

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

KALKINMADA
KADIN
EMEĞİ

GÜLAY
TOKSÖZ

GÜLAY TOKSÖZ

Gülay Toksöz, (Prof. Dr.) lisans ve yüksek lisans derecesini ODTÜ Ekonomi-İstatistik Bölümü'nden, d  ktora derecesini Freie Universit  t Berlin Politik Bilimler Bölümü'nden almıştır. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi   alışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü   ğretim üyesidir. 2004-2008 yılları arasında Ankara Üniversitesi Kadın   alışmaları Anabilim Dalı Başkanlığını yapmıştır. Toplumsal cinsiyet perspektifinden işgücü piyasaları, kalkınma ve kadın emeği, uluslararası emek gücü konularıyla ilgilenen Toksöz'  n bu alanlarda çok sayıda ulusal ve uluslararası makalesi vardır. Kitaplarından bazıları: *Sendikacı Kadın Kimliği* (Seyhan Erdoğdu ile birlikte, İmge, 1998), *Gelişmiş   lkelerde İşsizlik   zerine Güncel Tartışmalar* (İmaj, 1999), *Sosyal Koruma Yoksunluğu-Enformel Sektör ve Küçük İşletmeler* (şerife Türcan   zşuca ile birlikte, SBF, 2003), *Uluslararası Emek Gücü* (Bilgi Üniversitesi, 2006), *Türkiye'de Kadın İstihdamının Durumu* (ILO, 2007).

Varlık Yayınları, Sayı: 1162
Sertifika No: 10644
Birinci Basım: 2012

© Gülay Toksöz, Varlık Yayınları, 2011

ISBN 978-975-434-420-2

Kapak Düzeni: Nazlı Oğan
Dizgi ve Ofset Hazırlık: Varlık Yayınları A.Ş.
Baskı: Kurtiş Matbaacılık
Topkapı Fatih İş Merkezi, İstanbul – Matbaa Sertifika No: 12992

VARLIK YAYINLARI A.Ş.
Perpa Ticaret Merkezi, B Blok, Kat 5, No. 484 Şişli 34384 İstanbul
Tel: (0212) 221 31 71 – Direkt Tel-Faks: (0212) 320 06 46
E-posta: varlik@isbank.net.tr
www.varlik.com.tr

GÜLAY TOKSÖZ

KALKINMADA KADIN EMEĞİ

37412
/

VARLIK

İÇİNDEKİLER

Giriş	7
Kalkınma Düşüncesinin Gelişimi	11
Kalkınma Düşüncesine	
Kadınların Dahil Edilmesinin Hikâyesi	48
Kadının Hane İçi Emeği:	
Üretici ve Yeniden Üretici Emeğe Dair Teorik Tartışmalar	86
Ekonomik Kalkınma Sürecinde Kadın Emeği	128
Türkiye’de Kalkınma Sürecinde Kadın Emeği	217
Sonuç	258
Kaynaklar	266

Kalkınma bir ülkede toplumsal refahın artması, insanların sınıf, cinsiyet, ırk, etnik köken, din vb. farkı gözetilmeksizin insan onuruna yakışan bir yaşam düzeyi sürdürebilmesi için yürütülen çalışmalar olarak tanımlanabilir. Bir ülkenin kalkınmışlık düzeyinin temel ölçütlerinden biri toplumsal cinsiyet eşitliğinin düzeyidir. Kadın-erkek eşitsizliği tüm dünya ülkelerinde gözlenen bir olgudur. Ancak birçok ülkede bu sorunu aşmak için eşitsizliğin nedenlerini ve boyutlarını açığa çıkartan çalışmalar yapılmakta, eşitliği sağlamaya yönelik politikalar belirlenerek plan ve programlar uygulanmaktadır. Başta Birleşmiş Milletler olmak üzere çok sayıda uluslararası kuruluşun gündeminde kadın-erkek eşitliğinin sağlanması öncelikli hedef olarak yer almaktadır. Birleşmiş Milletlerin Toplumsal Cinsiyet Gelişme Endeksleri kadınların eğitim ve istihdama katılım düzeyleri ile kişi başına milli gelirde kadın ve erkek farklarına göre bir ülkenin kalkınmışlık sıralamasındaki yerini belirlemektedir. Bu değişkenlerin yanı sıra kadınların uzman mesleklerdeki payları, parlamentolar ve siyasi karar mekanizmalarında temsil düzeyleri o ülkenin toplumsal cinsiyet eşitliği açısından konumunu belirlemektedir. Türkiye bu sıralamalarda genelde sonlarda yer almaktadır.

Türkiye ekonomik büyüme açısından sergilediği performansla dünyanın en büyük yirmi ekonomisi arasına girmeyi başarmıştır. Ancak kalkınma, ekonomik büyümenin ötesine geçerek eğitim, istihdam ve barınma imkânlarına erişim, sağlık hizmetlerinden yararlanma, adaletli gelir dağılımını içerir ve imkânlarla erişim bakımından toplumsal cinsiyetler ve bölgeler arası farklılıkların ve eşitsizliklerin olmaması esastır. Ekonomik, sosyal ve siyasi yapısı eşitsizlikler üzerine kurulu Türkiye'yi kalkınmış addetmek mümkün değildir. Neden Türkiye'de kız çocukları eğitim imkânlarından kısıtlı yararlanmaktadır? Neden Türkiye'de kadınlar işgücü piyasasının ve gelir

getirici çalışmanın dışındadır? Neden tarım sektörünün dışında kadınların istihdamdaki payları çok düşüktür? Neden tarım dışı faaliyetlerde yer alabilen kadınların önemli bir kısmı sosyal güvenlik kapsamı dışında, korunmasız işlerde çalışmaktadır? Neden uzman mesleklerde çalışma şansına sahip olan kadınların çok azı mesleklerinde yükselebilmekte ve yönetici konuma gelebilmektedir?

Türkiye’de kadınların istihdamdaki sınırlı yeri ve çalışma yaşamında karşılaştığı sorunlar giderek artan bir ilginin konusu olmaktadır. 1990’lı yıllara kadar bu alanda sınırlı sayıda çalışma yapılmışken, 1990’larda kadın hareketinin güçlenmesi ve üniversitelerde kadın çalışmaları yüksek lisans programlarının başlamasıyla bu durum değişme eğilimi içine girmiştir. Yukarıdaki veya başka sorulara cevap arayan araştırmaların sayısı artmaktadır. Aynı zamanda 2000’li yıllarda Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne üyelik sürecinde kadın istihdamının düşük düzeyinin bir sorun olarak görülmesi ve dile gelmeye başlaması ilgili kamu kurumlarını da bu konuda çalışmaya yöneltmiştir. Ancak bu konulara ilgi duyanlar ve bu alanda çalışanlar için karşılaştırmalı araştırmaların eksikliği hissedilmektedir. Türkiye’nin durumunu anlamak için benzer gelişmişlik düzeyindeki diğer ülkelere bakmakta, onlarla karşılaştırma yapmakta yarar vardır.

1990’lı yıllardan bu yana üniversitede vermekte olduğum kalkınma ve kadın emeği konulu doktora dersinde şu tür sorular sorulmuş ve cevap aranmıştır: Kalkınma tartışmaları kendi içinde nasıl bir evrim geçirmiş ve kalkınmada kadın emeğinin rolü ve kalkınmanın kadın emeğine etkisi ne olmuştur? Kadınların hane içinde harcadığı emek toplumsal yaşamın sürdürülebilirliği açısından nasıl bir rol oynamaktadır? Kadınların emekleri ve bedenleri üzerindeki, eğitim ve istihdam imkânlarına erişimlerini ve dolayısıyla kalkınmanın olumlu etkilerinden yararlanmalarını önleyen patriarkal tahakküm değişik coğrafyalarda ne tür farklılıklar göstermektedir? Farklı kalkınma yörüngeleri izleyen ülkelerin sanayileşme süreciyle kadın emeğinin kullanımı arasında nasıl bir ilişki vardır? Kadının gelir getirici çalışmasıyla güçlenmesi ve özgürleşmesi arasındaki ilişki nedir?

Kadınların özgürleşmesi yoluyla toplumun özgürleşmesi temel perspektifinden kaleme alınan bu kitap, hem yukarıdaki sorulara cevap veremeyi hem de kadınların dünya çapında ev içindeki karşılıksız emekleri ve işgücü piyasasında karşılığı ödenen veya ödenmeyen çalışma biçimleriyle ekonomiye, topluma ve insan refahına yaptığı büyük katkıyı açığa çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çok sayıda feminist araştırmacının çalışmalarından yararlanılmıştır. Günümüzde feminist perspektiften kalkınma tartışmaları, insanların ve toplumların refahının sadece gelir getirici istihdam biçimleri ve onlarla bağlantılı sosyal politika önlemleriyle sınırlanamayacağı, bakımın bir hak olarak görülmesi, ev içinde karşılıksız sunulan bakım ve piyasa ekonomisinde para karşılığı sunulan bakımın refah/iyilik hali için taşıdığı önemin kavranması ve toplumda bakım sunanlarının konumunun iyileştirilmesi için sosyal politika önlemlerinin alınmasının önemine dikkat çekmektedir. Ancak feminist eleştiri bunun da ötesine giderek hane içinde toplumsal cinsiyet temelli işbölümünün sarsılması ve erkeklerin bakım hizmetini üstlenmesi için neler yapılabileceğinin sosyal devletin amaçları arasında olması gereğinin altını çizmektedir. Bu tartışmalar geleceğin daha adil ve eşitlikçi toplumlarını hedefleyenler açısından ufuk açıcı niteliktedir.

Bu kitabı yazmaya 2008-2009'da bir yıl süreyle misafir öğretim üyesi olarak bulunduğum Massachusetts, Five Colleges Women's Studies Research Center'da başladım. Sakin bir ortamda, beş üniversitenin kütüphanelerindeki zengin kaynaklardan yararlanarak çalıştım. Burada özellikle yararlandığım iki kaynağa değinmekte yarar var. Bunlardan ilki V. Desai ve R. B. Potter'ın derlemesi olan *The Companion to Development Studies* (2008), diğeri N. Visvanathan, L. Duggan, L. Nisonoff, N. Wiegiersma derlemesi olan *Women, Gender and Development Reader* (1997). Bu tip kaynak kitaplarda, kalkınma alanının çeşitli alt başlıklarına ilişkin araştırmalar sayıca arttıkça bunların hepsine erişim güç olduğundan, ya ilkinde olduğu gibi bir konudaki uzmanlıkları bilinen kişilerden o alt alana ilişkin kısa bir değerlendirme yazısı istenmekte ya da ikincisinde olduğu gibi alana ilişkin daha önceden yayımlanmış önemli makaleler yazarları tarafından özetlenerek bir araya getirilmektedir. Böylece

kalkınma konusunda çalışanlara konuya giriş niteliğindeki bir kaynaktan isterlerse daha sonra derinleşebilecekleri konu başlıkları ve kaynaklar/makaleler konusunda bilgiye kavuşmaları fırsatı sunulmaktadır. Dileriz bu tür kaynaklar çevrilerek Türkiye'deki okurlara da sunulur.

Kitapta ilk olarak kalkınma tartışmalarının zaman içinde izlediği hatta önce kadın sonra toplumsal cinsiyet boyutunun nasıl eklendiğine bakılmıştır. Sonra patriarka ve kapitalizm arasındaki ilişkinin ele alındığı tartışmalar değerlendirilmiştir. Ardından değişik kıtalarda kalkınmanın izlediği yörünge, bunun kadın emeği üzerindeki etkileri, farklı sanayileşme ve kalkınma deneyimleriyle birlikte kapitalizm ve patriarka arasındaki farklı eklemlenme biçimleri ele alınmış ve gelir getirici çalışmanın kadınların güçlenmesindeki rolü tartışılmıştır. Son bölüm bütün bu tartışmaların ışığında Türkiye'nin kalkınma sürecinde kapitalizm ve patriarka ilişkisi bağlamında kadın emeğinin durumu üzerinedir.

1950'lerden bu yana kalkınma konusunda çok farklı uygulamalar ve bunların değerlendirilmesine ilişkin birbiriyle çatışan çok değişik görüşler ortaya çıkmıştır. Björn Hettne'ye (1995) göre *kalkınma* kültürel, politik, sosyal, ekonomik değişimleri içeren yapısal dönüşümleri öngörür ve kalkınmanın sabit ve nihai bir tanımı yoktur. Kalkınma büyük ölçüde bağlama bağlı olarak tanımlanır ve açık uçlu bir kavram olmak durumundadır, sürece ilişkin algımız derinleştikçe ve 'kalkınma' yoluyla çözülecek sorunlar ortaya çıktıkça sürekli yeniden tanımlanması gerekir. Bu yüzden kalkınma teorisini oluşturmak hiç bitmeyen bir görevdir. *Kalkınma teorisi* birbiriyle çelişmesine rağmen birbirinin varlığını gerektiren, çatışma halindeki bir dizi yaklaşımın bir aradalığıyla oluşan gevşek bir yapıdır. Bu teori iktisat, sosyoloji, politik bilimler gibi geleneksel sosyal bilim teorilerinden farklı olarak değişimle daha çok ilgilidir. Kalkınma teorisinin kökeninde az gelişmiş olarak tanımlanan ülkelere ilişkin endişeler olduğu için bu ülkelerdeki koşulların tatminkâr olmadığı ve değiştirilmesi gerektiği varsayımı örtük biçimde mevcuttur. Bu nedenle genel olarak sosyal bilimlerde olduğundan daha belirgin biçimde normatiftir. Kalkınma teorisi tanımı gereği disiplinler arasıdır, Marksist ve neo-Marksist sosyal bilimlerdeki teorik ve metodolojik varsayımlara hem dayanır hem de onları sorgular.

Kalkınma üç şey içerir: kalkınma teorileri, kalkınma stratejileri ve kalkınma ideolojileri. *Kalkınma stratejisi* bir toplumda karar alma durumunda olanların karşılaşılan sorunlara tutarlı ve kalıcı çö-

(*) Bu bölümde alanda yapılmış tüm çalışmaların hepsini kapsama iddiası söz konusu değildir. Üniversitelerde ana akım iktisat kapsamındaki ekonomik büyüme ve kalkınma modellerinin öğretildiği ve okur tarafından zaten yeterli düzeyde bilindiği varsayımıyla kalkınma tartışmalarının evriminde önemli görünen eleştirel akımların aktarılması yoluna gidilmiştir.

zümleler bulmak için ekonomik yapılarda ve toplumsal kurumlarda değişiklik çabalarıyla yakından bağlantılıdır. Dolayısıyla kalkınma stratejisi bir aktör gerektirir, bu genellikle devlettir. Teori ve strateji arasındaki yakınlık kalkınma sorunlarının ulusal sorunlar olarak tanımlanmasına ve bunun sonucunda kalkınma teorisyenlerinin hükümetleri muhatap almasına dayanır. Böylece teori ve strateji arasındaki ayrım kolayca bulanıklaşır. Kalkınma teorisi akademik veya 'bilimsel' bilgi arayışına atıfta bulunurken kalkınma düşüncesi sadece akademisyenlerin değil planlamacıların, yöneticilerin, politikacıların görüş ve düşüncelerine de atıfta bulunmaktadır. Kalkınma uygulayıcıları çoğu zaman politikalarını bazı teorilerin terimlerini kullanarak rasyonalize eder ve meşrulaştırırlar. Bu durumda ortaya çıkan *kalkınma ideolojisi*dir. Sonuç olarak gerçek yaşamda teori, strateji ve ideoloji arasındaki sınırları çizmek kolay değildir. Üçünü birden kapsayan kavram olarak *kalkınma düşüncesinden* söz etmek anlamlı olacaktır. *Kalkınma çalışmaları* da toplumsal değişimi dünya bağlamında analiz ederken toplumların tarih, ekoloji, kültür vb. bağlamında farklı özgüllüklerini göz önünde tutan problem yönelimli, uygulamalı ve disiplinlerarası bir alan olarak tanımlanabilir.¹

Burada belirtilmesi gereken husus kalkınma konusunda ortaya çıkan teorilerin tarihî bir zaman sırası izlemediği, yenilerin eskileri saf dışı etmediği, bunların bazen birbirine tümüyle ters düşse de bir arada var olduğudur. Kalkınma literatüründe bir yerde çoktan ortadan kalkmış olan bir düşüncenin başka bir yerde yıllar sonra tekrardan ortaya çıkması düşüncelerin sürekliliğini göstermektedir. Kalkınma düşüncesinin sadece olguların yorumlanmasını değil, daha ziyade ahlaki olan değerler, istekler, sosyal hedefleri içerdiği göz önüne alındığında bu alandaki gelişmeler Thomas Kuhn'un bir önceki paradigmayı silip götüren bilimsel devrimine değil evrimci bir gelişmeye denk düşmektedir. Böylece kalkınmaya ilişkin çoğulcu ve farklı teoriler ve stratejiler bir arada var olmaktadır.²

Kalkınma düşüncesinde zaman içinde ortaya çıkan değişik paradigmlar, yani düşünsel çerçeveler vardır. Buna paralel bir şekilde feminist düşüncede değişik düşünsel çerçeveler vardır ve bunlar karşılıklı etkileşim içinde olmuştur. Bu etkileşim bir sonraki bölü-

mün konusunu oluşturmaktadır. Ancak önce düşünsel çerçevenin ne olduğuna ilişkin kısa bir bilgi vermekte yarar vardır. Çerçeve sosyal dünyayı görmeye, anlamaya, açıklamaya ve değiştirmeye yarayan teoriler, düşünceler veya kavramsal yapılar sistemidir. Bir çerçeve sosyal dünyanın doğasına, onun nasıl çalıştığına ve insanların doğasına, onların nasıl davrandığına ilişkin temel varsayımlar içerir. Örneğin bazıları için toplum bir dizi paylaşılan temel değerlere dayanan uyumlu bir yapıdır. Bazıları için ise iktidar ve kaynaklara erişim bakımından sınıf, ırk ve toplumsal cinsiyet mücadelelerinin şekillendiği çelişkili bir yapıdır. Farklı çerçeveler sorunlara farklı çözümler önerirler. Örneğin toplumdaki etkin olmayan işleyiş reformlar yoluyla, statükonun tedrici değişimiyle düzeltilebilir. Veya eşitsizliklerin üstesinden iktidarı ve kaynakları adil dağıtacak bir toplumsal dönüşümle gelinebilir. Her bir çerçevenin sorunu açıklamak için kullandığı bir dizi kavram veya kategori vardır ve bunlar sosyal dünyanın önemli yönlerine dikkati çekmek için kullanılır. Örneğin temel soruna modernizasyon çerçevesinde etkinlik kavramıyla, Marksist çerçevede sınıf kavramıyla, radikal feminist çerçevede cinsellik kavramıyla ve sosyalist feminist çerçevede yeniden üretim kavramıyla dikkat çekilir. Her bir çerçeve sosyal dünyaya bakışın farklı bir alternatifini temsil etmektedir ve aynı toplumsal gerçekliğe ilişkin farklı varsayımlar setine dayanır. Her bir kalkınma çerçevesi kalkınmanın doğasına ve başarı veya başarısızlığına ilişkin kendi varsayımlarına dayanır; kalkınma sürecini incelemek için kendi sorularını sorar ve kavramlarını sunar; değişim için her biri kendi stratejilerini önerir.³

Kalkınma Düşüncesinde Farklı Yaklaşımlar

Batılı bakış: Modernizasyon paradigması

İkinci Dünya Savaşı ertesinde Avrupa ülkeleri ABD'nin Marshall Planı yardımlarıyla hızla kendini toparlama sürecine girerken, Sovyetler Birliği ve onun denetimindeki Doğu Avrupa ülkeleri de benzer bir toparlanma süreci içindedir. İki kutup arasında soğuk savaşın yaşandığı koşullarda bağımsızlıklarını kazanan eski sömürge ülkeler hem bağımsızlıklarını korumak hem de adalet, bilgi, teknoloji

temelinde kalkınmak isteğindedir. Bu amaçla kendi aralarında bir ittifak oluşturan bağlantısız ülkelere Üçüncü Dünya ülkeleri denmeye başlanmıştır. Bu ülkelerin kendi aralarında büyük ekonomik, politik farklılıklar taşıması, onları tek bir kavram altında tanımlamayı zorlaştırır ve kavram Batı'nın ona atfettikleri nedeniyle çeşitli eleştirilere uğrasa da yaygın kullanım alanı bulmuştur.⁴

Savaş ertesinde Üçüncü Dünya ülkelerinin kalkınmasına ilişkin olarak gelişmiş Batılı ülkelerin kalkınma düşüncesinde 20-30 yıl boyunca etkili olan paradigma, klasik-neoklasik paradigmadır. Kökü Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* (1776) adlı kitabına kadar uzanan bu paradigmada karşılaştırmalı üstünlükler ilkesi çerçevesinde her ülkenin daha düşük maliyetle ürettiği ürünlerde uzmanlaşması ve bunlar aracılığıyla uluslararası ticarete katılması öngörülmektedir. Serbest ticaret, uzmanlaşma ve rekabete dayalı işbölümü sonucu gelişmenin yararlarını tüm dünyaya yayacak ve gelişme kendiliğinden olacaktır.⁵ Aynı zamanda kalkınma düşüncesinin kökleri ilerleme, büyüme ve toplumsal değişim kavramlarını biçimlendiren ve "akıl çağı" olarak adlandırılan Aydınlanmadadır. Aydınlanmanın uzantısı olan modernleşmeci düşünce bir grup Batılı bilim insanının uzakta-ki 'ötekiler' için ilerleme yollarına rehberlik ettiği bir modernleşme ve gelenekselden uzaklaşma süreci öngörmektedir.⁶ Modernizasyon paradigmasına göre modernizasyon belirli dönemlerde, belirli toplumlarda ortaya çıkan somut tarihî bir süreç değil, insan toplumunun özelliği olan evrensel bir süreçtir. Buna göre modernlik/geleneksellik temelinde iki sektörden oluşan az gelişmiş toplumların kalkınmaları için gelenekselin tasfiye edilmesi gerekir. Klasik anlamda modernleşme ekonomik anlamda sanayileşme, özgür ücretli emek, kentleşme ve tarımdaki teknolojik dönüşümdür. Sosyal olarak geleneksel bağların zayıflamasını, kişisel ilerlemenin temelini başarı olmasını, bireyselleşmeyi öngörür. Politik boyutu otoritenin rasyonalleşmesi, bürokrasinin büyümesi ve devletin şiddet kullanımının meşru tekeline sahip olmasıdır. Kültürel açıdan bilimsel bilginin yaygınlaşması, toplumun laikleşmesidir. Modernleşme kısaca 18. ve 19. yüzyılda Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da yaşanan ekonomik, politik ve kültürel sistemlerdeki değişimler olarak özetlene-

bilir. Klasik modernite içinde yer almasa da, demokrasi ve insan haklarının varlığı 20. yüzyılın sonunda modernitenin ayırıcı özelliği olarak kabul görmüştür.⁷

1940'lar ve 50'lerde de kuşkusuz insan hakları ve refahı uluslararası kuruluşların ve bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerin hükümetlerinin hedefleri arasındadır. Ancak o zaman kalkınma anlayışına egemen olan düşünce, önceliğin ekonomik büyümeye ve geleneksel toplumdan modern topluma geçilmesine verilmesi ve doğrusal bir ekonomik kalkınma sürecinin sonunda insan hakları ve refahının gelişeceği. Böylece kalkınma ve azgelişmişlik kişi başına milli gelir olarak nicelikselleştirilmiştir. Bu dönemde geleneksel insan hakları sivil ve politik haklar (yaşam hakkı, seçme, seçilme hakkı, özgür basın, konuşma özgürlüğü gibi) ile yasal haklar (adil yargılanma, suç kanıtlanana kadar suçlu sayılmama) üzerinde odaklanmıştır. Kısaca tartışmalar Batı tarafından yönlendirilmiş, maddi refaha vurgu yapılmıştır. Modernizasyon azgelişmiş ülkelerin zengin Batılı ülkelerin siyasi ve iktisadi kurumlarını taklit etmeleri olarak algılanmıştır. Her ne kadar 1966'da Birleşmiş Milletler (BM) sivil ve politik hakların yanı sıra ekonomik ve sosyal haklarla ilgili iki temel sözleşmeyi imzalasada da, çalışmalar sivil ve politik hakların anayasalar ve yasalarda yer alması üzerine olmuştur. Ekonomik ve sosyal haklar, örneğin yeterli yaşam standardının sağlanması, eğitim görme, çalışma ve eşit ücret hakları, azınlıkların kendi kültürlerini, din ve dillerini öğrenme hakları geri planda kalmıştır.⁸

Modernizasyon paradigması kalkınma düşüncesine damgasını vursa da, 1930'lu yılların ekonomik bunalımında tüm dünyada geçerli evrensel tek bir iktisat olduğunu ve iktisadi süreçte tarafların her birinin karşılıklı çıkar sağladığını öne süren ortodoks klasik iktisat anlayışı büyük darbe almıştır. John Maynard Keynes ekonominin tam istihdam durumunun yanı sıra eksik istihdam durumunda bulunmasına dikkat çekerek ortodoks iktisada yönelttiği eleştirilerle tek tip iktisattan ikili iktisada geçiş teorik temel hazırlamış ve 1940 ve 50'li yıllarda Keynesci iktisat anlayışı güç kazanmıştır. Bu süreçte az gelişmiş ülkelerin kendine özgü ekonomileri olabileceğine dikkat çekenler kalkınma iktisadı içinde ayrı bir akımın temelini

atmıştır. Keynesçilerin işsizliğe verdiği önem, az gelişmiş ülkeler üzerine çalışan iktisatçılar açısından da yol gösterici olmuş, kırdı ve kentte eksik istihdam sorununu çözmek için klasik iktisadın tümüyle reddettiği müdahaleci kamu politikalarından yana tavır alarak kalkınma iktisadını iktisadi analiz ve politika üretimi açısından özerk bir disiplin olarak savunmuşlardır.⁹

Bu tartışmaların bir diğer boyutu geç sanayileşmeye ilişkindir. Gelişmenin sanayileşmeyle özdeş tutulması, sanayileşmede gecikmiş ülkelerin çokboyutlu yetersizliklerini aşmak için yoğun ve özel çaba göstermelerini gerektirmekte ve bu çaba değişik biçimlerde adlandırılmaktadır. Bu çabaya verilen en ünlü adlardan biri 'kalkış' olup Walt Rostow'a aittir. Rostow'un 1960'da yayımlanan *Ekonomik Büyümenin Aşamaları: Komünist Olmayan Manifesto* başlıklı kitabında yer alan ve doğrusal bir gelişme çizgisi öngören kalkınma modeli modernizasyon teorisine yapılan en ünlü ekonomik katkıdır. Rostow'un beş aşamalı modeli 1) geleneksel toplum 2) kalkışın ön koşulları 3) kalkış 4) olgunluğa gidiş 5) kitlesel tüketim toplumu aşamalarından oluşmaktadır. Kalkınma çabalarını destekleyen ABD'nin güçlü bir anti-komünist motife sahip olduğunu ortaya koyan ve evrensel geçerliliği olduğu iddia edilen bu doğrusal model çok eleştirilmiştir. Avrupa merkezci olduğu, özellikle sömürgeciliğin olumsuz etkilerini taşıyan toplumların sözü edilen aşamaları böylesine bir sıralama içinde yaşamasının mümkün olmadığı, modelin insan refahını esas alan kalkınmayı değil sadece sınai ve ekonomik büyümeyi hedeflediği söylenmiştir.¹⁰

Rostow'un görüşlerinin geçersiz kılınmasında özellikle Avrupa'da sanayileşme sürecini tarihsel perspektiften inceleyen ve Almanya ile Rusya gibi geç sanayileşen ülkelerin deneyimlerinin İngiltere'nin sanayileşme sürecinden farklılığını ortaya koyan Alexander Gerschenkron'un (1962) çalışmaları önemlidir.¹¹ Onun çalışmaları kalkınmada birden fazla yol olduğunu göstererek klasik/neoklasik akım karşıtları açısından büyük tarihsel destek sunmuştur, çünkü Üçüncü Dünya'nın kimi ülkelerinin sanayileşememesinin veya 20. yüzyılın ortalarından itibaren sanayileşmesinin ileri sanayi ülkelerinden taşıdığı farklı özellikleri kavramak Avrupa'nın kendi içinde-

ki farklı sanayileşme deneyimlerini tanımak aracılığıyla mümkün olmuştur.

Latin Amerika'dan gelen yanıt: Bağımlılık Teorisi

Neoklasik iktisat anlayışı üzerinde temellenen kalkınma düşüncesine yoğun eleştiriler öncelikle Latin Amerika kökenli iktisatçılardan gelmiştir. Geliştirdikleri bağımlılık teorisi aracılığıyla başta Latin Amerika ülkeleri olmak üzere çevre kapitalist ülkelerin küresel ekonomi bağlamında tarihsel olarak iç içe geçmiş politik-ekonomik ilişkilerinin analizini hedeflemişlerdir. Ancak tartışmalar bunun ötesine geçerek Latin Amerika ve başka yerlerde izlenen kalkınma yollarının, politikalarının ve stratejilerinin eleştirisi olarak da ortaya çıkmıştır. Latin Amerika kalkınmasını “azgelişmişliğin gelişmesi” olarak tanımlayan bu teori başlangıçta ECLA (BM Latin Amerika Ekonomik Komisyonu) iktisatçıları tarafından yapısalcı bir perspektiften geliştirilmiş, sonra Marksist ve Neomarksistlerin emperyalizme ilişkin eleştirileriyle daha radikal boyut kazanmıştır. ECLA iktisatçıları karşılaştırmalı üstünlükler ilkesine göre yapılan uluslararası ticaretin Latin Amerika’nın aleyhine, İngiltere ve ABD’nin lehine olduğunu ortaya koymuşlardır. Önerdikleri yapısal değişiklikler bu ülkelerin sanayide ithalatı azaltacak biçimde gümrük vergileriyle korunan ülke içi üretime önem vermeleri yönünde olup, ithal ikameci sanayileşme stratejisinin temellerini atmıştır. Onların ardından Marksist ve neo-Marksist perspektiften eleştiriler gelmeye başlamıştır.¹²

Marx kapitalist gelişim sürecinde başı çeken ülkelerin çevre ülkeleri talan etmesine parmak basarak, bu ilişkinin neoklasiklerce iddia edildiği gibi uluslararası ticaret yoluyla karşılıklı çıkar ilişkisine dayandığı tezini reddetmektedir. Ancak Hindistan gibi sömürge ülkelerin gelişim sürecini gelişmiş sanayi ülkelerindekinden farklı görmeyen Marx gelişmiş ülkelerin diğerlerine “gelecekteki imgelelerini sunduğunu” söyleyerek neoklasiklerin evrensel geçerliliği olan tek iktisat anlayışını da kabul etmektedir.¹³ Marx ve Engels antropoloji bilimini kuran Lewis Morgan’ın düşüncelerinden etkilenmiş-

lerdir. Morgan'ın evrimci çerçevesine göre Batı'nın tarihi insanlığın bir bütün olarak hareket edeceği ve hareket etmesi gereken yönü göstermekte ve diğer kültürler 'geri' ve 'ileri', 'barbar' ve 'uygar', 'geleneksel' ve 'modern' ayrımları temelinde sınıflandırılmaktadır. Marx için gelişme öncelikle kapitalizmin gelişmesidir, kapitalizmin koşulları yeterince olgunlaşmadan sosyalizm ortaya çıkamaz. Dolayısıyla az gelişmiş ülkeler sanayileşmişleri örnek almak durumundadır. Marx ve Engels kapitalizmin gelişmesi için sömürgecilerin bazı ülkelerdeki müdahalesini gerekli görmekte olup, onlara göre Hindistan ve Çin gibi ülkeler sömürgeciliğin yardımı olmadan gelişemezler.¹⁴ Latin Amerika üzerine çalışan Marksistler için Marksist düşüncedeki bu düalizm, yani gelişme kavramı ve Avrupa merkezci bakış açısı ile azgelişmişlik kavramı ve ilerleme için sömürgeci kapitalist müdahaleyi gerekli gören bakış açısı sorunlu olmuştur. Yapılan teorik müdahalelerle evrimci yaklaşımıyla kendi içinde yanlı olan klasik Marksizm azgelişmiş ülkelerdeki durumu anlamak için daha uygun hale sokulmuş ve bu yeni görüşleri savunanlara neo-Marksist denmiştir. Neo-Marksizm'in kurucularından olan Paul Baran'ın *Büyümenin Ekonomi Politikası* (1957) başlıklı etkili çalışması Latin Amerika'da azgelişmişliğin, gelişmiş ülkelerin bu ülkelerle işbirliğinin ekonomik kalkınmadan çok elit sınıflarla yapılan ortaklıklar sonucu kendilerinin zenginleşmesine bağlı olduğunu ortaya koymuştur. Baran bu tip 'işbirlikleri'nin merkez ülkelerin yerli kaynakları sürekli kullanarak artık aktarımına ilişkin geleneksel sistemin sürmesini sağladığını, yaratılan artığın güç elitleri tarafından kullanılması nedeniyle ülke kalkınmasına aktarılmasının mümkün olmadığını söylemiştir. Andre Gunder Frank (1967, 1979) Baran'ın düşüncelerini geliştirmiştir. 'Azgelişmişliğin gelişmesi' kavramıyla merkez ve çevre ülkeler arasındaki ilişkilerin ilkinin gelişmesine, diğerlerinin geri kalmasına yol açtığını belirterek, merkez ülkelerin Latin Amerika üzerindeki ekonomik ve politik egemenliği sürdükçe bu durumun devam edeceğini ve Latin Amerika ülkelerinin işbirliği eliitlerini iktidardan uzaklaştırmak için devrimci eylem gerektiğini söylemiştir.¹⁵

Bağımlılık teorisinin çok çeşitli ve bazen kendi içinde farklılıklar taşıyan katkılarla oluşan ana tezlerini Hettne şöyle özetler:

– Kalkınmanın önündeki en önemli engeller sermaye veya girişimcilik yeteneğindeki yetersizlikler değil, uluslararası işbölümüdür, dolayısıyla dışsal faktörlerdir.

– Uluslararası işbölümü merkez ve çevre arasındaki ilişkiler olarak çözümlenir ve çevreden merkeze artık aktarıldığı kabul edilir.

– Merkez çevrenin gelişme için kullanabileceği artığa el koyduğundan, merkezdeki gelişme çevrede azgelişmişlik yaratır. Azgelişmişlik ve gelişmişlik aynı küresel sürecin iki yönüdür. Sürece katılan bütün bölgeler merkez ve çevre arasında ayrım yapılırsa da kapitalist olarak adlandırılır.

– Çevrenin azgelişmişliği merkezle ilişkisine bağlı olduğundan kendisini dünya pazarından, artık aktarım zincirinden koparması ve kendine yeterli hale gelmesi gereklidir. Bunun için devrimci bir politik dönüşüm gereklidir. Dış engeller ortadan kaldırıldığında gelişme otomatikman başlayacaktır.¹⁶

Frank'ın küresel kapitalizm aracılığıyla yaratıldığını söylediği bağımlılık durumu, Latin Amerika'nın çevre konumunu modern karşısında geleneksel yapılar ikilemiyle açıklayan modernizasyon paradigmasının tam zıddıdır. Avrupa merkezci kavramlara ciddi biçimde meydan okuyan bu fikirler Üçüncü Dünya aydınları tarafından coşkuyla karşılanmış, Batılı akademisyenleri etkilemiştir. Bağımlılık teorisinin oluşumuna katkıda bulunan ECLA iktisatçıları tarafından önerilen ve kısaca ithal ikameci sanayileşme olarak bilinen kalkınma stratejisi de Üçüncü Dünya ülkelerinin büyük kısmında uygulanmıştır. Ancak zaman içinde bu modelin yeni bağımlılık biçimlerini beraberinde getirdiği, çok-uluslu şirketler ve çok-uluslu otoritelerin teknoloji transferi ve sermaye yatırımları yoluyla yeni bağımlılık türleri yarattığı görülmüştür. 1970'lerin başındaki petrol krizi de Batılı ülkelerin sanayileşmede kullandıkları doğal kaynakların artık ucuz olmadığını ve bir sonu bulunduğunu, küresel düzeyde karşılıklı bağımlılığın mevcut olduğunu göstermiştir. 1972'deki çevre konulu BM Konferansı dünyanın ekolojik bir bütün olduğunu

ve ulusal sınırların bu açıdan pek önem taşımadığını, hiçbir ülkenin diğerlerini etkilemeden ekolojik dengeyi değiştiremeyeceğini açığa çıkarmıştır. Küreselleşme olarak adlandırılacak sürecin ilk adımlarının atılmaya başlandığı bu dönemde Asya Kaplanları olarak adlandırılan bazı Üçüncü Dünya ülkelerinin azgelişmişlik olarak tanımlanan durumun ötesine geçerek sanayileştiği gözlenmiştir.

Üçüncü dünyanın tek bir kalkınma teorisiyle kapsanamayacak kadar heterojen olduğu temelinde bağımlılık teorisi ve önerdiği çözüm stratejisi eleştirilmeye başlanmıştır. Frank'ın görüşlerine gelen en keskin eleştiriler, Ernesto Laclau'nun (1971) Marksist perspektiften eleştirileridir. Laclau'ya göre Frank, Marx'ın üretim tarzı nosyonunu yanlış kullanmakta, onun gibi toplumsal ve sınıfsal ilişkilere bağlamak yerine piyasa ilişkilerini öne çıkarmakla hata yapmaktadır, dolayısıyla analizleri yetersizdir. Bunu diğer eleştiriler izlemiştir; azgelişmişlikten söz edildiğinde ülkelerin mi kitlelerin mi sömürüldüğüne dair vurgunun nerede yapıldığının teorik uzantılarının olacağı, merkez ve çevre gibi basit bölünmelerin geleneksel ve modern gibi diğer basit bölünmelerden farkı olmadığı belirtilmiştir. Sosyal sınıfların, devletin, politika ve ideolojinin önemsenmemesi ölçüsünde teorinin ekonomist bir teori olacağı, azgelişmişliğin nedenlerinin merkezde oluşması dışında tanımlanmadığı dile getirilmiştir.¹⁷ A.G. Frank'ın kendisine göre de 1970'lerdeki krizin ertesinde bağımlılık teorisi doğal yaşam döngüsünü tamamlamış, kavramsal düzeyde bağımlılıktan karşılıklı bağımlılığa giden bir süreç yaşanmıştır.¹⁸

Ekonomik krizle birlikte yeni bir uluslararası işbölümünün işaretleri ortaya çıkmıştır. Gelişmiş ülkelerdeki sanayi yatırımları Üçüncü Dünya'nın politik istikrara sahip, yeterli düzeyde teşvik sunan ve ucuz işgücü kaynakları olan ülkelere kaymaya başlamıştır. Bu gelişmenin gerisinde iletişim ve bilgi teknolojileri ile ulaşım teknolojilerindeki ilerlemeler ve üretim sürecinin parçalara ayrılmasını mümkün kılan emek örgütlenmesi ve teknolojideki değişimler vardır. Ulus-ötesi şirketlerin üretimdeki ve uluslararası ticaretteki payının artmasıyla bağlantılı olarak üretimin küreselleşmesi kadar finans sisteminin küreselleşmesi de yeni dönemin temel habercilerindendir. Ticari bankaların elinde biriken petro-dolarların kimi

Üçüncü Dünya ülkelerinde sanayileşmede kullanılması kadar bu paranın birçok ülkeye artan petrol fiyatlarını karşılamak üzere borç olarak verilmesi, borç krizinin yolunu açmıştır. Borçların ödenmesini sağlamak üzere ihracata dayalı sanayileşme modelinin gündeme gelmesi bu dönemdedir.¹⁹

Neo-Marksist bir yaklaşım: Dünya Sistemi Teorisi

Bu dönemde esas olarak Immanuel Wallerstein tarafından geliştirilen ve kavramsal kökleri büyük ölçüde Marksizm’de olan Dünya Sistemi Teorisi (DST) yeni gelişmeleri açıklama potansiyeline sahip bir teori olarak ortaya çıkmıştır. Teori sınıf, devlet, emperyalizm, üretim araçları ve işgücü üzerindeki denetime vurgu yaparken klasik Marksizm’in toplumların dünya sisteminden bağımsız olarak feodalizm, kapitalizm, sosyalizm tarzı evrimci bir gelişme yolu izlediği görüşüne karşı çıkmıştır. Sermaye birikiminin başını çektiği tek bir dünya ekonomisi görüşüyle, bağımlılık teorisindeki merkez ve çevre arasındaki kutuplaşmanın iki değişik tür kapitalizm yarattığı görüşünü de reddederek tek bir kapitalizmin, yani dünya sistemi kapitalizminin altını çizmiştir.²⁰

DST’ye göre Avrupa’da 16. yüzyılda başlayan ve sanayileşmenin ortaya çıktığı 1780-90 sonrasında yaygınlaşan tek bir küresel ekonomik sistem içinde bir ülkenin kalkınma koşulları ve geleceği başlıca küresel düzeyde etkin olan ekonomik süreçlere, meta zincirlerine, işbölümüne ve jeopolitik ilişkilere bağlıdır. Dünya ekonomisinin gelişme sürecinde merkezdeki ülkelerce kurulan imparatorlukların zaman içinde egemenliklerini bir diğerine terk ettiğini ortaya koyan bu yaklaşıma ‘tarihî kapitalizm’ olarak da referans verilmiştir. Dünya sistemi hegemonik güçlerin yükselişi ve düşüşünün yanı sıra uzun dönemli ekonomik dalgalardan etkilenmektedir. İktisadi faaliyetlerin düzey ve niteliğiyle ilgili olarak Rus iktisatçısı Kondratieff’in 1920’lerde bulduğu döngüleri kendine temel alan teoriye göre her döngü kendi içinde genişleme ve daralma dönemleri içermekte, genişleme döneminde kârlar artmakta, daralma döneminde ise azalmaktadır. Kârlardaki azalma kapitalistleri ve politikacıları

sermaye birikimi için yeni yaratıcı yollar bulmaya sevk etmekte, yatırımların düzenli, kurallı ekonomik sektör ve üretim bölgelerinden başka alanlara kaydırılmasıyla yeni bir Kondratieff döngüsü başlatılmaktadır.²¹ 1940'lerde başlayan döngü 1967-73'e kadar genişlemiş, sonra 1980'lerde daralmıştır. 21. yüzyılın şafağında ise yeni bir döngü vardır. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) gibi yeni kurumlar ve neoliberal serbest ticaret ve küresel finansal liberalizasyon aracılığıyla merkez ülkelerin tekelleri kârları garanti edilmeye çalışılmaktadır.

Dünya sistemi çok eşitsizdir ve bu eşitsizlikler dünya çapındaki ticari ve ekonomik ilişkilere rağmen artmaktadır. Ancak bu yapı içinde yerele özgü dinamikler işlemekte, bazı bölgeler güç, gelişme, ekonomik potansiyel bakımından öne çıkarken diğerleri gerilemektedir. Burada üç kategori mevcuttur: merkez veya çekirdek ülkeler yüksek vasıflı, sermaye yoğun yatırım temelinde ekonomik güç ve refah, siyasi ve askerî güç ve etkiyle tanımlanırlar. Bir arada dünya düzeninin kurallarını belirler ve çevre ülkelerdeki artığa el koyarlar. Yarı çevre, merkezin gücü ve çevrenin zayıflığı arasında bir yerde konumlanmıştır. Merkezin sanayi, ihracat, zenginlik gibi özellikleriyle çevrenin yoksulluk, merkez kararlarına bağımlılık, hammadde üretimi gibi özelliklerini bir arada taşır. Bu kategorideki ülkeler sürekli hareket halindedir, küresel hiyerarşide yükselir ve düşerler. Bu gruptaki ülkeler için kalkınma ve merkez ülkelere katılma umudu vardır. Çevre ülkeler ise düşük vasıflı üretim yapar ve başka sanayiler için hammadde sunarlar. Yaşam standartları düşük ve kalkınma ümitleri zayıftır. Halen merkez ülkeler Kuzey Amerika, Batı Avrupa, Avustralya ve Japonya'dır. Yarı çevre Doğu Asya, Latin Amerika'nın büyük ülkeleri ve eski Sovyetler Birliğini büyük kısmıdır. Çevre ise geriye kalan her şey, özellikle Afrika'dır. Çevre ve yarı çevre ayrımı ülkelerin taşıdığı heterojen niteliklerin görülmesine imkân sağlamakta olup ülkelerin zaman içindeki yukarı ve aşağı doğru hareketliliğini analiz etmeyi mümkün kılmaktadır. Ayrıca bu teoriyle her kategorinin kendi içinde ülkelerin göreceli pozisyonlarında olabilecek değişiklikler yorumlanabilmektedir. Bir önceki dönemdeki gibi merkezdeki veya çekirdekteki belirleyici güç halen

ABD’dir, ancak hegemonyası diğer güçlenen merkez ülkeler ve Çin gibi yarı çevre ülkeler tarafından sarsılmaktadır.²²

DST’ye başlangıcından itibaren farklı Marksist çevrelerden gelen eleştirilerin polemik noktaları kapitalizmin tanımına, sınıf analizine ve üretim tarzı kavramına ilişkin olmuştur. A.G. Frank’ı piyasa ilişkilerine odaklanarak sınıfsal analizi ihmal etmekle eleştiren Laclau’nun (1971) görüşleri DST açısından da söz konusudur. Laclau kapitalizmin dünya çapında bir değişim sistemi olarak tanımlanmasına karşı çıkarak ve kapitalizmi ulusal düzeyde örgütlenen bir üretim tarzı olarak tanımlayarak, temel kriterin üretimin dünya pazarı için yapılıp yapılmaması değil işgücünün meta haline gelmesi olduğunu söylemiştir. Üretim tarzı kavramı dünya sistemi teorisinde pek anlamlı değildir, çünkü bu sistemde sadece bir üretim tarzı, yani kapitalist dünya sistemi mevcuttur. Oysa özellikle Althusser’ci Marksistler birkaç değişik üretim tarzının bir arada bulunabileceğini ve özgül toplumsal formasyonlar içinde eklemlenebileceğini düşünmektedir. Böylece kalkınma sorunu kapitalist üretim tarzının diğer kapitalizm öncesi tarzlar üzerindeki egemenliği ve bunların varlıklarını koruma konusundaki direnci haline gelmektedir. Öte yandan klasik Marksistlere göre dünya kapitalist sisteminde var olan çok farklı üretim biçimlerinden ötürü sınıf kavramının standart tanımının elverişsiz hale gelmesi bu analizde kavramın kısmen terk edilmesine yol açmakta, dünya çapında bir sınıf kavramı ise kaçınılmaz olarak gevşek bir sınıf tanımına yol açmaktadır.²³ Bütün bu tartışmalara rağmen DST, Kak’in ifadesiyle tarihsel, döngüsel, teknolojik ve coğrafi örüntülere ilişkin açıklamalarıyla küresel politik ekonomiye ilişkin kavrayışımızı derinleştirmiştir ve bu tarihsel, bütüncül yaklaşım küreselleşmenin tekilliği ve neoliberalizmin kaçınılmazlığına dair argümanlara karşı çıkmayı mümkün kılmaktadır.²⁴

Kalkınma Çalışmalarındaki Çıkmaz ve Yeni Tartışmalar

1970’lerin sonuna kadar gerek modernizasyon teorisi yandaşları gerekse Marksist ve neo-Marksist düşünürler arasındaki çok yoğun tartışmalar içinde şekillenen kalkınma düşüncesi 1980’lerden itiba-

ren ‘kalkınma çalışmalarındaki çıkmaz’ olarak adlandırılan bir sürece girmiştir. Hirschmann özgün bir kalkınma iktisadının gelişmesinde ve var olan çalışmaların duraklama noktasına gelmesinde neoklasiklerin ve neo-Marksistlerin 1960 ve 70’lerde bu alandaki çalışmaları acımasızca eleştirmelerinin etkili olduğunu söyler. Kalkınma iktisatçıları bu eleştirilerden ve Üçüncü Dünya’nın otoriter yönetim altındaki kimi ülkelerinde ekonomik büyümeye rağmen sosyal ve siyasi alanlarda yaşanan gerilemelerden ötürü disiplinlerine olan özgüvenlerini kaybetmişlerdir.²⁵ ‘Çıkmaz’ olarak adlandırılan sürecin nedenlerini kapsamlı biçimde analiz eden Frans J. Schuurman²⁶ ise ikinci savaş ertesi paradigmaların üç ortak özellik taşıdığını belirtir: 1) Üçüncü Dünya’nın ve insanların homojen bir varlık olarak düşünülmesi 2) İlerlemeye ve toplumun düzenlenebileceğine olan koşulsuz inanç, 3) Ulus-devletin önemi ve devletin ilerlemeyi sağlamadaki rolüne politik ve bilimsel güven. İlk iki özellik birbirlerine tümüyle zıt olan modernizasyon teorisi ve Marksist teoriyi birbirine bağlamaktadır. Bu iki akım 70’li yıllarda birbirlerine sert eleştiriler yöneltirken, birçok kuzey ülkesinin üniversitelerinde sol eğilimli öğrencilerin ve öğretim üyelerinin ısrarıyla Üçüncü Dünya merkezleri kurulmuş, güneydeki ülkelerin halklarıyla baskıcı rejimlere karşı dayanışma komiteleri hayata geçirilmiştir. Ancak 1980’lerde bu durum değişmeye başlamıştır. Artık kalkınma ve azgelişmişlik üzerine bilginin kesinliğinden kuşku duyulmaya başlanmış, modernist teori ve bağımlılık teorisi eski açıklayıcı gücünü kaybetmiştir. Bu teorik çıkmazın oluşumuna yol açan üç gelişmeden söz edilebilir:

1) *Güneyde kalkınmanın başarısızlığı*: 1980’lere kadar kalkınmakta olan ülkeler yaşam beklentisinde, çocuk ölümlerinin azalmasında ve okuryazarlık oranlarında bazı iyileşmeler sağlasalar da, istatistikler bu gelişmelerin en yoksul ülkeler ve en düşük gelir grupları için geçerli olmadığını ortaya koymuştur. Kimi ülkelerde ekonomik büyümeye rağmen gelir dağılımında adaletsizliğin arttığı, işsizliğin, konut yetersizliğinin, yoksulluğun, topraksızlığın, insan hakları ihlallerinin ürkütücü boyutlarda çoğaldığı koşullarda modernizasyon

teorisi bu gelişmeleri açıklamakta yetersiz kalmıştır. 1960’da zengin ve yoksul ülkelerin gelir oranı 20:1 iken 1980’de 46:1’e ve 1989’da 60:1’e çıkmıştır. Bağımlılık okulu da gelişmekte olan ülkelerin iç piyasalara yönelik sanayileşme potansiyeline ilişkin aşırı iyimserlik içinde olduğundan, bu alanda ortaya çıkan başarısızlıkları ve Üçüncü Dünya ülkeleri arasındaki artan farkı, özellikle Güneydoğu Asya’da bazı ülkelerin ihracata yönelik büyümesini ve sosyalist ülkelerdeki gelişmeleri açıklamada yetersiz kalmıştır. Ayrıca Marksist ve neo-Marksist teoriler Berlin Duvarı’nın yıkılmasından sonra ciddi bir meşruiyet kaybına uğramıştır.²⁷

2) *Sosyal bilimlerin postmodernist eleştirisi*: 1980’ler kapitalizm, sosyalizm, komünizm gibi büyük anlatıların önemini azaltan postmodernizmin sosyal bilimlerdeki ilerlemesine tanıklık etmiştir. Postmodernizm çok çeşitli fikirlerin bir bileşimi olarak görülebilir, ancak ortak olan nokta rasyonel düşünce ve teknolojik yeniliğin ilerleme ve aydınlanmayı garanti ettiğini savunan ve modern çağı “açıklama” iddiasında bulunan meta teorilerin sorgulanmasıdır. Bu meta teoriler ister Marksist ya da liberal olsun “gerçeğin” yansıtıcısı değildir, diğer muhalif sesleri susturan ayrıcalıklı söylemlerdir. Postmodernistler evrensel bilgi mücadelesini bırakmış, dilin gücü ve özgüllüğü bağlamında bilgiyle, yerelle ilişkisi temelinde susturulmuş sesleri açığa çıkarmaya çalışmıştır. Temel argüman bireyin dışında başka bir ortak gerçeklik olmadığıdır. Artık temel ilgi, kimliğin kurgulanması ve farklılık kavramı çerçevesinde insanların farklı olarak gördüklerini nasıl ‘öteki’ olarak tanımladıklarına yöneliktir. Postmodern mantığa göre meta anlatılara veya kolektif özgürleştirici gündeme sahip kalkınma teorilerinin de sağlam bir temeli yoktur. Postmodern yapıbozum metodunun kullanılmasıyla kalkınma düşüncesinin gizli metaforlarının bu alanda çalışanları kaçınılmaz olarak yanlış yollara sürükleyecek gizli ve haksız evrimci, evrenselci ve indirgemeci boyutları olduğu açığa çıkarılmıştır. İnsanlığın kurtuluşuna dair aydınlanma ideali (ki modernizasyon ve bağımlılık teorilerince paylaşılır) başarısızdır ve de başarısızdır.²⁸

Hettne’ye göre toplumların rasyonalist ilkelere göre tasarlanabileceğine dair ‘modern proje’nin muhteşem büyüsunü ya da temel

anlatısını yıkanlar arasında postmodernizmin yanı sıra birbiriyle büyük ölçüde kesişme noktaları bulunan feminizm ve kültür çalışmaları da saymak gerekir. Postmodernizmin etkisi altındaki kültür çalışmaları kalkınma alanındaki teorilerin tümünü görelileştirerek kalkınma projesini anlamsız hale getirmektedir.²⁹ Hatta post-kalkınma veya anti-kalkınma olarak adlandırılan radikal tepki kültürel Batılılaşma ve homojenleşme ile özdeş gördükleri, çevresel yıkım yaratan kalkınmayı tümünden reddetmektedir. Buna göre kalkınmacılık iyi niyetli veya masum bir vizyon değildir, yerel elitlerle birlikte Batılı güçlerin uyguladığı bir strateji olarak daha önceki sömürgeci vizyonların ötesine geçememiştir.³⁰

3) *Küreselleşme*: 1990’larda çıkmaza yol açan ve aynı zamanda pozitif bir meydan okuma olarak ortaya çıkan en önemli faktör küreselleşmedir. Küreselleşmenin ister neoliberal piyasayı meşru kılan bir söylem, ister gerçek bir olgu olsun kalkınma çalışmaları üzerindeki etkisi büyüktür. Tüm sosyal bilimler ve bu arada kalkınma çalışmalarında ulus-devlet odakta olup kalkınma çalışmaları eşitsizliğin ekonomik, politik ve kültürel yönlerini bütünleştirmeye çalışırken çözüm için devleti temeltaşı olarak kullanmaktadır. Modernizasyon, bağımlılık ve dünya sistemi teorilerinde devlet aynı şekilde önemlidir. Küreselleşme bunu tümüyle değiştirmiş, ulus-devletin önemi azalırken politik ve bazen askerî müdahalede bulunan uluslararası örgütlerin önemi artmıştır. Ademi merkezîyetçilik ve yerel yönetimler üzerinden ulus-devletin içi boşaltılırken, kuralsızlaştırmaya eşlik eden özelleştirmelerle devletin ekonomik aktör olarak önemi azaltılmıştır. Artık kalkınma ideolojisiyle dünya ekonomisinin büyümesi ve ‘ulusal’ ekonomilere egemen hale gelmesi kastedilmektedir. Çok fazla hükümet müdahalesine karşı çıkılmakta, iyi yönetim daha az hükümet olarak tanımlanmaktadır. Neoliberal ideoloji kapsamında devlet küresel ekonomik güçlere karşı koruyucu olmaktan çıkmakta ve bu güçlerin disipline edici sözcüsü haline gelmektedir. Bu durum kalkınma çalışmalarında devletin gerileyen rolü karşısında sivil toplumu, sosyal sermayeyi, farklılık ve risk gibi kavramları öne çıkarmıştır.³¹ Uluslararası finans kuruluşları tarafından Yapısal Uyum Programları (YUP) adı altında tüm ülkelere dayatılan aynı ekono-

mik ve politik zorunluluklar ulus-devletlerin kalkınma yolunda kendi ekonomik ve siyasi politikalarını belirlemelerini önlemiştir.

20. yüzyılın son çeyreğinde dünya çapında yaşanan gelişmeler sonucu kalkınma çalışmaları onu yok sayma noktasına varan çok çeşitli eleştirilerin hedefi haline gelse de, kalkınmayı Avrupa merkezci bakış açısını terk ederek, farklı dünya görüşlerinin diyalog içinde oluşturduğu özgülleştirici bir süreç olarak tanımlama çabaları da vardır.³² Kalkınma düşüncesi ve bu doğrultudaki tartışmalar daha iyi bir yaşam umudunu koruyan toplumlar açısından son bulmamıştır ve alternatif kalkınma anlayışını geliştirme çabalarını bu kapsamda değerlendirmek gerekir.

Alternatif kalkınma

1970'lerde teorik düzeydeki tartışmaların bir eksenini modernizasyon teorisi yandaşları, Marksistler ve neo-Marksistler arasında makro düzeyde yürütülen tartışmalar oluştururken, diğer eksenini ekonomik büyümeye rağmen var olan yoksulluk ve işsizlik karşısında kalkınma sürecinin anlamı ve insanların temel ihtiyaçlarını ne ölçüde karşıladığına dair sorular ve tartışmalar oluşturmaktadır. Bu sorulara yanıt arama sürecinde ortaya çıkan ve alternatif kalkınma olarak adlandırılan düşünceler eşitsiz kalkınmanın hızlı ve etkin ekonomik büyümeye, sanayi sektörüne ve kentlere yönelik ayrıcalıklara öncelik veren kapitalist kalkınma sürecinin bir sonucu olduğunu, bu sürecin gelişmişlerin yararına, diğerlerinin ise daha fazla dışlanmasına hizmet edecek şekilde işlediğini dile getirerek egemen yaklaşıma bir antitez sunar. Bu düşünceler kente ve sanayileşmeye vurgu yapan kalkınmanın aksine kırsala ve tarıma vurgu yapar, mevcut anlayışın merkezî ve yukarıdan aşağı yapısına karşı ademi merkeziyetçi, aşağıdan yukarı inisiyatiflerle meydan okur. Kapitalizmin yerini sosyalist idealler alır, ancak küçük ölçekli ve bağımsız kalkınma büyük ölçekli ve evrenselci yaklaşımlara tercih edilir.³³ Zaman içinde alternatif kalkınma kavramı çok farklı politik eğilimler tarafından farklı anlamlar yüklenerek kullanılabilmiş, piyasa ekonomisine alternatif olarak insanların refahını yükseltmeyi

hedefleyen girişimler kadar piyasaya entegre olarak yürütülen gelir getirici faaliyetler de bu kavram altında kendini tanımlayabilmiştir.

Kalkınmanın insan merkezli ve yerel olarak daha uygun süreçler ve örüntüler içermesinden yana olan değişik gelenekler, akademik merkezler ve kalkınma kuruluşları 1970'lerde temel ihtiyaçlar yaklaşımını (TİY) benimsemiştir. TİY ile kalkınma geniş temelli, halk yönelimli, içten büyüyen bir süreç olarak tanımlanmıştır. Bunun sonucunda toplumun en zayıf kesimlerindeki yoksul haneler, kadınlar üzerine odaklanan ve sağlık, eğitim, çiftçilik, yeniden üreme pratikleri üzerinde yoğunlaşan programlar hızla yayılmıştır. Temel ihtiyaçlar kültüre ve değerlere bağlı olup, ülkeler arasında farklılık gösteren dinamik bir kavramdır. Gelir düzeyi yükseldikçe ve toplum karmaşılaştıkça temel ihtiyaçlar da değişmektedir. Bunun kalkınma pratiğine yansımaları 1960'ların ülke düzeyindeki planlama faaliyetlerinin yerine mahalle ve bölge planlamasının, belirli sosyal grupların (özellikle kadınlar, çocuklar, belirli sektörler veya bölgeler) hedeflenmesinin öne çıkmaya başlamasıdır. ILO'nun 1976'daki Dünya İstihdam Konferansı, Kalkınmanın Temel İhtiyaçlar Stratejisi İçin İlkeler ve Eylem Programı Deklarasyonunu kabul etmiş ve yoksulluğu tüm ülkelerde 2000 yılına kadar azaltmayı temel hedef olarak benimsemiştir. Ardından Dünya Bankası (DB) ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP) raporlarında olduğu gibi kalkınmanın birçok sosyal göstergesi ortaya çıkmış, mutlak ve göreceli yoksulluk eğitime ve temiz suya erişim gibi kriterlerle yeniden tanımlanmıştır. TİY 1970'lerde insan ihtiyaçları ve haklarını kalkınma gündemine sokmada büyük işler yapmıştır.³⁴

Devletin ekonomideki rolünün azaltılmasına yönelik olan Yapısal Uyum Politikaları (YUP) uygulamaları kalkınma çalışmalarında temel ihtiyaçlar yaklaşımını olumsuz etkilemiştir. Temiz içme suyu gibi ihtiyaçlar 80'lerde piyasanın işleyişine bırakılan metalar haline gelmiştir. Donörler refah projelerine para bulmada zorlanır olmuştur. Devlet harcamalarının kısıtlandığı koşullarda kalkınma alanında gündeme gelen yeni tür proje ve programlarda TİY felsefesinin radikal yönleri gözden düşmüştür.³⁵ Ancak TİY yaklaşımına dair tartışmalar gündemden kalkmamıştır.

Normatif nitelikteki alternatif kalkınma yaklaşımları kalkınmanın biçiminden ziyade içeriğine odaklanmakta ve kalkınmanın anlamı, amacı ve nasıl olması gerektiği üzerinde durmaktadır. Eşitsizlikler ve dışlananlar üzerine odaklanan alternatif kalkınmanın ne olduğuna dair tartışmalar halen sürse de, temel özellikleri 1970'lerin sonunda şöyle tanımlanmıştır:

“İhtiyaçlara yönelik olması, insanların maddi ve manevi ihtiyaçlarını tatmin etmesi,
Endojen olması, yani her toplumun kendi içinden çıkması, onun değerlerinin egemenliğini ve geleceğine ilişkin vizyonunu temel alması,
Kendine güvenli olması, her toplumun öncelikle kendi özgücüne ve kaynaklarına (bireylerin enerjilerine, doğal ve kültürel çevrelerine) dayanması,
Ekolojik açıdan sağlam olması, yerel eko-sistemlerin potansiyelinin ve şimdiki ve gelecek kuşaklara dayatılan küresel ve yerel dış sınırlılıkların bilincinde olarak kaynakları akıllıca kullanması,
Yapısal dönüşüme dayanması, kırsaldan kentsel topluluğa kalkınmadan etkilenen herkesin kendi kendini yönetme ve kararlara katılma imkânı olmadan amaçlara ulaşamayacağını kavraması.”³⁶

Alternatif kalkınmada öncelik büyümeden ziyade kaynakların yeniden dağılımına verilmekte olup kalkınmaya giden evrensel bir yol olmadığı, her toplumun kendi ihtiyaçlarına uyan stratejiyi bulması gerektiği söylenmektedir. Bu özellikler daha sonra sürdürülebilir kalkınma, kırsal bölgeler için aşağıdan yukarı kalkınma, katılımcı kalkınma, “öteki”ler için sorumluk duyulması, sosyal dışlanmaya maruz kalanların kalkınmaya dahil edilmesi gibi çeşitli kavramlarla somutluk kazanmıştır. Burada en önemli katkılardan biri, kadın emeğinin kalkınmadaki rolünün görülmeye başlanmasıyla kalkınma çalışmalarının toplumsal cinsiyet perspektifinden değerlendirilmesi olmuştur.

1986'da BM kalkınmanın vazgeçilemez bir insan hakkı olarak tanımlandığı Kalkınma Hakkına İlişkin BM Deklarasyonu'nu kabul etmiştir. Sözleşmenin maddeleri o dönemdeki geleneksel kalkınma ve neoliberalizm eleştirilerinden ve küreselleşmenin eşitsiz etkileri üzerinde yürütülen geniş tartışmalardan esinlenmiş, 'halk merkezli kalkınma' ve 'insani güçlenme' nosyonlarını desteklemiştir. Sözleşme uluslararası insan hakları hukukuna ve BM Beyannamesi'ne bağlı kalarak devletin kalkınmada öncelikli rolünü vurgulamış, bu amaçla mevcut küresel ekonomik düzenin yeniden yapılanmasını savunmuştur. 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 50. yılı etkinlikleri, BM'de insan hakları yandaşlarına toplumun bireyin kalkınma hakkına dair sorumluluğunu vurgulamak ve BM'in hak temelli kalkınmayı kurumların ana akım politikalarına dahil etmesini savunmak için önemli bir fırsat yaratmıştır.³⁷

Amartya Sen *Özgürlükle Kalkınma* başlığını taşıyan kitabında (1999) kalkınmanın insanların yararlandığı gerçek özgürlüklerin genişletilmesi süreci olarak görülmesi gerektiğini söyler. Bu yaklaşım kalkınmayı GSMH'nin büyümesiyle, kişi başına gelirdeki artışla, sanayileşmeyle, teknolojik ilerlemeyle ve modernleşmeyle özdeşleştiren dar kalkınma anlayışına ters düşen alternatif kalkınmanın önde gelen örneklerinden biridir. Buna göre ekonomik büyüme bireysel özgürlüklerin gelişmesine katkıda bulunabilir, ancak kalkınma, özgürlüğü ortadan kaldıran başlıca nedenlerin, zorbalığın, yoksulluğun, yoksunluğun, yetersiz iktisadi fırsatların, baskıcı devletlerin hoşgörüsüzlüğünün ve kamusal hizmetlerdeki ihmalin ortadan kaldırılmasını gerektirir. Kalkınmanın hedefi toplumun üyelerine acı veren özgürlük yoksunluklarının ortadan kaldırılmasıdır veya bir diğer deyişle kalkınmanın hedefi özgürlüklerin genişletilmesidir. Temel özgürlükler; açlık, beslenme yetersizliği, önlenabilir hastalıklar ve erken ölümden kaçınmak, okuryazarlık ve hesap yapabilme yetilerini kazanmak, siyasal katılımdan ve serbestçe ifade imkânından yararlanmak gibi özgürlükler olup, bunlar bireye ilişkin temel kapasiteleri belirler. Sen özgürlüklerden yararlanmada kadınlar ve erkekler arasındaki büyük farklılıklara ve kadınların temel kapasitelere sahip olmadaki dezavantajlı konumuna dikkat çeker. Sen'e

göre insan özgürlüklerinin genişlemesi aynı zamanda kalkınmanın ilerlemesine hizmet ederek kalkınmanın araçları olur. Araçsal özgürlükler: siyasal özgürlükler, iktisadi imkânlar, toplumsal fırsatlar, şeffaflık güvenceleri ve koruyucu güvenlik olarak sayılabilir. Bu araçsal özgürlükler kişinin daha özgür yaşaması için gerekli olan genel kapasiteye katkıda bulunur. Siyasal özgürlükler en geniş anlamda demokrasilerde var olan siyasal diyalog, muhalefet ve eleştiri fırsatlarının yanında oy verme hakkını kapsar. İktisadi imkânlar bireylerin iktisadi kaynaklardan tüketim veya üretim veya mübadele amacıyla kullanmak için yararlanmasıdır. Kalkınmayla bir ülkede gelir ve servet arttıkça nüfusun yararlandığı iktisadi haklar aynı ölçüde artar. Toplumsal fırsatlar toplumun eğitim, sağlık hizmetleri vb. için yaptığı düzenlemeleri ifade eder. Bunlar sadece sağlıklı bir yaşam sürmek için değil, iktisadi ve siyasi faaliyetlere etkin katılım için de önemlidir. Şeffaflık güvenceleri yolsuzluğu, mali sorumsuzluğu ve el altından yapılan işleri önleyen işleve sahiptir. Koruyucu güvenlik zor durumdaki nüfusun sefaletе düşmesini, açlığa mahkûm olmasını ve ölmesini önleyecek bir toplumsal güvenlik ağı oluşturmayı gerektirir. Yoksula işsizlik ödeneği, yasal gelir desteği veya kamu istihdamı için yapılan düzenlemeler bu kapsamdadır. Sen hanelerin eşitlikçi kurumlar olmadığına, erkeklerin gelirindeki artışın her zaman ailenin temel ihtiyaçlarının karşılanması anlamına gelmediğine, kadınların başta eğitim olmak üzere iktisadi kaynaklara erişiminin kalkınmaya katılımındaki hayati rolüne dikkat çekmiştir.

Sen'in neoklasik iktisadın kalkınmayı ekonomik büyüme olarak anlayan yaklaşımına temel eleştiriler içeren bütüncül nitelikteki insani kalkınma anlayışı, BM'nin kalkınma anlayışının şekillenmesinde etkili olmuştur. 1990'lar boyunca BMKP gibi BM'ye bağlı kuruluşlar kalkınmanın anlam ve hedeflerine ve insan refahının gelir dışı göstergelerinin gelişimine ilişkin önemli çalışmalar yapmışlardır. 1990'da İnsani Gelişme Endeksi, 1995'de Toplumsal Cinsiyet Gelişme Endeksi ve Toplumsal Cinsiyet Güçlenme Ölçütü tanıtılmıştır. Böylece toplumsal cinsiyet eşitliğinin insani ve ulusal kalkınmanın ayrılmaz bileşeni olduğu ortaya konmuştur. 1997'de İnsa-

ni Yoksulluk Endeksi sunulmuştur. Bütün bunlar artık kalkınmanın insan hakları ve özgürlükleri temelinde ve bütün bunların karşılıklı etkileşimini içeren karmaşık ve çokboyutlu bir süreç olarak kabul edildiğini göstermektedir. Yoksulluk artık bir insan hakları ihlali olarak kabul edilmekte ve Binyıl Kalkınma Hedefleri (MDG) içinde yoksulluktan kurtulma özgürlüğüne çok taraflı ve iki taraflı yardımlarla dünya çapında odaklanılmaktadır.³⁸

Alternatif kalkınmanın bileşenleri

Alternatif kalkınma yaklaşımı içinde birbiriyle yakından bağlantılı olan katılımcı kalkınma, aşağıdan yukarı kalkınma, topluluk katılımı, dışlanmışların kalkınmaya içerilmesi gibi çeşitli bileşenler vardır. Hepsi açısından büyük ölçüde ortak olan, devletin merkezî ve tepeden inmece rolüne, bürokratik, esnek olmayan yapısına karşı çıkış ve insanı merkezine alan yerel taban örgütlenmelerinin ve onlarla işbirliği içindeki sivil toplum örgütlerinin (STÖ) bu süreçte etkili olmasıdır. Merkezî devletin yerelin ihtiyaçlarını saptama ve gidermede duyarsız ve katı yapısı yerelin ve yereldeki halkın kalkınmada etkin olması için sürece doğrudan veya kendi örgütleri aracılığıyla katılması görüşüne güç kazandırmıştır.

Başlangıçta Kuzey'in çoğu dinî nitelikteki hayır kurumları olarak faaliyete geçen STÖ felaket, açlık, evsizlik gibi sorunlara ilişkin çalışmalar yürütmüşlerdir. 1980'lerde güneyde çok sayıda STÖ aktif hale gelmiş ve kuzey STÖ'nün veya uluslararası kalkınma ajanslarının desteğiyle çok çeşitli alanlarda çalışmalar yürütmeye başlamıştır. Birçok yerde devletin hâkimiyetine meydan okuyacak kadar güçlenen bu örgütlere hükümetler başta kuşkuyla yaklaşmışlarsa da, giderek daha esnek bir tavır ve işbirliği öne çıkmıştır. STÖ esnek ve özerk, demokratik ve katılımcı yapılarıyla devlet bürokrasisi karşısında büyük avantaja sahip kabul edilse de, bu yapıların da kendi içlerinde yeni hiyerarşiler ürettikleri, mali kaynaklara erişmek için aralarında rekabet yaşadıkları belirtilmektedir. Yine de hükümetlerin katılımcı söylemi benimsemelerinde STÖ'nün etkili olduklarını ifade etmek gerekir.³⁹

STÖ arasındaki yaklaşım farklılıklarına rağmen yerel katılımın öneminin bu kadar artmasının gerisinde devlete güvenmemek gerektiğine dair bir uzlaşma da vardır. Ancak devlete karşı artan güvensizliğin, 1980’lerin neoliberal karşı devrimiyle ve onun kendine yardım ve bireycilik söylemleriyle birlikte gelmesinin bir tesadüf olmadığına dair yorumlar yapılmaktadır. Yerelin öne çıktığı ve taban örgütlerine vurgu yapılan bu süreçte merkezî yönetimin rolünün ne olacağı açık değildir. Kalkınma açısından önem taşıyan devletin güçlenmesi ve vatandaşlarına hesap vermesi bakımından bir açılım yoktur.⁴⁰ Bunun sonucunda alternatif kalkınma başlığı altında kendine yer bulan çok farklı yaklaşımlar geleneksel kalkınma aracılığıyla sağlanan kazanımlar yoluyla halkın refah düzeyinde gerçekleşen yükselmeyi göz ardı etme ve önemsizleştirme tehlikesi taşımaktadır.⁴¹ Özetle alternatif kalkınma içindeki çeşitli yaklaşımlar, yerele yapılan vurguda ortaklaşsa da, devletin rolü noktasında kendi içinde karşıtlıklar taşıyan bir tartışma sürecini barındırmaktadır.

Katılımcı kalkınma

1970’lerin ortalarında dile gelmeye başlayan katılımcı kalkınmaya (KK) ilişkin çok sayıda yaklaşım vardır. KK’nin en güçlü yandaşlarına göre “normal” kalkınma –Avrupamerkezcilik, pozitivizm, yukarıdan aşağı inmecilik– gibi halkı iktidardan yoksun bırakan, güçsüzleştiren sapmalar içermektedir. “Batılı” toplumları taklide dayanan bu yaklaşımda yerel halklar marjinalize edilmiştir. Yoksulların marjinalize edilmesinin önüne geçmede ilk adım bilgi oluşturma sürecinin yeniden gözden geçirilmesidir, çünkü modernitenin uzmanlık sistemi bilimsel bilgiden yola çıkarak, kalkınmadan yararlanacakları pasif veya muhafazakâr ve engelleyici olarak tanımlar. 1970’lerde Paulo Freire insanlara kendi ihtiyaçlarını ifade edebilecekleri yeni öğrenme çevreleri sunan katılımcı eylem araştırmalarını savunmuştur. Ona göre katılım insanların kendi kaderlerinin nesnesi olmak yerine öznesi olmalarına imkân sağlamaktadır. KK Freire’den yola çıkarak modernitenin bilimsel bilgi anlayışını tersine çevirir ve tüm süreç kalkınma müdahalesinden etkilenecek

olanların gözünden verilmeye çalışılır. Katılım özellikle toplumsal cinsiyetle bağlantılı olarak ele alınmıştır, çünkü kalkınma politikalarının yukarıdan erkekler tarafından belirlenmesi sürecinde kadınlar için neyin iyi olduğuna da onlar karar vermektedir.

Katılımcı kalkınmanın yaygın uygulandığı alanların başında kırsal kesim gelmektedir. Hükümetler tarafından hazırlanan ulusal programların kırsal kalkınmaya ilişkin boyutlarının genelde merkezdeki birtakım planlamacılar tarafından yerelin ihtiyaçlarını bile- rek veya göz önüne alarak hazırlanmadığını, yereldeki halkın pasif yararlanıcılar olarak görüldüğünü belirtenler yukarıdan aşağı kırsal kalkınma modeline karşı çıkmakta ve karar verme sürecinin yönünü aşağıdan yukarıya doğru değiştirmektedir. Kullanılan katılımcı kırsal değerlendirme metoduyla dışarıdan gelenler yerel halkı dinler, onlara teknoloji transfer etmek yerine yerel halkın kullanabileceği metotları onlarla paylaşırlar. Yerel halkın kendi gerçekliğini dile getirmesine fırsat verirler. Kökleri yerelde olan, küçük ölçekli, kültürel açıdan duyarlı, demokratik, katılımcı ve yoksulların güçlendirilmesini hedefleyen projeler aracılığıyla yerel toplulukların karar organı haline gelmesi, onların sürece katılması ve sahip çıkması öngörülmektedir. Ancak bu kapsamda geliştirilen ve komünal yapılara sahip olan tarımsal kalkınma projeleri genellikle ütöpik nitelikte olmuş, bölgelerin kendi içindeki farklılıkların kaynakların dağılımı itibarıyla devletin desteği ve müdahalesini gerekli kılması ölçüsünde karşı çıkılan merkezî yapı tekrar kaçınılmaz hale gelmiştir.⁴²

Katılım genel olarak olumlu algılanan esnek bir kavramdır. İnsanların yaşamlarını doğrudan etkileyen karar alma süreçlerine katılmak haklarından yola çıkan topluluk katılımı anlayışına göre toplumsal kalkınma yerel özgüveni artırarak ilerletilebilir. Ancak bu kavramı kullanan her çevre ona kendi amaçlarına uygun anlam yüklemektedir.⁴³ Böylece teoride KK'ye ilişkin düşünceler ne kadar olumlu olsa da uygulamada çeşitli sorunlar ortaya çıkmaktadır. Kimi durumlarda KK göstermelik kalmakta, güçlendirmeden uzak bir rutine dönüşmektedir. KK toplulukları sosyal açıdan homojen olarak gördüğü zaman kaynakların topluluğun elitlerinin eline geçmesi riski ortaya çıkmakta, özellikle hane içi farkların ve toplumsal

cinsiyet farklılıklarının gözetilmemesi durumunda eşitsiz yapılar yeniden üretilmektedir. Sivil topluma yapılan vurgu yerel örgütler arasında rekabet yaratabilmekte, kuzey ve güney STÖ'leri arasındaki ilişkide kuzeydekilerin kaynaklara sahip olması, güneydekilerin önceden belirlenmiş bir gündemin alıcı mekanizması olarak işlev görmesine yol açabilmektedir. Çoğu kez yerel halkların ve örgütlerinin onların yaşamlarını belirleyen koşulları etkileme güçleri yoktur. Örneğin Afrika'daki bir kooperatifin DTÖ'nün kararlarını etkilemesi söz konusu değildir.⁴⁴

Muhelif bir çıkış noktasına sahip olan katılımcı kalkınma, topluluk katılımı ve kalkınma olarak 90'lı yıllarda ulusal hükümetlerin, DB'nin ve BM ajanslarının ve STÖ'nin desteklediği kalkınma program ve projelerinin temel bileşeni haline gelmiş ve düzen içi bir kavrama dönüşmüştür. Topluluk katılımının (TK) giderek popüler hale gelmesinde DB gibi örgütlerin iyi yönetim politikaları kapsamında gelişmekte olan ülkelere empoze ettiği 'liberalizasyon' ve 'özeleştirme' politikalarının öne çıkmasının etkili olduğunu belirtmek gerekir. Burada hedef, etkinlik ve sürdürülebilirliğin artırılmasıdır. İnsanlar neye ihtiyaçları olduğunu, ne istediklerini en iyi kendileri bildikleri için proje uygulayıcılarıyla topluluk arasındaki yakın ilişki etkinlik ve sürdürülebilirlik açısından önemlidir. Ayrıca bu yöntem tabandaki kalkınma projelerinde şeffaflığı ve hesap verebilirliği artırır. Aynı şekilde 1999'da bütün bu kalkınma tartışmalarının ışığında bir imaj düzenleme çabasıyla YUP'nin yerini alan ve ekonomik yardımlar için hükümetlere şart koşulan yoksulluğu azaltma stratejileri de (YAS) katılımı öngörmektedir.⁴⁵ IMF ve DB borç vermeyi sürdürmek için YAS dokümanının kabulünü önkoşul haline getirmişlerdir. YAS dokümanlarının daha önceki YUP'den farklı olarak yoksullukla mücadele harcamalarına öncelik vermesi ve sivil toplumla danışma sürecinde hazırlanması gerekmektedir. YAS neoliberal makro ekonomik reformların daha etkin ekonomik yönetim ve politik yönetim aracılığıyla yoksullukla mücadeleyi destekleyeceğini varsaymaktadır. Uygulamada bazı olumlu gelişmelere rağmen pek çok çevrede bunlara uluslararası finans örgütlerinin yeni kontrol aracı gözüyle bakılmaktadır.⁴⁶

Sürdürülebilir kalkınma

1970'lerde ortaya çıkan çevre bilinci, sürdürülebilir kalkınma veya eko-kalkınmanın oluşumundaki önemli dürtülerden biridir. Ulusal sınırları aşan çevresel sorunlar uluslararası aktör ve kurumların önemini artırmış, 1992'de Rio'da yapılan BM Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda kalkınmayla bağlantılı doğa kirliliği, küresel ısınma, deniz seviyesinin yükselmesi, toprak erozyonu ve çölleşme, nüfus artışı ve yoksulluk gibi konuların kalkınma örüntülerinde köklü değişiklikler gerektirdiği katılımcılar tarafından dile getirilmiştir. Konu sosyal bilimlerin gündemine girmiş, insan ekolojisi disiplini ortaya çıkmıştır.⁴⁷

Sürdürülebilirliğin anlamı konusunda değişik bilim dallarından uzmanlar arasında farklar varsa da aşağıdaki öğeler tüm yaklaşımlar için ortaktır:

- Değişim kalkınmayı da içerecek biçimde, doğal toplumlarda kaynakların israfına yol açmıyorsa sürdürülebilirdir.
- Sürdürülebilirlik özellikle yiyecek kaynaklarının muhafazasına odaklanır. Sanayileşmiş ülkelerdeki tarımsal sistem tahıl israf etmektedir. Özellikle hayvansal protein elde etmek için çok fazla tahıl proteini harcanmaktadır. Vejetaryenlik sürdürülebilirlik açısından gereklidir.
- Tarımsal üretim sistemlerinin sürdürülebilir olması onların riskler karşısındaki dayanıklılığına bağlıdır. Modern sistemler çok sınırlı genetik tabana dayandıkları için birkaç türe yönelik bir tehdit tüm sistem için tehlikeli olabilir.
- Gelişmekte olan ülkelerde nüfusun büyük kısmı tarım, ormancılık, hayvancılık ve balıkçılık faaliyetleriyle yaşamını sürdürmektedir. Bunların sürdürülebilir olmaması tüm toplum için tehlike oluşturabilir. Kıtık ve açlık faaliyetleri ortaya çıkabilir, özellikle çevre felaketleri bu açıdan çok vahim olabilir.
- Geleneksel toplumların sürdürülebilirlik anlayışı kimi kez kaynaklara dokunulmaması, onların gelecek kuşaklara bırakılması şeklinde olabilir.⁴⁸

Sürdürülebilir kalkınma stratejisi belirli doğal kaynaklara sahip, belirli bir bölgede yaşayan ve belirli kültürel değerleri olan bir grup insan gibi özgül bileşenlere dayanarak sermaye, emek, yatırım vb. evrensel öğelere sahip geleneksel kalkınma stratejilerinden radikal biçimde ayrılmaktadır. Stratejinin amacı GSMH terimleriyle kalkınmayı sağlamak değil o özgül durumun iyileştirilmesi olmaktadır. Sadece kalkınma hiyerarşisindeki pozisyonlar değil aynı zamanda bu hiyerarşik düzeni belirleyen tüketim değerleri de sorgulanmaktadır. Stratejiye göre sadece şu anda orada yaşayanların ihtiyaçları değil gelecek kuşakların ihtiyaçları da göz önünde tutulmalıdır. Sürdürülebilir kalkınma dışlanan bir diğer grubun: henüz doğmamış olanların da çıkarlarını gözetken kalkınmadır. Ancak bu görüşler ortodoks kalkınma iktisatçıları açısından anlam ifade etmez; IMF ve DB için sürdürülebilir büyüme enflasyon ve ödemeler dengesi sorunlarına yol açmadan kişi başına geliri artırmak anlamına gelmektedir.⁴⁹

Post-sömürgecilik

1980'lerden bu yana birçok disiplinde önemi giderek artan post-sömürgeci yaklaşım en genel ifadesiyle sömürgecilik karşıtı yaklaşım olarak tanımlanabilir. Sömürgecilik karşıtlığı kendini Batı'nın sosyal ve ekonomik kalkınma anlayışına karşı çıkmak kadar bilimsel bilginin üretilme ve yaygınlaştırılma biçimlerine, dolayısıyla ideolojik hegemonyasına karşı çıkmak şeklinde ortaya koyar. Teorik olarak post-sömürgecilik Marksizm'in politik ekonomi yaklaşımından ve post-yapısalcılığın kültürel ve dilbilimsel analizlerinden etkilenmiştir. Bağımlılık teorisiyle benzerlikleri varsa da, radikalizmiyle kurulu gündemleri ve alışlagelmiş bakış açılarını reddederek kalkınmanın güçlü bir eleştirisini yapar. Sömürgeci söylemdeki kalkınmanın anlamının kuzeyin gelişmiş ve ilerici, güneyin geri ve ilkel olduğu üzerinden kurulmasına itiraz eder. Modern endüstrileşme ve teknolojik ilerlemenin yerli halkların eşitliğe dayalı üretim tarzlarından daha üstün sayılmasını sorgular ve mevcut kalkınma anlayışını reddeder.

Kalkınma anlayışına karşı çıkan akımın önde gelen temsilcilerinden olan Arturo Escobar 1945 sonrasında kalkınma projesini Asya, Latin Amerika ve Afrika’da Aydınlanma’yı gerçekleştirmek üzere girişilmiş son başarısız çaba olarak tanımlar. Avrupalı ve Batılı kimliklerin oluşumunda Batı’nın modernle özdeşleştirilmesinin modernite ile gelenek karşıtlığı temelinde ‘öteki’ olarak tanımlanan bir Üçüncü Dünya kurgusuna ihtiyaç yarattığını ortaya koyar.⁵⁰ Mevcut kalkınma anlayışı Batılı olmayan halklara karşı gerçek ve sembolik şiddet uygulanmasını içerir. Sembolik şiddet Batılı olmayan halkların kültürel olarak onlara yabancı, etnomerkezci ve sömürgeci bir kalkınma anlayışına maruz kalmaları sonucu kendilerini ve ait oldukları toplulukların yaşam değerlerini Batılı normlarla ölçmeye zorlanmalarıyla ve kendi normlarını değersiz addetmeleriyle ortaya çıkar. Bu nedenle ilk olarak Avrupa kültürünün, felsefesinin, tarihinin etnomerkezci egemen söylemi sarsılmalı, Avrupalı ve Amerikalı disiplinlerin diğer kültürlerin değerlerine ve pratiklerine duyarsız, onları kaale almayan varsayımlarına meydan okunmalıdır.

İkinci olarak Batılı bilimsel bilgiye, egemen söylemin yazma ve konuşma deneyimlerine meydan okunmalıdır. Bilgi hala büyük ölçüde “Batı”da üretilmektedir; adlandırma ve teorileştirme hala oradadır. Ancak bilimsel rasyonalite, objektif ve evrensel geçerli bilgi olmak iddiasının gerisinde emperyalist, Avrupamerkezci ve patriarkal çıkarlar gizlenmektedir. Kalkınmanın söylemsel analizini yapan Escobar’a (1995) göre dil nasıl düzenlediğimiz, anladığımız, müdahale ettiğimiz ve bu müdahaleyi meşrulaştırdığımız bakımından temeldir. Örneğin Üçüncü Dünya kavramının ekonomik geriliği, ekonomik ve politik düzen kurmada beceriksizliği, ‘biz’ ve ‘onlar’ arasında, ‘kendi’ ve ‘öteki’ arasındaki ikili çekişmeyi çağrıştırması kalkınma yazınında çokça mevcuttur. Bu tür adlandırmalar masum değildir ve dünyanın belli bölgelerini diğerlerinden ayırmaya yarar.⁵¹

Post-sömürgeci yaklaşıma göre üçüncü olarak, Batılı söylemlerdeki Üçüncü Dünyayla bağlantılı uzamsal ve zamansal metaforlara karşı çıkılmalıdır. ‘Öteki’ uzakta ve dışarıda değil, buradadır. Emegi ve ekonomik sömürüsüyle Batının refahına katkıda bulunur. Dola-

yısıyla post-sömürgecilik Üçüncü Dünyayı kurgulayan hegemonik bilginin zamansal ve mekânsal dağılımının muhasebesini yeniden yapmaya çalışır. Son olarak post-sömürgecilik, marjinalleştirilenlerin, ezilenlerin kaybolan tarihsel ve çağdaş seslerini, onların tarihini ve bilgi üretimini radikal biçimde yeniden kurgulayarak duyurmaya çalışır. Batılı olmayan halkların kalkınmayı kendi kültürleri üzerinden temellenen kavramsal kategorilerle tanımlamalarının mümkün kılınması ve ihtiyaçlarının kendi yerel bilim ve teknolojileri ile karşılanmasını hedefler.⁵² Feminist perspektiften post-sömürgeci tartışmalar içinde yerini alan Sandra Harding (1998) modern bilimin kendini rasyonel ve objektif olmanın normu olarak kurduğunu, Batılı olmayan toplumlarda üretilen bilginin, yani dünyayı anlamanın bütün diğer yollarının geçerliliğini ortadan kaldırdığını söyler. Oysa Harding'e göre modern bilimler epistemolojik olarak diğer kültürlerin sistematik bilgi gelenekleriyle eş konumdadır ve yerel bilgi sistemleri olarak kendi görelî yerel kültürleriyle kurulduğu için hepsi aynı düzlemde eşit konumdadır. Böylece evrensel olarak geçerli ama kültürel olarak farklı bir çok bilim bulunabilir.⁵³

Post-sömürgecilere çeşitli eleştiriler yöneltilmiştir. Bunlardan biri, Batılı olmayan kültürler ve bu kültürlerde üretilen bilgi ve bilimsel rasyonaliteye yapılan vurgunun bu kültürlerin özünde olan baskıcı ve bağınaz içerik ve pratikleri görmesini engelleme tehlikesidir. Harding'in rasyonalite ve bilginin tümüyle kültür tarafından kurulduğu önermesi, kültürü akıl yürütmeye dayalı eleştirinin ötesine koymakta, böylece miras alınan geleneksel kültürün içerdığı patriarhal söylem, kast ve sınıf eşitsizlikleri ve diğer eşitsizlikler göz ardı edilmektedir. Bunlara sadece yerel bilginin sınırları içinde meydan okunamaz çünkü bu bilgiler günlük direnişlere imkân tanırsalar bile esas olarak ezilenleri kendi tâbiyetlerini kabule şartlamaktadır. Bu noktada var olan eşitsizliklerin devamından yana olan muhafazakar dindar ideolojilerle aynı çizgiye girmek tehlikesi doğmaktadır. Ezilenlerin kendi ideolojilerinin esrar bulutlarının ötesini görebilmeleri ve tâbiyetlerine karşı çıkmaları için modern bilimlerin yardımına ihtiyaçları vardır.⁵⁴

Post-sömürgeci yazında post-sömürgecilik ile küresel kapitalizm arasında ilişki kurulmaması bir diğer eleştiri noktasıdır. Buna göre yoksulluk gibi bir maddi sorun dururken kalkınmanın diliyle uğraşılması, sömürgeci güç ilişkilerinin yaşandığı maddi temelin değerlendirilmesinden uzaklaşan, sadece belirli bir entelektüel kesime hitap eden bir faaliyet olmaktadır. Bu eleştiriye getirenler kalkınmanın kavram olarak topyekûn reddedilmesine karşı çıkarak, istihdam, düzenli gelir, sağlık ve eğitime erişim anlamında kalkınmanın halkların yararına olduğunu söylerler. Escobar'ın kalkınmanın söylemsel analiziyle yaptığı pratik yapıların objektif analizi değil, kalkınmanın bireysel açıdan nasıl algılandığına dair sübjektif analizidir. Bu analiz yapısal sorunlara çözüm getirmek yerine kimlik politikalarına kaçışa ve sosyal muhafazakârlığın dışavurumuna yol açar. Oysa kalkınma bir kavram veya söylem olmanın ötesinde toplumların, grupların, kültürlerin ve bireylerin içinde yer aldığı bir durumdur ve daha iyi bir yaşam özlemini dile getirir.⁵⁵

Eleştirileri haklı bulan ancak post-sömürgeciliğin kalkınmanın ne olduğu ve ne yaptığını anlamada yeni yollar sunduğunu belirten görüşler de vardır. Kalkınma yazınındaki kişiler ve yerler hakkındaki negatif stereotipleri uzaklaştırmış, “Üçüncü Dünya”, “Üçüncü Dünya Kadını” gibi kategorileri yeniden düşünmeyi sağlamış, kalkınma metinlerinin hangi güç ve egemenlik ilişkileri içinde üretildiğini, dolaşıma sokulduğunu ve tüketildiğini açığa çıkarmıştır. Özellikle toplumsal cinsiyet ve kalkınma açısından bu tartışmaların büyük önemi olmuştur ve tek bir feminizmden (aslında orta sınıf beyaz Batılı kadınların feminizmi) siyah kadınların ve güneyin diğer kadınlarının seslerinin duyulduğu uzamlara geçiş sağlamıştır.⁵⁶

Uzaktaki ötekilere duyulan sorumluluk

Güneyden gelen yoğun eleştiriler karşısında kuzeyin verdiği yanıtlardan biri alternatif kalkınma tartışmaları içinde yerini alan, uzaktakilere duyulan sorumluluk anlayışıdır. Sorumluluk konusu daha varlıklı olandan daha az gelişmiş ve yoksul olana kaynakların aktarılması perspektifidir. Burada hayırseverlik duygusunun ötesine

geçen, ahlaki sorumluluk nedeniyle hayır yapma edimi vardır. Bu çerçevede başlıca etik ve pratik sorun, dünyanın varlıklı kesimlerinin daha az şanslı olan diğerlerine karşı duyduğu hayırseverlik duygusunun fedakârlık içeren hayırseverlik edimine nasıl dönüştürüleceğidir. Hayırseverlik gösterilecek 'öteki' açısından coğrafi ve duygusal anlamda bir uzaklık söz konusudur ve genelde her iki anlamda yakın olan⁵⁷ yardıma da yakın olandır. Bu tutuma tarafsızlık ve evrenselciliğin ahlaki gücüyle karşı çıkanlar sorumluluğun küresel kapsama sahip olmasını savunurlar. Uzak ötekiler için sorumluluğun bazı versiyonları gelecek kuşakları da içerir. Coğrafi uzamda kaynakların transferiyle daha eşit bir kalkınmayı sadece bölgesel sosyal adalet için değil kuşaklararası adalet için de savunurlar. Teorik ve pratik deneyim uzaktakilerin ihtiyaçlarının karşılanması, yardımların geniş kesimlere ulaşması bakımından kurumlaşmanın ve evrensel ölçekte faaliyet göstermenin başarılı olması için tek tek ülkelerin ve BM'nin şimdiye kadar tahsis ettiği kaynaklardan daha fazlasını tahsis etmeleri gerektiğini göstermektedir.⁵⁸

Sosyal sermaye ve kalkınma

1990'lar ve izleyen dönemde 'sosyal sermaye' kalkınmanın moda terimlerinden biri haline gelmiştir. Kavram farklı çevrelerde farklı şeylere atıfta bulunur: İlk olarak, insanların sosyal ilişkilerinden türeyen niteliklere dikkat çeker. İkinci olarak, bu niteliklerin bireysel ve kolektif düzeyde ekonomik ve sosyopolitik yaşamda önemli uzantıları olacağını ifade eder. Üçüncü olarak, kişilerin sosyal ağları ile toplumda sınıfsal, sosyoekonomik veya diğer yapısal pozisyonları arasında basit bir ilişki olmadığını söyler.

Putnam (1993) İtalya'da yerel yönetimlerin başarısına dair çalışmasında bu kavramı kullanarak popüler hale getirmiştir. Ona göre yerel yönetimler vatandaşlarına karşı daha etkin ve duyarlı bir tutum içinde olduklarından bireyler sivil örgütlenmelere daha fazla katılmakta, böylece vatandaşlığı ve sivil angajmanı, ki buna sosyal sermaye adını vermektedir, geliştirmektedir. Bu da toplumda hesap verilebilirlik ve sorumluluk düzeylerini yükseltmekte ve ekonomik

etkinliği artırmaktadır.⁵⁹ Bu yaklaşım özellikle ABD’de yankı uyandırmış ve ardından DB’nin önde gelenleri tarafından benimsenmiş, böylece kalkınma çalışmalarındaki kullanımı yaygınlaşmıştır. DB’de özellikle iktisatçıların formel ekonometrik yaklaşımlarını sorgulayan sosyal bilimciler kavramı yaygın şekilde kullanmaya başlamışlardır. Toplumsal kalkınma uzmanları sosyal sermaye kavramı ile katılım ve yerel örgütlenmeler konusundaki taahhütlerinin kalkınma meta anlatısına dahil edilebileceği, eğitim, finans veya alt-yapı gibi değerlerle eşit tutulabileceği bir açılım görmüşlerdir. Yoksulluk, geçinme ve refah üzerine çalışmalarda analiz ölçeği birey ve haneye kaymış ve birey/hanenin erişebildiği ağlar, örgütlenmeler ve ilişkilerin, yani sosyal sermayenin yoksulluk ve geçinme üzerine büyük etkileri olduğu söylenmiştir. Sosyal sermaye diğer varlıklara veya bunları sunan kurumlara erişimi kolaylaştırmakta, kişilerin ilişki ağları onların okul, sağlık ve finansman hizmeti sunan kurumlara ulaşmasını olumlu etkileyebilmektedir. Özellikle mikro kredi uygulamalarında kişinin gruba üyeliği şeklindeki sosyal sermaye ona verilen borcun garantisi olarak kabul edilmiştir. Formel veya enformel sosyal ilişkilere kişilerin kriz, şiddet veya diğer risk kaynaklarıyla baş etmesindeki rolü nedeniyle değer atfedilmiştir.⁶⁰

Sosyal sermaye kavramına çok gevşek kullanıldığı ve anlamsızlaştığı yolunda eleştiriler yöneltilmiş, politik ekonomi ve toplumsal güç sorunlarını dışarıda bıraktığı belirtilmiştir. Sosyal sermaye, Bourdieu’nun kullandığı şekilde, politik ve kültürel ekonominin geniş ilişkileri tarafından kurulan ve aynı zamanda onun kurucusu olan şeklinde anlaşılmadığı sürece bireylerin ilerleme yeteneklerinin önünde duran yapısal kısıtlamalar dışarıda bırakılmış olmaktadır.⁶¹

Sosyal dışlanma ve kalkınma

Sosyal dışlanmanın yaygın kullanılan bir tanımına göre eğer birey içinde yaşadığı toplumun temel faaliyetlerine katılamıyorsa sosyal olarak dışlanmıştır. Bunun göstergeleri ekonomik koşullar (gelir, refah, toprak vb.), sağlık (fiziki ve ruhi), kişisel huzur (duygusal boyutlar dahil olmak üzere), eğitim ve mesleki eğitime erişim,

barınma, ulaşım gibi hizmetlere erişim olabilir. Bu ölçütler ülkeden ülkeye değiştiğinden ötürü yoksulluk göstergelerini kıyaslamak güçken sosyal dışlanmanın göstergelerini kıyaslamak daha da güçtür. Ancak DB'nin Dünya Kalkınma Raporu ve BM'nin İnsani Gelişme Raporlarında olduğu gibi yoksulluk göstergelerinin ötesine giden ve sosyal dışlanma düzeylerini açığa çıkarmaya çalışan geniş ölçümler vardır. Binyıl Kalkınma Hedefleri sadece yoksullukla mücadeleyle değil aynı zamanda temiz içme suyuna erişimi, kötü beslenmeyi azaltmayı ve toplumsal cinsiyet eşitliğini geliştirmeyi hedefleri arasında saymaktadır.

Piachaud (2002) bireylerin kendi toplumlarının faaliyetlerine katılabilmeleri için gerekli şeylerin yararlı bir listesini yapmaktadır: maddi varlıklar (miras kalan, kazanılan), diğer varlıklar (toprak ve diğer mülk), beceriler (yetenekler, eğitim-öğretim), kamusal altyapı (yollar, okullar, hastaneler) ve kolektif sosyal kaynaklar (ağlar, paylaşılan norm ve değerler, yani sosyal sermaye). Bütün bu sermaye biçimleri birbirini tamamlayıcıdır, bireyin gelişmesi için bunların hepsine ihtiyacı vardır. Hem kalkınmış hem de kalkınmakta olan ülkelerde yoksulluk üzerine yapılan birçok çalışma yoksul insanların başkalarıyla sosyal ilişkileri olsa da, ilişkide oldukları benzer güçlükleri yaşayan insanların birbirine yardım etmek durumunda olmadıklarını, bunların zayıf ilişkiler olduğunu ve insanların zamanlarının büyük kısmını yaşamlarını sürdürebilmek için harcadıklarını ortaya koymaktadır. Bu yüzden sosyal sermayenin, sermayenin diğer eksik olan biçimlerini (insani, doğal ve mali) ikame edici olduğu düşünülmemelidir.⁶²

Sosyal dışlanmanın ekonomik, politik, sosyokültürel boyutları vardır. Ekonomik süreçte emeğin harcanış biçiminin ödenen ve ödenmeyen emek olarak bölünmesi büyük önem taşır, ödenmeyen emek geçimlik faaliyetleri ve bakım faaliyetlerini kapsar. Ödenmeyen emeği harcama durumunda olanlar, yani kadınlar yoksulluk ve şiddete maruz kalma bakımından çok daha korumasızdır. Ekonomik süreçler, tüketim yönelimli, gelir düzeyi yüksek toplumlarda tüketime katılacak kaynakları olmayanların marjinalleştirilmesini de içerir. Ancak dışlanma sadece ekonomik alanla sınırlı değildir,

toplumun yapısına bağılı olarak kadınlar, etnik azınlıklar, dinî azınlıklar ve cinsel yönelimleri farklı olanlar politik ve kültürel dışlanma da yaşayabilir.⁶³ Kalkınma dışlanmanın her türüyle mücadeleyi öngörmelidir.

Yeni Bir Kalkınma Anlayışına Doğru

20. yüzyılın ikinci yarısından günümüze yaşanan gelişmelerin kalkınma çalışmalarına ciddi bir meydan okuma olduğu görüşü çeşitli araştırmacılarca paylaşılmaktadır. Küreselleşme karşısında kalkınma çalışmalarının nesne ve öznesini yeniden tanımlamak durumunda olduğunu söyleyen Schuurman'a göre kalkınma çalışmaları normatif ve politik olarak ilerici özünü korumalı ve bunun için odaklanması gereken yer postmodernistlerin söylediği gibi farklılıklar değil eşitsizlik olmalıdır. Söz konusu olan, güneyin yoksul, marjinalleştirilmiş ve sömürülen halklarının insanca bir varoluş temeline erişimindeki eşitsizliktir. Elbette eşitsizliklerle baş etme noktasında biçimler, deneyimler ve stratejilerdeki farklılıklar kalkınma çalışmaları alanının odağında olmalıdır.⁶⁴ Hettne de küresel koşullardaki yapısal değişikliği anlamayı sağlayacak sosyal bilim terminolojisinden yoksun olunduğuna dikkat çekerek bu kavramsal yoksunluğun gerçek dünyadaki sorunların çözümsüzlüğüne işaret ettiğini söylemektedir. Ortaya yeni bir yaklaşım çıkmalı ve kalkınmanın farklı aşamalarındaki farklı tipteki toplumların bağlamsal analizini yapabilmeli, tek bir dünya ekonomisinin sınırlılıkları ve öte yandan çok katmanlı dünya düzeni içinde onların yapısal konumlarını iyileştirmek için mücadele verebilecek şekilde kapsamlı ve evrensel geçerliliğe sahip olmalıdır. Bunun yanında kalkınma teorisi içerik olarak da yeniden inşa edilmeli ve içine uluslararası politik ekonomik teorisinin belirli hatlarını, barış ve kalkınma ilişkilerini, kültür çalışmalarını ve alternatif düşünceye uygun biçimde dışlanmışlar için sürekli ilgi/kaygı duymayı dahil etmelidir. Son olarak kalkınma konusu, kalkınmanın analiz edildiği çerçeve artık sadece ulus-devlet olmadığı için dünya düzeni konularına bağlanmalıdır. Küresel kalkınma uluslararası ilişkilerin kalitesinin, yani dünya düzeninin refah

boyutunun –küresel kamu mallarının sunumunun– güçlendirilmesi- ni içerecek şekilde tanımlanmalıdır.⁶⁵

Bu kadar iddialı bir kalkınma teorisinin geliştirilmesinin hiç de kolay olmadığı açıktır. Ancak daha adil ve refahın daha eşit paylaşıldığı bir dünya özlemi içinde olan sosyal bilimcilerin bu doğrultuda çaba göstermeleri kaçınılmazdır. Özellikle kalkınma sürecinden dışlananların başında kadınların geldiği göz önüne alındığında kadınlar ve erkekler arasında adaletin ve eşitliğin sağlanması özgürlükçü bir kalkınma anlayışının temel hedeflerinden olmalıdır. İzleyen bölüm kalkınma tartışmalarının başlangıcında görünmez olan kadınların 1970’lerden itibaren kadın hareketlerinin ve kadın konusunda duyarlı sosyal bilimcilerin çabalarıyla kalkınma düşünce ve uygulamalarına dahil olması için yürütülen tartışmalara ve çalışmalara ışık tutmaktadır.

NOTLAR

- 1) Hettne 1995, s. 15-16.
- 2) Potter 2008., s. 68.
- 3) Parpart vd. 2000, s. 53.
- 4) Dodds 2008, s. 3.
- 5) Binns 2008, s. 82.
- 6) Power 2008, s. 71.
- 7) Ingham 1993, s.1807, Walby 2009, s. 30-35.
- 8) Elliott 2008, s..41.
- 9) Hirschmann, 1996, s. 29-34.
- 10) Binns 2008, s. 84-85.
- 11) Hirschmann 1996, s. 35.
- 12) Conway, Heynen 2008, s. 92.
- 13) Hirschman 1996, s. 27.
- 14) Hettne 1982.
- 15) Conway, Heynen 2008, s. 93, Hettne 1995, s. 89-90.
- 16) Hettne 1995, s. 97.
- 17) Hettne 1995, s. 99, Conway, Heynen 2008, s. 94.
- 18) Hettne, 1995, s. 104.
- 19) Hettne 1995, s. 108-109.
- 20) Kak 2008, s.102, Hettne 1995, s. 138-140.

- 21) Knox v.d. 2003, aktaran Kak 2008, s. 102.
- 22) Kak 2008, s. 103-104.
- 23) Hettne 1995, s. 143-144.
- 24) Kak, 2008, s. 105.
- 25) Hirschmann 1996, s. 43-45.
- 26) 2000, s. 7-20.
- 27) Schuurman 2008, s. 13.
- 28) Schuurman 2008, s. 13-14, Parpart vd. 2000, s. 136-137.
- 29) Hettne 2008, s. 10.
- 30) Sidaway 2008, s.16-19
- 31) Schuurman 2008, s. 14-15, Hettne 2005, s. 10-11.
- 32) Hettne 2008, s. 10.
- 33) Parnwell 2008, s. 111-114.
- 34) Elliott 2008, s. 41, Ingham 1993, s. 1812-13, Hettne 1995, s. 177-8.
- 35) Elliott 2008, s. 42.
- 36) Nerfin 1977, s. 10, aktaran Hettne 1995, s. 177.
- 37) Manzo 2003, s. 439.
- 38) Elliott 2008, s. 43.
- 39) Parnwell 2008, s. 113-114.
- 40) Mohan 2008, s. 46.
- 41) Parnwell 2008, s. 114.
- 42) Parnwell 2005, s. 111-114.
- 43) Mohan 2008, s. 46, Ingham 1993, s. 1810.
- 44) Mohan 2008, s. 48-49.
- 45) Desai 2008, s. 115-119.
- 46) Simon 2008, s. 90.
- 47) Hettne 1995, s. 187-189.
- 48) Ingham 1993, s. 1815.
- 49) Ingham 1993, s. 1815, Hettne 1995, s. 191, 205-206.
- 50) Aktaran Power 2005, s. 74.
- 51) Aktaran McEwan 2008, s. 126.
- 52) Mc Ewan 2008, s. 125, Nanda 2002, s. 215-216.
- 53) Harding (1998), s. 44, aktaran Nanda 2002, s. 216.
- 54) Nanda 2002, s. 220-223.
- 55) Lazreg M. , 2002, s. 138-141.
- 56) McEwan 2008, s. 127.
- 57) "Nearest and dearest".
- 58) Smith 2008, s. 129-132.
- 59) Aktaran Bebbington 2008, s. 133.
- 60) Moser 1998, aktaran Bebbington 2008, s. 134.
- 61) Bebbington, 2008, s. 137.

62) Aktaran Giusta 2008, s. 137.

63) Giusta 2008, s. 139.

64) Schuurman 2000, s. 14.

65) Hettne 2005, s. 11.

KALKINMA DÜŞÜNCESİNE KADINLARIN DAHİL EDİLMESİNİN HİKÂYESİ

Kalkınma düşüncesinin başlangıcında kadınlar yoktur. Neoklasik yaklaşımda kadın hane içindeki doğal kabul edilen işbölümü sonucu çocuklara bakan ve büyüten, dolayısıyla piyasa ekonomisine katılmadığı için üretici olmayan bir aktördür. Böylece kadınlar kalkınma hikâyesinin içinde görülmeden ve sesleri duyulmadan yer alırlar. Ekonomik büyümeyle birlikte toplum refahı arttıkça ailenin ve onun koruyucusu, kollayıcısı olan kadınların durumunun da iyileşeceği varsayılır. Ayrıca toplumlar modernleştikçe, kadınlar üzerindeki geleneklerin baskısı zayıflayacak, kadınlar eğitim fırsatı bulacak ve eğer isterlerse istihdam aracılığıyla toplumsal yaşama katılacaktır. Hikâyeyi bozan Ester Boserup'un 1970'de yayımlanan *Ekonomik Kalkınmada Kadının Rolü* başlıklı kitabı olmuştur. Bu süreci daha ayrıntılı anlatmadan önce şu saptamayı yapmakta yarar vardır. Kalkınma düşüncesine önce kadın daha sonra toplumsal cinsiyet kategorilerinin dahil edilmesi süreci kalkınma düşüncesinin kendi içinde geçirdiği evrime paraleldir. Modernleşmeci teorinin bağımlılık okulu tarafından sarsılması ve giderek onun yerini de postmodern eleştirinin alması izleği kalkınmada kadına ilişkin tartışmalar için de geçerlidir. Modernleşmeci 'Kalkınmada Kadın' yaklaşımı bağımlılık okulundan esinlenen 'Kalkınma ve Kadın' düşüncesiyle sarsılmış ve daha sonra postmodern eleştirilerin de katkısıyla ortaya 'Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma' yaklaşımı çıkmıştır.

Hikâyenin Başlangıcı

Danimarkalı bir araştırmacı olan Boserup ülkesinin Kalkınmakta Olan Ülkelerle Teknik İşbirliği Heyeti'nin verdiği destekle Asya ve Afrika kıtalarında kapsamlı geziler yapmış ve dünya çapında

farklı üretim sistemleri içinde kadın emeğinin yerini incelemiştir. Özellikle geçimlik tarımın ağırlıkla kadınlar tarafından yapıldığını ortaya koymuş ve ekonomik kalkınmayı incelerken kadının tarımdaki rolüne bakmak gereğinin altını çizmiştir. Bu noktada kitabın bulgularını kısaca özetlemekte yarar vardır. Tarihsel olarak bakıldığında tarımın kadın işi olması en somut biçimiyle Afrika kıtasında görülmektedir. Kimi yerlerde erkeklerin katkısı sadece tarla açmak için ağaç kesmekle sınırlı kalırken, kimi yerde erkekler çapalamayı da üstlenmektedir. Ancak iş ağırlıkla kadınların omzundadır ve erkeklerin işin çoğunu yaptıkları duruma çok az rastlanır. Afrika’da oldukça yaygın olan poligami erkek için daha fazla işgücü, yiyecek ve bolluk anlamına gelmektedir. Özellikle ağaçların kesilerek tarıma açıldığı bölgelerde çok karısı ve yetişkin erkek çocuğu olan erkekler daha fazla toprak edinme ve üretme şansına sahiptir. Kadın ve erkek arasındaki işbölümü nüfus yoğunluğuna ve çiftçilik tekniklerindeki değişikliklere bağlı olarak değişmekte, örneğin kesilecek ağaç kalmadığında çapa işini tümüyle erkekler üstlenebilmekte veya nüfus artışı sonucu erkeklerin ücretli iş bulmak üzere göç etmesiyle, daha önceleri erkeklerin yaptığı işler kadınlar tarafından devralınmaktadır. Avrupalıların Afrika’yı işgalinden sonra yürütülen sömürgeci politikalarla erkekler ya Avrupa’ya ihraç edilecek ticari ürünlerin tarımına zorlanmış ya da yol yapımı, inşaat, maden gibi işlerde çalıştırılmıştır. Her iki durumda da kadınlar geçimlik üretimin yükünü taşımaya devam etmişlerdir ve Afrika’da söz konusu olan kadın çiftçilik sistemleridir. Tarımın sadece kadınların yaptığı bir iş olması olgusuna Latin Amerika ve Asya’nın kimi bölgelerinde de rastlanılmaktadır ve sömürgeci Avrupalıların gözünden bu bölge erkekleri ‘tembel’dir. Bu durum özellikle sabanın olmadığı, tarım yapılan toprakların nadasa bırakıldığı yörelerde geçerlidir. Üretkenliği artırmak üzere sabanın kullanımıyla birlikte cinsler arasındaki işbölümünde değişiklikler ortaya çıkmış ve sabanı çift hayvanlarının yardımıyla erkekler kullanmaya başlamıştır. Sabana dayalı tarım veya erkek çiftçilik sistemleri toprağın özel mülkiyetinin ve topraksız köylülerin yaygın olduğu bölgelerde görülmüştür ve kadınların tarımdan çekilmeleri ölçüsünde ücretli tarım işçisi kullanımını be-

raberinde getirmiştir. Dolayısıyla Asya'nın, Ortadoğu'nun ve Latin Amerika'nın kimi bölgelerinde köylerde kadınların hane içindeki tarımsal emeği Afrika'daki hanelerden çok daha düşüktür. Böylece kadının tarımdaki emeğini farklılaştıran iki temel öğe, tarımsal sistemdeki farklılıklar ile kabile örgütlenmesinin sosyal hiyerarşisiyle özel mülkiyete dayalı çiftçiliğin sosyal hiyerarşisindeki fark olarak ortaya çıkmaktadır.¹

Kadınların üretime katıldıkları yerlerde kocanın kadının ailesine yoksun kalınan işgücü nedeniyle başlık ödediğini, buna karşılık kadınların üretime katılmadıkları yerlerde başlığın kadının ailesi tarafından onun erkeğin ailesi içindeki yerini iyileştirmek üzere verildiğini söyleyen Boserup tarımsal üretim, kadın emeği ve kadının konumuna ilişkin kabaca ikili bir model oluşturur, ancak bu bölümlenmenin çeşitli ara versiyonları olduğunu belirtir. Buna göre Sahraaltı Afrika'da ve Güneydoğu Asya'da göçebe tarım yapılan yerlerde yoğun kadın emeği kullanılır, evlilikte poligami oldukça yaygındır ve kocanın kadın için başlık ödediği bu yapıda kadınlar görece özgürlüğe sahiptir. Buna karşılık Arap, Hint ve Çin kültürünün egemen olduğu bölgelerde saban tarımı yapılır, zenginlerin haricinde poligamiye pek rastlanmaz, evlilik sürecinde kızın ailesi başlık öder ve bunun sonucunda kadın kocasına tümüyle tâbidir.² Tarımsal tekniklerdeki gelişmeyle birlikte erkekler yeni teknolojiyi tekellerine alırken kadınlar geleneksel ev aletlerini kullanmaya devam etmiş ve aralarındaki üretkenlik farkı büyümüştür. Erkeklerin satılacak ürünlerin üretimini üstlenirken, kadınların ailenin besini için gerekli olanı üretmesinin onların statü kaybına yol açtığı bu süreçte Avrupalı sömürgecilerin önemli bir rolü olmuştur. Onların gözünde kadınların tarımla ilgilenmesi erkeklerin tembelliğinin bir sonucudur. Dolayısıyla modern ticari tarım ürünlerini erkeklere tanıtarak kadınları muhatap almamalarının sonucunda erkekler modernliğin, kadınlar gelenekselliğin temsilcisi konumuna sokulmuştur. Özel mülkiyetin yaygınlaşmasıyla pazar için üreten ve para sahibi olan erkekler toprak sahibi olmaya başlamış, toprak reformları yoluyla da toprak mülkiyeti erkeklere dağıtılmıştır. Daha önceden ortak olan topraklarda üreten ve ürettiği ürüne sahip olan kadınlarsa kocala-

rının tarlalarında üretim yapan ücretsiz aile işçileri haline gelince, aleyhlerine olan bu gelişmeyi haksızlık olarak algılamış ve durumlarındaki kötüleşmeyi çeşitli isyanlarla protesto etmişlerdir.³ Kadınları tarımsal üretimin asli unsurları olarak görmeyen bu yaklaşımın etkisi altında hazırlanan birçok kalkınma projesi de başarısızlığa mahkum olmuştur.

Tarım dışı ekonomik faaliyetler söz konusu olduğunda kadınların çeşitli ülkelerde ticarete farklı düzeylerde katılımına ilişkin olarak Boserup kadınların geçimlik üretim yaptığı bölgelerde kendi ürettikleri tarımsal ve hayvansal ürünleri pazarda sattıklarını, bunun özellikle Sahraaltı Afrika'da ve Güneydoğu Asya'da çok yaygın olduğunu söyler. Ancak kadınların yaptığı ticaret kendi yetiştirdikleri ürünlere dayandığı için küçük ölçeklidir ve elde edilen gelir çok sınırlıdır. Birçok gelişmekte olan ülkede yeni kurulan modern mağazalarda erkekler çalışma fırsatı bulurken, Müslüman ülkelerde, Hindistan'da, Çinli nüfus barındıran kentlerde ve Latin Amerika'nın İspanyol kültürü etkisindeki ülkelerinde ciddi kültürel direniş yüzünden kadınların ticarete katılımı düşük kalmıştır. Kadınların geleneksel olarak ticaret yaptığı Afrika ülkelerinde ise kadınlar modern ticarete yer alamamaktadır.⁴ Aynı şekilde kadınların ortaya çıkan yeni sanayi işletmelerinde istihdamı da söz konusu olmamıştır. Gelişmekte olan ülkelerde yerli halkın ihtiyaçları ev endüstrisi olarak tanımlanan ve evlerde yapılan üretim aracılığıyla karşılanırken, ailenin bütün bireyleri üretim sürecine katılmaktadır. Büyük fabrikaların kurulmasıyla ev endüstrileri bunun karşısında rekabet edemeyip giderek yok olurken erkekler fabrika işçisi haline gelmiştir. Kadınlar ise ya üretim sürecinden dışlanmış, ya da evlerde çalışmayı sürdürmüştür. Bunda işverenlerin kadınları doğurganlıklarıyla bağlantılı ek maliyetler nedeniyle istihdam etmek istememesi kadar kadınların katı çalışma saatleri olan fabrikalar yerine evde çocuklarıyla da ilgilenbilecekleri üretim veya ticari faaliyetleri seçmesi de etkilidir. Giderek artan sanayi istihdamı içinde kadınların payının düşük kalması olgusu karşısında Boserup kadınların kalkınmayla birlikte marjinalleşmesi tezini ortaya atar. Bu teze göre kadınlar sanayide yeterli düzeyde istihdam edilmez, eğitim gören erkekler

kalifiye işgücü haline gelir ve iş hiyerarşisinde yükselirken, kadınlar eğitimsiz oldukları için niteliksiz işlerde yoğunlaşırlar. Böylece kadınlar ve erkekler arasındaki üretkenlik ve gelir farkı genişler. Gelişmekte olan ülkeler için ortak kural erkeklerin kadınlardan daha hızlı biçimde geleneksel faaliyetlerden modern faaliyetlere geçmesidir. Ekonomideki yapısal dönüşüm ve kimi ülkelerdeki kültürel engeller sonucu kadınların tarım sektöründeki istihdamı azalırken modern sektördeki istihdamın artış hızının bu azalmadan daha yavaş olması, kadınların işgücüne katılım oranlarının düşmesinin, yani marjinalizasyonun gerisindeki temel nedendir.⁵

Kadınlar Vardır: Kalkınmada Kadınlar Yaklaşımı

Kalkınmada Kadınlar⁶ (KK) denilen yaklaşımın ortaya çıkmasında Boserup'un kitabının yarattığı tartışmaların büyük payı vardır. Birleşik Devletler Uluslararası Kalkınma Toplumu'nun (USAID) Kadın Komitesi, Boserup ve diğer araştırmacıların ortaya koyduğu kanıtlara Amerikalı politikacıların dikkatini çekmek, kadınları dışlayan kalkınma sürecine ve politikalarına adalet ve etkinlik argümanlarıyla karşı çıkmak üzere KK kavramını bilinçli olarak kullanmaya başlamıştır. Kadınların ekonomik sisteme daha çok entegre edilmesi için yasal ve yönetsel değişiklikleri savunan Amerikan liberal feministleri de KK kavramını benimsemiş, fırsat eşitliğine, kadınların üretken sektördeki dezavantajlarını azaltacak ve ayrımcılığı sona erdirecek kalkınma stratejilerine vurgu yapmışlardır. 1970'li yıllarda "bütün kalkınma çabalarına kadınların tam entegrasyonu" en çok tekrarlanan cümle haline gelmiştir. KK'nin bu kadar popülerleşmesinin nedeni kadınlara ulusların insan gücünün kullanılmayan yarısı olarak vurgu yapması ve bunun kuzeyli kalkınma ajansları tarafından benimsenmesidir. 1975'te düzenlenen "Eşitlik, Kalkınma ve Barış" temalı BM Dünya Kadın Konferansı da BM'nin kendi içinde kadınların daha aktif konuma gelmesi yönünde bir hareketlenmenin sonucudur. Bu ve izleyen kadın konferansları için gerekli dokümantasyon cinsiyet temelinde ayrılmış bilgi toplamayı zorunlu kılmış, dünyanın birçok bölgesinde kadınlar açısından var olan eşitsizliğin

ve sefaletin açığa çıkmasına ve ulusal plancıların kendi kalkınma politikalarının sonuçlarıyla yüz yüze gelmesine hizmet etmiştir.⁷

KK yaklaşımı Irene Tinker'in sınıflamasıyla uygulayıcılar, yandaşlar ve bilim insanları tarafından farklı açılardan ele alınmıştır. Yandaşlar kuzey ve güney ülkelerinde kadınların eşitlik, eğitim, istihdam, güçlenme gibi taleplerini dile getiren kadın örgütleridir. Uygulayıcılar kalkınma örgütlerinde çalışanlar olup bu örgütlerin kadınlara yönelik iki temel yaklaşımı vardır. Bunlardan ilki, kadını anne olarak gören ve bu temelde ona yardım sunan sosyal refah yaklaşımı; ikincisi, üretici olarak gören, onun kendi kendine yeterli olmasını, gelir elde etmesini hedefleyen etkinlik yaklaşımıdır. Bilim insanları ise çeşitli yönelimleri olan feminist araştırmacılar olup, erkek egemenliğine karşı çıkmakta, liberal feministler vurguyu kadının ekonomik bağımsızlığına yaparken, Marksist feministler ve Üçüncü Dünya'dan kadın akademisyenler vurguyu sınıf yapılarına, sömürgeciliğe ve patriarkal baskıya yapmaktadır.⁸

KK düşüncesi o dönemin egemen kalkınma paradigması olan modernizasyon teorisiyle yakından bağlantılıdır. Geleneksel toplumları otoriter ve erkek egemen, modern toplumları demokratik ve eşitlikçi olarak tarif eden modernizasyon teorisini daha çok liberal feministler sahiplenmişlerdir. Sorunların cevabının Batılı kurumların taklidinde olduğu varsayılmış, yerel bilginin yapabileceği katkı göz ardı edilmiştir. Teorinin yandaşları eğitim sisteminin yaygınlaşmasıyla iyi eğitilmiş işçi ve yöneticilerin ortaya çıkmasının tarımsal toplumların sanayi toplumuna evrilmesinde etkili olacağını ve modernizasyonun getireceği daha iyi yaşam ve ücret koşullarının toplumun diğer kesimlerine de ulaşacağını varsaymışlardır. Özellikle insan sermayesi yaklaşımını benimseyenler eğitimin önemine vurgu yapmakta, erkeklere ait deneyimlerin kadınlar için de geçerli olduğunu ve kadınların toplum modernleştikçe bundan yararlanacağını savunmaktadır. Ancak modernizasyon teorisinin öngörülerinin gerçekleşmediğinin açığa çıktığı 1970'li yıllarda kadınların durumlarının bazı sektörlerde kötüleştiğine, kadınların okullaşma oranlarının erkeklerinkinin gerisinde kaldığına dair kanıtlarla, bu varsayımlar çok tartışılmış ve eleştirilmiştir. KK başlığı altında ka-

dınların farklılaşan deneyimlerini ve bakış açılarını ortaya çıkaracak araştırmalar çoğalsa da, bu yaklaşımın eleştirel sosyal bilim araştırmalarıyla çatışan varsayımları varlığını korumuştur. Eva Rathgeber bu varsayımları özetlemiştir. Bunlardan ilki, uluslararası kuruluşların kadın erkek arasındaki eşitsizliği gidermeye yönelik olarak uyguladıkları programlarda benimsedikleri çözümlerin esas olarak “teknolojik düzeltme”ye ilişkin olmasıdır. Boserup’un analizinde kadın erkek arasındaki işbölümünün esas olarak teknolojiye bağlı olduğu saptamasına uygun biçimde teknoloji transferi, yayım hizmetleri ve kredi kolaylıkları ya da kadınların iş yükünü azaltacak teknolojilerin yaygınlaştırılmasının sorunları çözeceği düşünülmektedir. İkinci varsayım KK yaklaşımının var olan sosyal yapıları olduğu gibi kabul etmesiyle bağlantılıdır. Kadınların neden kalkınmanın nimetlerinden daha az yararlandığını araştırmak yerine var olan kalkınma süreçlerine nasıl entegre edilebileceği sorusuna cevap aramışlardır. Çatışmacı olmayan bu yaklaşım kadınların tâbiyetinin ve üzerlerindeki baskının kökenlerini sorgulamak yerine eğitim, istihdam ve toplumun diğer alanlarına daha eşit katılımı savunmuş, sorunların böylece çözüleceğini varsaymıştır. KK yaklaşımı modernizasyon teorisine dayanmasından ötürü bağımlılık teorisinin, Marksist ve neo-Marksist akımların katkılarını, sınıf, ırk, kültür gibi faktörlerin etkilerini göz ardı etmiştir. Kadınları veya toplumsal cinsiyeti bir kategori olarak kullandığında kadınların arasındaki önemli sınıfsal farkları ve sömürü ilişkilerini görmezden geldiği gibi, sermaye birikiminin küresel sistemi içinde bir bileşen olan sömürüyü de görmezden gelmiştir. Üçüncüsü, KK yaklaşımının esas olarak kadınların üretken faaliyetleri üzerinde yoğunlaşması ve kadınların yaşamlarında yeniden üretici faaliyetlerin yerini minimize etmesidir. Böylece KK projeleri kadınlara gelir getirici belli becerilerin öğretildiği kurslar veya satış kooperatiflerinin kurulması şeklinde olmuştur. Bu projelerde çalışanlar genellikle iyi niyetli gönüllülerdir, ancak fizibilite çalışmaları, ürünlerin pazarlanması gibi konularda tecrübeleri olmadığı gibi kadınların yeni üretici faaliyetlerle iş yüklerinin ne kadar arttığı konusunda da ciddi kaygıları yoktur. Genel varsayım gelire erişmenin kadınlara çeşitli

aktiviteler arasında zamanlarını paylaşırma konusunda yeterli dürtü sunacağı yönündedir. Projeler başarılı olup kadınlar para kazandığı sürece erkekler tarafından onaylanmıştır.⁹

Boserup'un çalışması da liberal feminist yaklaşımın ve KK bağlamındaki çalışmaların öncüsü olarak benzer şekilde eleştirilmiştir. Boserup kadınların kalkınmaya dahil edilmesini savunmakta, ancak dahil olunacak yapıda radikal bir değişiklik talep etmemektedir.¹⁰ Boserup'un analizindeki kısıtlılıkların onun tek bir kalkınma modelini, yani modernizasyon teorisini temel almasından kaynaklandığını belirten Beneria ve Sen'e göre burada modernizasyonun Üçüncü Dünya ülkelerindeki tezahür biçiminin kaçınılmaz ve yararlı olduğuna dair bir görüş mevcuttur. Boserup'un analizinde teknolojik determinizm belirleyicidir, dolayısıyla tarımda saban üretimine geçişle kadın emeğinin daha az kullanılmaya başlanması teknik bir ilişki olarak görülmektedir. Oysa üretimin sosyal örgütlenmesi ve üretim araçlarının mülkiyeti yaş ve cinsiyete göre işbölümünün ortaya çıkışında önemli rol oynar. Afrika ve Asya toplumlarında çiftçilik faaliyetlerindeki önemli fark saban ve çapa tarımı farkından değil toprağın mülkiyet biçimi, yaratılan artık ve kadınların yeniden üretici kapasitesindeki farklılıklarından ortaya çıkar. Cinsiyete dayalı işbölümü bu faktörlere bağlıdır. Boserup'un argümanları birikimin toplumsal süreçlerini, sınıf oluşumunu ve toplumsal cinsiyet ilişkilerindeki değişimi bir bütünün parçaları olarak birbiriyle bağlantılı görmekten uzaktır. Boserup'un çalışması kadın erkek arasındaki doğrudan tâbiyet ilişkisini ele alan feminist bir perspektiften de yoksundur. Özellikle hane içindeki yeniden üretim sürecinin tâbiyet ilişkisindeki rolü ele alınmadığı için Afrika'daki poligamide çok sayıda kadının tarlada çalışırken erkeğe ekonomik yarar sağladığı söylenmekte, ancak bunun erkek egemenliği açısından sunduğu yararlar bakılmamaktadır. Bu nedenle Ortadoğu'da kadınlar tarıma katılmadığı halde neden poligaminin olduğu açıklanamamaktadır. Kadının aile içinde işgücünün yeniden üretimine katkıda bulunan emeği ve üstlendiği sorumluluklar aynı zamanda kadınların işgücü piyasasındaki zayıf konumlarının ve erkeğin gelirene tâbi oluşlarının nedenidir. Boserup kadınların ev işlerini üstlenmesinin onların

tâbiyetiyle olan ilişkisini çalışmasında analiz etmemiştir.¹¹ Modernleşme teorisine karşı eleştirilerin güç kazandığı bir dönemde bu akımın bir uzantısı olarak görülen Boserup hem sınıf ilişkilerini hem de aile içindeki patriarkal tahakkümü yeterince ele almakla eleştirilmektedir. Ancak kadın hareketinin yeni ortaya çıktığı bir dönemde henüz tomurcuklanmakta olan tartışmaların Boserup tarafından analize dahil edilmesini beklemek haksızlıktır. Boserup çalışmasının önsözünde kitabının yeni araştırmaları teşvik etmesini umduğunu belirtir. Bu umudunun fazlasıyla gerçekleştiğini, ufuk açıcı olan analizinde eksik kalanların tartışmalar sürecinde birikerek geliştiğini görmek gerekir.

Sınıfsal Bakış: Kalkınma ve Kadınlar Yaklaşımı

Teorik temelini kısmen bağımlılık teorisinden alan Kalkınma ve Kadınlar¹² (KvK) yaklaşımı, 1970'lerin ortasında modernizasyon teorisinin kadınların kalkınmadan dışlanmasının kasıtlı olmadığına dair açıklamalarının kısıtlılıklarına tepki olarak çıkmıştır. Aslında bağımlılık teorisi de diğer Marksist analizler gibi toplumsal cinsiyet temelli tâbiyet konularıyla çok az ilgilenmiştir ve modernist teoride olduğu gibi bağımlılık teorisinde de tarihi yapan aktörler erkeklerdir. Modernist teoriye göre rasyonel adam ve modern devlet ekonomik kalkınmayı sağlar, bağımlılık teorisine göre de bağımlı kılınmış erkeklerin devrimci politikasıyla bağımsız kalkınmanın yolu açılır. Kuşkusuz bu iki yaklaşım arasında devletin rolüne ilişkin büyük farklılıklar olsa da ve bağımlılık teorisi kadınların yaşamlarına daha çok ışık tutsa da, kadınların harcadığı emeğin analizi konusunda aralarında çok büyük farklılık yoktur. Modernist düşüncede kamusal alan köyü, kabileyi terk ederek kente gelen erkek tarafından işgal edilmiştir ve bu bağlamda aile, hane, köy modernitenin önündeki engellerdir. Kent yeni ekonomik faaliyetlerin, yeni sosyal sınıfların, yeni kültür ve eğitimin ortaya çıkış mekânıdır. Kalkınmayla ilişkili olan kentin yaşam tarzıdır. Modernleşmeyi sağlayan piyasa evin “ekonomik olmayan” özel alanının dışındadır. Erkeklerin girişimci faaliyetleriyle yer aldıkları piyasada devletin görevi sadece çeliş-

ki çıktığında müdahale etmekten ibaret olup minimal düzeydedir.¹³ Bireylerin üretkenlik düzeylerine göre değerlendirildiği piyasadaki işleyişin tümüyle cinsiyet körü olduğu varsayılır.

Buna karşılık Marksist tarihçilerin Engels’le başlayarak insanlığın avcılık ve toplayıcılıktan tarımsal üretime geçişiyle birlikte sınıf yapılarına kaynaklık eden hiyerarşik yapıların ortaya çıkışının cinsiyet ilişkileri açısından anlamını analiz etme çabaları vardır. Engels’e göre özel mülkiyetin ortaya çıkışıyla birlikte erkekler monogam evlilik üzerinden mirasın kendi çocuklarına kalmasını garantilemek için kadın cinselliğini kontrol etmeye başlamışlardır.¹⁴ Kapitalizmle birlikte bu cinsiyet hiyerarşisi yaygınlaşmıştır. Yeniden üretim ve tüketim alanı ‘özel alan’ olarak kadınlara ait kabul edilmiş, erkekler kamusal alanda değişim için üretime yönelmiştir. Marksistler, bir sonraki bölümde daha ayrıntılı ele alınacağı üzere, kadınların ödenmeyen emeğinin ve yeniden üretici faaliyetlerinin kapitalist işverenin ücretleri düşük tutmadaki rolü açısından taşıdığı önemi ortaya koyarak teoriye katkı yapmışlardır. Ancak toplumsal çelişkide asıl olan işçi ve kapitalist arasındaki sömürü ilişkisidir ve kadının konumu işçinin karısı olarak dolaylı yoldan analize dahil edilir. Kapitalizmin yerini sosyalizmin almasıyla sömürü ilişkisi son bulduğunda kadın da özgürleşecektir. Bağımlılık okulu düşünürleri Marksist geleneği takip ederek aileyi içinde bulunan üretim tarzını yansıtan bir sosyal ilişki biçimi olarak kabul ederler. Cinsiyet ve aile ilişkileri özel alanın bir parçasıdır ve kamusal alana kıyasla daha az önem taşıyan özel alandaki erkek egemenliği üretimin sosyal ilişkilerinin dönüşümüne tâbi ikincil bir çelişki alanıdır.¹⁵

Neo-Marksist feminist yaklaşım olarak da adlandırılabilir. KvK yaklaşımı üretken alandaki kadın emeğinin durumuna ışık tutarak bağımlılık teorisindeki eksikliği gidermeye çalışır. KvK özü itibarıyla kadınların her zaman kalkınma sürecinin içinde yer aldığını, bu nedenle “kadınları kalkınmaya katma” nosyonunun Üçüncü Dünya’nın ekonomik bağımlılığını sürdürmeyle yakından ilişkili olduğunu söyler. Kadınlar her zaman toplumlarında önemli ekonomik aktörler olmuşlardır, ev içi ve ev dışı çalışmaları toplumun devamlılığında merkezî öneme sahiptir, ancak bu çalışma mevcut

eşitsiz uluslararası yapıların muhafazasına hizmet eder. Erkekler de büyük çoğunluğuyla bu eşitsiz yapıdan olumsuz etkilenirler. Rathgeber KvK'nin KK'ye kıyasla kadınların durumuna ilişkin olarak daha eleştirel bir bakış açısı getirdiğini ama sınıf içi toplumsal cinsiyet eşitsizlikleriyle pek fazla ilgilenmediğini, patriarka, farklı üretim tarzları, kadınların tâbiyeti arasındaki ilişkiler konularında tam bir analiz yapmadığını belirtir. KvK yaklaşımı uluslararası yapıların daha hakkaniyetli olması durumunda kadınların durumlarının da düzeleceğini varsaymıştır. Her iki cinsin sınıf ve sermaye ilişkileri temelinde baskıcı küresel yapılar nedeniyle dezavantajlı durumda olduğu kabul edildiğinden kadınların sorunlarının erkeklerinkinden bağımsız olarak analiz edilmesi noktasında kısıtlılıklar vardır. KK ve KvK'nin ortak zayıf noktası kadınların üretken sektördeki faaliyetleri üzerinde odaklanmaları ve kadınların yaşamındaki yeniden üretici tarafı göz ardı etmeleridir. Bu nedenle her ikisi de gelir getirici stratejiler üzerinde yoğunlaşarak bunların kadınlara getirebileceği zaman yükünü göz önüne almamışlardır.¹⁶

Kadınların Üçlü Rolü ve Farklılaşan Çıkarları

Kadınlar düşük gelirli hanelerde üçlü rol üstlenmektedir: çocuk doğurma ve büyütmeyi de kapsayan yeniden üretici çalışma, topluluk ilişkilerinin sürdürülmesi ve muhafazası için çalışma ve gelir getirici üretken çalışma. Kadınların yeniden üretici çalışması toplumun gelecek işgücü ihtiyacını çocuk doğurarak, yani biyolojik yeniden üretim yoluyla, günlük işgücü ihtiyacını kocanın ve çalışan çocukların bakımına yönelik gündelik ev işleri aracılığıyla sağlar. Topluluk ilişkilerinin sürdürülmesi ve muhafazası için çalışma, kadınların yeniden üretici rollerinin topluluk düzeyinde sürdürülmesine yönelik faaliyetleri içerir. Bunlar topluluğun kolektif tüketimi için gerekli kıt kaynakların: su, sağlık, eğitim vb. temini ve sürekli kılınmasına ilişkin faaliyetlerdir ve kadınların gönüllü çalışmasına dayanır. Gelir getirici üretken çalışma kadınlar ve erkekler tarafından aynı veya nakdi karşılık almak üzere yapılır. Pazarda değişime yönelik ürünlerin üretilmesi faaliyetini kapsadığı gibi, geçimlik

olarak hane tüketimi için yapılan, ancak potansiyel değişim değeri olan ürünlerin üretimini de kapsar. Formel veya enformel sektörde, aile işletmelerinde yapılan işlerin hepsi üretken çalışmadır. Kadınlar cinsiyet temelli bir ayrışmaya bağlı olarak düşük ücretli, düşük becerili işlerde yoğunlaşırlar. Kadınlar bu üç tür çalışmayı dengelemeye çalışırken bunlardan doğal görülen ilk ikisine herhangi bir değer atfedilmemesi, bu çalışmalarının görünmez olmasına yol açar. Oysa erkeklerin çalışması ya doğrudan gelir getirmesiyle ya da dolaylı olarak güç ve statü sunmasıyla değer kazanmaktadır.¹⁷ Gerek KK gerekse Kvk yaklaşımları kadınların çalışmasının üçlü boyutunu görmeyerek sadece üretici çalışma boyutu üzerine odaklanmakla kadın emeğinin tüm boyutlarıyla analizinde yetersiz kalmıştır.

Carolyn Moser DB'de toplumsal kalkınma uzmanı olarak çalıştığı dönemde planlamacıların dikkatini kadınların kalkınma sürecinde oynadıkları role çekmek, toplumsal cinsiyet boyutunu planlamaya katmak için kadınların pratik ve stratejik ihtiyaçlarından söz etmiş ve KK yaklaşımı içinde bu ihtiyaçları karşılama kapasitelerine göre beş farklı akım olduğunu belirtmiştir. Plancılar kadınların üçlü rolünü ve kadınların ihtiyaçlarının erkeklerinkinden farklılaşabileceğini görmediklerinde planlamanın başarıya ulaşması mümkün değildir. Kadınların ihtiyaçları sadece özgül sosyoekonomik durumları tarafından değil, içinde bulundukları toplumun sınıfsal, etnik, dinî yapıları tarafından da belirlenmektedir. Bu nedenle Moser, Maxine Molyneux'un kadınların çıkarlarına ilişkin yaptığı stratejik toplumsal cinsiyet çıkarları ve pratik toplumsal cinsiyet çıkarları ayrımını ihtiyaçlara da uygular. Buna göre kadınların stratejik toplumsal cinsiyet ihtiyaçları kadınların erkeklere olan tâbiyetinin ortadan kaldırılmasını hedefler, yani cinsiyete dayalı işbölümünün kaldırılması, çocuk bakımı ve ev işlerinin getirdiği yükün azaltılması, ayrımcılığın kurumsallaşmış biçimlerinin yok edilmesi, kadına yönelik şiddete karşı önlemler alınması, kadınların kendi bedenleri üzerinde denetim hakkına sahip olması, politik eşitliğin sağlanması gibi. Stratejik ihtiyaçlar 'feminist' olarak damgalanır ve çoğu zaman planlamacılar tarafından kaale alınmazlar. Pratik toplumsal cinsiyet ihtiyaçları ise mevcut cinsiyete dayalı işbölümü içinde kadınların

yaşamlarını sürdürebilmeleri için onların somut tecrübelerine bağlı olarak ortaya çıkan ihtiyaçlardır. Bunlar toplumsal cinsiyet eşitliğini hedeflemez ve tâbiyetin mevcut biçimlerine bir tehdit oluşturmazlar. Planlamacı ve uygulamacıların tercihi bu ihtiyaçların karşılanmasına yönelik program ve projelerin geliştirilmesi yönünde olmaktadır. Kadınlara beceri kazandıran ve gelir elde etmelerine yönelik üretici faaliyetlere yönlendiren projeler bu çerçevede görülebilir.¹⁸

Moser'e göre kadınlara yönelik olarak geliştirilen politika, program ve projeler pratik ve stratejik ihtiyaçları ne ölçüde karşıladığı temelinde sınıflandırılabilir. Bu yaklaşımlar bazen birbirini sırayla izlemiş, bazen birinden diğerine sıçrama yaşanmıştır.

- Tarihsel olarak ilk yaklaşım **refah yaklaşımı**dır ve burada kadınlar kalkınmanın katılımcıları değil pasif alıcıları olarak kabul edilirler. Annelik kadınlar için en önemli rol olarak görülür, kadının yeniden üretici rolündeki pratik toplumsal cinsiyet ihtiyaçlarının karşılanması için ücretsiz mal ve hizmet sunumu yoluna gidilir. Beceri kazandırmak söz konusu olduğunda bunlar ev kadınlığı ve annelik bağlamındadır. Bu yaklaşıma yöneltelen eleştiriler sonucunda ortaya yeni yaklaşımlar çıkmışsa da, hâlâ bu tarz projeler uygulanmaya devam etmektedir.
- **Hakkaniyet yaklaşımı** kalkınma ve eşitliği bir arada yürütmeyi ve tüm sosyoekonomik sınıflardan kadınların kalkınmadan daha çok yararlanmasını öngören yaklaşımdır. ABD'li feministlerin başını çektiği ve 1976-1985 BM Kadın On Yılı'nda öne çıkan bu akım kadının ekonomik bağımsızlığına vurgu yaparak hem pratik hem stratejik ihtiyaçlara atıfta bulunmuştur. Kalkınma kuruluşları bunu ülke geleneklerine müdahale olarak, kimi Üçüncü Dünya hükümetleri ise 'Batı feminizmi'nin ithali olarak gördüklerinden tepki göstermişlerdir.
- **Sefalet karşıtı yaklaşım** kadın ve erkek arasındaki ekonomik eşitsizliği tâbiyete değil yoksulluğa bağlamakta ve çözümü kadın erkek arasındaki eşitsizliği azaltmaktan ziyade, gelir

eşitsizliğini azaltmakta görmektedir. Temel ihtiyaçlar yaklaşımıyla paralel giden bu yaklaşım erkeklerin kurulu düzenine müdahale etmek istemeyen kalkınma örgütlerince benimsenmiş olup genelde kadınların küçük ölçekli girişimcilik faaliyetleri desteklenmiştir. Böylece kadının gelir sahibi olması yoluyla pratik toplumsal cinsiyet ihtiyaçlarının karşılanması imkân tanınmaktadır ama kadının üçlü rolünü göz önüne almadığı zaman gelir getirici faaliyet kadının yükünü daha da artırabilmekte ve projelerin başarısızlığıyla sonuçlanmaktadır.

- 1980 sonrasındaki borç krizi ve YUP döneminde ortaya çıkan **etkinlik yaklaşımı** genellikle uluslararası örgütlerce benimsenmiş olup amacı kalkınmanın etkin ve verimli yürütülebilmesi için kadınların katkısının sağlanmasıdır. Kadınların iktisadi katılımının artmasıyla hakkaniyetin sağlanacağı varsayılmakta, aynı zamanda kadınların esnek işgününe vurgu yapılarak topluluğu sürdürücü rolleri aracılığıyla devletin giderek azalan sosyal hizmetlerini hane içinden karşılaması beklenmektedir. Bunun sonucu kadınların aile içindeki yeniden üretici rollerinin ihmalı, bu rollerin kız çocuklarına devredilmesi veya işgünlerinin uzaması ve karşılanması öngörülen pratik toplumsal cinsiyet ihtiyaçlarının bile karşılanamaması olmuştur.
- **Güçlenme/Güçlendirme yaklaşımı** Üçüncü Dünya ülkelerindeki feministler ve kadın örgütleri tarafından dile getirilmiş, feminizmin iddia edildiği gibi Batı kaynaklı, ithal bir ideoloji olmadığı, o ülkelerin kendi geçmişlerindeki ulusal kurtuluş mücadeleleri, işçi köylü hareketlerinden beslendiği belirtilmiştir. Kadınların sadece aile içinde karşılaştıkları baskıya değil, ırk, sınıf, sömürgeci geçmiş ve mevcut ekonomik dünya düzeni içindeki yerlerine göre maruz kaldıkları baskı ve tâbiyet ilişkisine karşı çıkması gerektiği söylenmiştir. Kadının güçlenmesi başkaları üzerinde egemenlik kurması değil, kendi iç gücünün ve kendine dayanma kapasitesinin geliştirilmesi anlamına gelir. Bu yaklaşım stratejik toplumsal

cinsiyet ihtiyaçlarının karşılanması bakımından hakkaniyet yaklaşımıyla benzerlik taşır. Farklılaştığı nokta bu ihtiyaçlara ulaşmada kullanılacak araçlar itibarıyla olup, daha önceki yaklaşımların yukarıdan aşağı inme tutumlarına karşı olarak aşağıdan yukarı bir tutumla vurguyu hükümetlerin yasalarda yapacağı değişikliklerden ziyade, kadın örgütlerinin çalışmalarına, politik hareketliliğe, bilinç yükseltmeye ve halk eğitime yapmaktadır. Yasal değişikliklerin getirdiği kazanımların sınırlı kalması bu yaklaşımı önceliği pratik toplumsal cinsiyet ihtiyaçlarına vererek, burada sağlanacak güvenli temel üzerinde başlangıçtaki çatışmaları önleyerek, stratejik toplumsal cinsiyet ihtiyaçlarına yönelmeye itmiştir. Ancak Üçüncü Dünya ülkelerindeki hükümetlerin pek desteğini almayan bu yaklaşım daha çok kadın örgütlerinin yürüttüğü projeler aracılığıyla hayata geçirilmeye çalışılmaktadır.¹⁹

Moser'in KK içinde değerlendirdiği güçlenme yaklaşımı aslında KK yaklaşımı içindeki diğer akımlardan ciddi farklılıklar göstermektedir. Alternatif kalkınma başlığı altında yer alan aşağıdan yukarı kalkınma anlayışıyla bağlantılı görülebilecek bu yaklaşım daha sonra Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Yaklaşımı (TCvK)²⁰ olarak adlandırmıştır.

Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Yaklaşımını Ortaya Çıkaran Gelişmeler

1980'li yıllarda kuzeyli ve güneyli feministlerden, kalkınma üzerine çalışan kadın akademisyenlerden ve kalkınma projelerinin uygulayıcılarından egemen kalkınma düşüncesine ve pratiklerine gelen eleştiriler diğer alternatif kalkınma eleştirileriyle çakışmakta, onları etkilediği kadar onlardan da etkilenmektedir. Feministler kalkınma kavramının parametrelerinin Batılı patriarkal düşünce ve ekonomik ilerlemeyi doğrusal kabul eden kapitalist anlayış tarafından belirlendiğini, kalkınmayla ilişkili kavramlar kadar sosyal bilimlerin veri toplama yöntemlerinin de sorunlu olduğunu söylemişlerdir. Hegemonyacı olan bu yaklaşımın kadın hareketinin güçsüz

bırakılanları dinlemek ve farklılıklara saygı göstermek gibi temel değerlerine ters düştüğünü belirtmişlerdir. Dolayısıyla toplumsal gelişmenin sadece ekonomik büyümeyle ölçüldüğü, kültürel, sosyal, politik ve manevi insan ihtiyaçlarının dışarıda bırakıldığı bir kalkınma sürecine kadınların katılması kadınların durumunda ciddi bir değişiklik yaratmayacaktır. Kadınların üçlü rolleri görülmediği ve bunlara ilişkin bilgi toplanmadığı, kalkınma planları yukarıdan aşağı hazırlanıp, yararlanacağı varsayılanların katkıda bulunmasına imkân verilmediği sürece başarılı olamayacaktır. Kadınların alternatif kalkınma anlayışı feminizmin iki uzun dönemli hedefine dayanmaktadır: 1) Kadınların eşitliği, onuru, ev içinde ve ev dışında kendi hayatlarını denetleme hakkı ve seçme özgürlüğü, 2) Ulusal ve uluslararası düzeyde daha adil bir sosyal ve ekonomik düzen yaratılması için her türlü eşitsizliğe ve baskıya karşı çıkılması. Kalkınmanın feminist vizyonu kadınların güçlendirilmesini, kalkınmanın problemleri olarak değil aktif temsilcileri olarak görülmesini kendine temel alır.²¹

BM'nin 1975'i Kadın Yılı ilan etmesi ve ardından gelen Kadın On Yılı'nda yapılan araştırmalar kadın emeğinin kalkınmadaki rolünü açığa çıkarmak bakımından çok önemli rol oynamıştır. Resmi BM çalışmalarına paralel olarak alternatif konferanslar düzenlenmiş ve tabandan örgütlenen bu konferanslarda kadın araştırmacılar ve aktivistler dünya çapında ilişki ağları kurarak işbirlikleri oluşturmuştur. BM'nin 1985'deki Nairobi toplantısının STÖ forumuna 16 bin kadın katılmış ve güneyli feminist araştırmacılar küreselleşme sürecinde ortaya çıkan kalkınma sorunlarını feminist perspektiften ele almak, ekonomik büyümeye artarak eşlik eden eşitsizliklerin güneyin yoksul halkları ve kadınları açısından anlamını sorgulamak, geleneksel kalkınma anlayışı karşısında adil, katılımcı, bütüncül ve sürdürülebilir kalkınma alternatifleri oluşturmak amacıyla DAWN'ı²² kurmuşlardır. DAWN'a göre toplumsal ilerleme maddi kaynakların adil dağıtıldığı, sosyal, politik ve manevi ihtiyaçların karşılandığı, insan yaşamının değerinin ve onurunun korunduğu, ırk, din, sınıf, toplumsal cinsiyet, cinsel yönelime dayalı baskı ve egemenlik ilişkilerinin olmadığı barışçı toplumların yaratılmasına bağlıdır.

Kadınlar üretim ve yeniden üretimdeki sosyal sorumluluklarından ötürü kalkınmanın yeniden kavramsallaştırılmasının merkezinde olmalı, kadınların ailelerine bakma ve koruma tecrübeleri yeni bir kalkınma stratejisinin köşetaşlarını oluşturmalıdır. Daha adil toplumsal cinsiyet ve toplum ilişkileri kadınları tüm sosyal alanlarda, kişisel, kültürel, ailevi, ekonomik, sosyal, politik olarak bağımlı kılan iktidar yapılarının yok edilmesini gerektirir. Kadınların yeniden üretici ve topluluk yönetimine ilişkin çalışmalarına değer verilmeli, desteklenmeli ve bunları kolektif sorumluluk haline getirmek için sosyal yatırımlar yapılmalıdır. Adil bir toplum yaratılması için var olan kaynakların yeniden dağıtımı ve yeni kaynaklar bulunması için askerî harcamalar kısılmalı, spekülatif mali işlemler vergilendirilmeli, az gelişmiş ülkelerin borçları azaltılmalı veya kaldırılmalıdır.²³ DAWN'ın dile getirdiği görüşler, 1980'li yıllarda ortaya çıkan alternatif kalkınma tartışmalarının içinde yerini alarak TCvK yaklaşımının gelişiminde etkili olmuştur.

Toplumsal Cinsiyetin Tanımı

Dünya çapında çeşitli kadın hareketleri ve akademisyenler yaptıkları araştırmalarla kadınların üretici ve yeniden üretici faaliyetlerini açığa çıkarırken, kadınların biyolojik yeniden üretimdeki rollerinden ötürü, yani çocuk doğurdukları için ömür boyunca ev işleri ve çocuk bakımıyla ilgilenmek zorunda olmalarına karşı çıkmışlardır. Kadınların ev içi işlerle, erkeklerin gelir getirici işlerle ilgilenmesinin biyolojik değil toplumsal bir işbölümü olduğunu ortaya koymuşlardır. Bu işbölümünü açıklamak üzere kullanılan kavram toplumsal cinsiyet olmuştur. Toplumsal cinsiyet kavramının feminist teoride en eski kullanımı 1976'da Sussex Üniversitesi'nde kadınların tâbiyeti konusunda düzenlenen atölye çalışması sırasındaadır. Çalışmaya katılanlar kadınların ve erkeklerin biyolojik varlıklar olduğunu ama kadınların tâbiyetinin biyolojik olarak belirlenmediğini, toplumsal olarak kurgulandığını söylemişlerdir. Biyolojik olan sabit ve değişmezken, toplumsal olan değişime açıktır ve feminist teorisyenlerin ilgi odağında yer alır.²⁴

Toplumsal cinsiyet bölümlenmesi köklerini geniş bir toplumsal işbölümünün asli unsuru olarak üretim/yeniden üretim koşullarında bulur ve ait olduğu toplumdaki kültürel, dinsel, ideolojik sistemler tarafından pekiştirilir. Cinsiyet biyolojinin alanına girer ve sabit, değişmez özelliklerle tanımlanırken, toplumsal cinsiyet bir toplumda kadınların ve erkeklerin konumlarının birbirine karşılıklı bağımlı karakterini ifade eder ve sosyal bilimlerin alanına girer. İlkinin değiştirilme imkânı yoktur, ikincisi ise sosyal ilişkiler ve etkileşimler tarihi içinde belirlenen nitelikleri kapsadığı için üzerinde çalışılabilir, politik ve düşünsel etkilerle değiştirilebilir. Cinsiyetler arasında toplumsal olarak kurgulanan ilişkilerin ahenkli ve uyumlu olması gerekmez, tersine direniş ve çelişkinin ifadesi olabilirler. Toplumsal cinsiyet ilişkileri kadınların ve erkeklerin yaşam şanslarını biçimlendiren güç ve egemenlik ilişkileri biçiminde kurulur. Kadınlar ailenin ekonomik kaynakları üzerinde daha az güce sahiptir, kocalarından daha düşük statüdedirler, çünkü karar alma yetkisinin ve otoritenin önemli kısmı erkeklerdedir. Kalkınma konusundaki hiçbir çalışma sorunun kadınlar olduğu noktasından işe başlayamaz, sorun kadınlar ve erkekler arasındaki ilişkilere aittir. Bu ilişkiler toplumsal olarak kurgulanmıştır ve değiştirilmesi hedeflenmelidir.²⁵

Toplumsal cinsiyet kavramı cinsiyetler arası ilişkileri toplumsal müdahalenin alanı haline getirmiştir. Feministler açısından toplumsal cinsiyet “hem ayrımcı, eşitsiz, baskıya dayalı bir toplumsal düzenin adıdır, hem bu ilişkinin taraflarını oluşturan toplumsal grupları dile getiren bir kategoridir, ama hem de bu grupların mensuplarının psikolojik ve davranışsal özelliklerine göndermede bulunur.”²⁶ Gülnur Acar Savran toplumsal cinsiyet kavramının kendisinin zaman içinde feminist teoride geçirdiği dönüşümün giderek cinsiyet ve toplumsal cinsiyet ayrımını geçersiz hale getirdiğini, çünkü cinsiyetin de söylemsel olarak kurulmuş olduğunun kabul edildiğini belirtir. Artık sadece toplumsal cinsiyet biyolojik cinsiyet üzerinde yükselen ve toplumsal olarak belirlenen bir kavram değildir, aynı zamanda cinsiyetin kendisi toplumsal cinsiyet pratikleri, ilişkileri, düzeni tarafından belirlenmektedir.²⁷

Kalkınma çalışmaları açısından toplumsal cinsiyet kavramı ise kadınların yeniden üretici çalışmalardan yükümlü tutulmaları nedeniyle, yani kadın oldukları ve çocuk doğurdukları için ev ve bakım işlerine mahkûm edilmeleri nedeniyle kalkınma sürecinde ortaya çıkan eğitim ve gelir getirici istihdama erişim gibi imkânlardan yoksun bırakılmalarındaki ve kadınlar ile erkekler arasındaki açık eşitsizliği ortaya koymadaki işlevselliğiyle önem kazanmaktadır.

Sosyalist Feminist Bakış:

Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Yaklaşımı

1980'lerde ortaya çıkan TCvK yaklaşımı yukarıda da belirtildiği gibi Üçüncü Dünya ülkelerindeki kadın hareketlerinin eylemci mirasına dayandığı kadar sınıf analizinin kadınların ezilmesini açıklamada tek başına yeterli olmadığı görüşünü savunan Batılı sosyalist feministlerin de bu oluşumda rolü vardır. Kadınlara yönelik baskının temeli olarak üretim ve yeniden üretimin toplumsal kurgulanışını almışlar ve farklı toplumlarda kadınlara ve erkeklere atfedilen rollerin geçerliliğini sorgulayarak toplumsal cinsiyetin sosyal ilişkileri üzerinde yoğunlaşmışlardır. Sosyalist feministler patriarkanın etkisini analiz ederken bunu politik ekonomiyle ve Marksist sınıf analiziyle bağdaştırmaya çalışmışlardır. TCvK, sınıf dayanışmasının ve sınıf farklılıklarının önemini görür ama aynı zamanda patriarkal ideolojinin tüm sınıfları kesen ve kadınları baskı altına alan boyutuna dikkat çeker. Sonuç olarak TCvK yaklaşımını benimseyen sosyalist feministler toplumsal cinsiyet, sınıf, ırk ve kalkınma arasındaki ilişkileri ve çelişkileri araştırırlar. Kadınların ekonomik, sosyal, politik hayatın her alanına katılımına önem verirler ve neden bu alanlarda kadınlara daha düşük veya ikincil rollerin atfedildiğini sistematik olarak incelemeye odaklanırlar. TCvK, daha önceki akımların ötesine geçerek kadınların kalkınma sürecine daha çok katılması için müdahale veya olumlu eylem stratejilerinin tasarlanmasıyla sınırlı kalmaz, aynı zamanda bazı elitlerin güç kaybetmesine neden olacak biçimde sosyal yapıların ve kurumların yeniden ele alınması ve değişmesini talep eder. Dolayısıyla TCvK yaklaşımı sadece kadınların

mevcut kalkınma stratejilerine ve programlarına katılmasını öngörmez, yapısal değişiklikler ve gücün el değiştirmesini savunur. Bu nedenle uluslararası kalkınma ajanslarının proje ve faaliyetlerinde bütüncül bir TCvK perspektifi görülmez.²⁸

TCvK'yı tanımlamak ve daha önceki akımlardan farkını ortaya koymak isteyen Kate Young, yaklaşımın ana hedefi, kadınların tâbiyet/ayrımcılık konusundaki bilinci, toplumsal örgütlenmeye bütüncül yaklaşımı, kalkınmanın hedefi, kapsamlı stratejik yaklaşımı ve spesifik stratejileri olmak üzere altı ana nokta üzerinde durur.

- 1) TCvK'da odak kadınlar değil, sosyologların farklı ortamlardaki kadınlar ve erkeklere atfedilmiş ilişkiler olarak tanımladığı toplumsal cinsiyet ilişkileridir. Bunlar akrabalık veya hısımlık ağları içindeki konuma (örneğin doğum veya evlilik yoluyla kurulan ilişkiler) bağlıdır. Bir de kişinin ekonomik, sosyal, politik hayatta konumuna bağlı olarak edinilen ilişkiler vardır. Bunlar sınıf, ırk, etnisite, din gibi başka ilişkiler matriksi içinde birbiriyle kenetlenirler.
- 2) Yaklaşım kadınların “kalkınmanın” pasif alıcıları olmadıklarını, aktif temsilcileri olduklarını söylerken bununla kendi sosyal durumlarına ilişkin tam bir bilgi sahibi olduklarını öne sürmez. Yani kadınlar bağımlı konumlarının bilincinde olsalar da, bunun ayrımcılık ve tâbiyetin yapısal kökenleri konusunda bir kavrayışı yaratmayabileceği kastedilmektedir. Bunun doğal sonucu olarak yaklaşım erkeklerin erkek egemenliğinin toplumsal temelleri konusunda bilinçli olduklarını veya tüm erkeklerin aktif şekilde erkek egemenliğine katkıda bulunduklarını da varsaymaz. Ne kadınların her türlü davranışının doğru olduğunu, ne de erkeklerin hepsinin kötü olduğunu söyler. Erkeklerin sahip oldukları ayrıcalıklar nedeniyle ancak ciddi bir inanç/ikna durumunda kadınların ilerlemesini sağlayacak hareketlerle ittifaka gireceğini belirtir.
- 3) Yaklaşım bütüncül bir perspektife sahiptir. Toplumun belirgin yönlerinin oluşumunu anlamak için toplumsal örgütlenmenin, ekonomik ve politik hayatın tümüne bakmak gerektiğini söy-

ler. Bunun sonucunda ne tek başına sosyal hayatın yeniden üretici boyutuna (annelik / çocuk bakımı) odaklanır, ne de sadece mal ve hizmetlerin üretimindeki gelir getirici çalışmaya bakar. Hem aile/hane hayatının hem de politik, ekonomik alanların örgütlenmesinin birbiriyle nasıl bütünleştiğine bakar.

- 4) Kalkınmaya bireylerin ve toplumun durumunun sosyal, ekonomik, politik ve kültürel iyileşmesi süreci olarak bakar. İyileşmeden kasıt toplumun ve üyelerinin fiziki, duygusal ve yaratıcı ihtiyaçlarının tarihsel olarak kabul edilebilir bir düzeyde karşılanması durumudur. Ekonomik kalkınmadan kimlerin yararlandığı, kimlerin kaybettiği, kadınlar ve erkekler ile belirli sosyal gruplar arasında güç ve ayrıcalık ilişkilerinin nasıl değiştiği sorgulanır.
- 5) TCvK yaklaşımı refah, yoksulluk karşıtı ve hakkaniyet yaklaşımlarını birbirine karşıt alternatifler olarak kabul etmez. Daha ziyade refah ve yoksulluk karşıtı yaklaşımları hakkaniyetin ön koşulu olarak kabul eder. Buradaki kritik değerlendirme refahın nasıl hakkaniyete dönüştürüleceğidir. Bunun reformlar yoluyla mı yoksa radikal dönüşümler yoluyla mı olacağı o toplumun içinde bulunduğu tarihî ve jeopolitik koşullara bağlıdır.
- 6) Stratejiler: KK yaklaşımı temel strateji olarak kadınların piyasa üzerinden nakit gelire kavuşmasına yoğunlaşır. TCvK piyasanın yararları dağıtan bir mekanizma olarak işleyişi konusunda çok daha kuşkuludur. KK kadınların pazarlık güçlerini artırmak için özellikle üretici amaçlarla örgütlenmesini (örneğin kooperatif) savunur. TCvK da örgütlenmeyi savunur, ancak kadınların ekonomik sistem içinde politik güçlerini artıracak öz örgütlerini kurmalarından yanadır.

TCvK yaklaşımı kadınların özgürleşmesine katkıda bulunmak bakımından devletin taşıdığı role dikkat çeker. Devletin gelişmekte olan ülkelerdeki işveren ve sosyal sermayenin dağıtıcısı rolünün altını çizerek gelecek kuşakların bakımı ve gelecekteki ekonomik

büyüme için sosyal sermaye temini, yani eğitim ve sağlığa yapılan sosyal harcamalardan sorumlu olduğunu söyler. Destek sadece merkezi hükümet düzeyinde değil yerel, bölgesel ve merkezî olmak üzere her düzeyde gerekli görülür. TCvK yerel toplulukların kadınlara destek vermedeki rolüne bakar ve kadınların bu düzeyde örgütlenmesinin daha yüksek düzeylerde örgütlenmesinin önkoşulu olduğunu düşünür. Yerel düzeyde örgütlenmenin önünde aileden kaynaklanan engeller bulunmaktadır ve hatta kuşaklararası çelişkiler, yani yaşlı ve genç kadınlar arasındaki çelişkiler kadın ve erkek arasındaki çelişkilerden daha ağır basabilmektedir. TCvK politik ve ekonomik gücün iç içe geçtiğini varsaydığı için kadınların ilerlemesinde ilk adım, kadınların ve erkeklerin yoksulluğun üstesinden gelmeleri için gerekli koşulları sağlamaktadır. Bu amaçla uygulanan refah veya temel ihtiyaç programlarına bilinç yükseltici bileşenler katılır. Bilinç yükseltme sadece sosyal refah ve sermayenin, politik gücün eşitsiz dağılımına ilişkin değildir, aynı zamanda kadın ve erkek arasındaki onların ilerleme için ortak mücadelelerini engelleyen eşitsiz yapılara ilişkindir. Bu çalışma örgütlenmenin, ittifaklar ve koalisyonlar kurmanın, medya ve kamu eğitimi için etkide bulunmanın önemini vurgular.²⁹

Nalini Visvanathan, Rathgeber'in sınıflandırmasından yararlanarak kadın, toplumsal cinsiyet ve kalkınmaya ilişkin üç ana yaklaşım arasındaki benzerlik ve farklılıkları bir tablo haline getirmiştir.

Tablo: Kadın, Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınmaya İlişkin Değişen Perspektifler

	Kalkınmada Kadın (KK)	Kalkınma ve Kadın (KvK)	TC ve Kalkınma (TCvK)
Kökenleri	Boserup'un kitabının 1970'de yayımlanmasından sonra Amerikan liberal feministleri KK terimini kullanmaya başlamıştır.	1970'lerin ikinci yarısında modernizasyon teorisinin ve KK yaklaşımının eleştirisinden doğmuştur.	KK yaklaşımına alternatif olarak 1980'lerde geliştirilmiştir
Teorik temeli	1950-70 dönemindeki modernizasyon teorisıyla ilişkilidir. 1970'lerde modernizasyonun kadınlara ulaşmadığı ve bazı alanlarda kadınların rollerinin göz ardı edildiğinin ortaya çıkması, oluşumunda etkilidir.	Bağımlılık teorisine dayanır	Sosyalist feminist düşünceden etkilienmiştir
Odak noktası	Yasal ve idari değişikliklerle kadınların ekonomik sisteme dahil edilmesi gereğini savunur. Kadınların üretken faaliyetlerine vurgu yapar. Üretken sektörlerde kadınların dezavantajlarının azaltılması için stratejiler geliştirir.	Kadın ve kalkınma süreci arasındaki ilişkiye odaklanır. Kadınların her zaman kalkınmanın odağında olduğunu, onları kalkınmaya katmanın bir mit olduğunu söyler.	Kadınların yaşamlarının tüm yönlerine bakan bütüncül bir perspektifi vardır.
Katkısı	Kalkınma teorisi ve uygulamasında kadın konusunu görünür kılmıştır.	Toplumsal yapıların sürdürülmesinde kadınların kamusal ve özel alandaki çalışmasını önemli bulur. Kadınları kendi toplumlarının önemli aktörleri olarak kabul eder. Kalkınmanın uluslararası eşitsizlikleri sürdüren doğasına kadınların nasıl katıldığına bakar.	Sadece kadın dayanışmasını vurgulamaz, duyarlı erkeklerin katkısını da önemser. Kadınların hane içindeki ve dışındaki katkılarını tanır.
Özellikleri	KK geleneksel modernizasyon teorisine dayanmakta ve kadınların kalkınma dışı kaldığını kabul etmektedir. Kadınların kalkınma stratejilerinden neden yararlanmadığını sorgulamaz. Kadına yönelik baskı ve kadının tabiiyetinin kaynaklarını sorgulamayan ve çalışmacı olmayan bir yaklaşımdır. Irk, sınıf ve kültürün etkilerini göz ardı ederek kadınları farklılaşmamış bir kategori olarak ele alır. Kadın çalışmasının üretken yönüne vurgu yaparak kadın yaşamının yeniden üretici boyutunu göz ardı eder.	Kadınların tabiiyeti ve maruz kaldıkları baskı ile patriarka ve değişen üretim tarzları arasındaki ilişkiyi analiz etmez. Erkek ve kadınların sınıf ve sermayeye dayalı baskıcı küresel yapılardan ileri gelen dezavantajlara maruz kaldıkları gerekçesiyle kadınların sorunlarının erkeklerden bağımsız analizini engeller. Yeniden üretici boyutun kadın yaşamındaki rolünü göz ardı etme pahasına üretken rolü üzerine odaklanır. Uluslararası yapıların daha adil olması durumunda kadınların durumunun iyileşeceğini varsayar. TC rolleri arasındaki ilişkileri sorgulamaz	Kamusal/özel ikiliğini reddeder. "Özel alan"a girerek kadınların aile içinde ezilmesine özel önem atfeder. Kadınların örgütlenmesinde devletin sosyal hizmet sunması görevine dikkat çeker. Kadınları kalkınmanın pasif yararlanıcıları olmak yerine değişimin ajanları olarak görür. Kadınların daha etkin politik söze sahip olması için örgütlenmeleri gereğinin altını çizer. Patriarkanın tüm sınıfları keserek kadınları ezen yönüne dikkat çeker. Miras ve toprak yasaları da dahil olmak üzere kadınların yasal haklarının güçlendirilmesine odaklanır. Toplumda kadın ve erkek arasındaki güç ilişkilerin kaldırılmasını savunur.

TCvK yaklaşımı daha adil ve eşitlikçi bir kalkınma anlayışı çerçevesinde kadınların özgürleşmesinden yanadır. Bu amaç doğrultusunda patriarkanın zayıflatılması esastır, ancak anti kapitalist vurgu zaman içinde zayıflamıştır. Valentine M. Moghadam TCvK teorisyenleri ve araştırmacılarının neoliberal ekonomik politikalar konusunda son derece eleştirel olsalar da, 1970 ve 80'lerdeki sosyalist-feminist veya Marksistler gibi sosyal yapının, politik düzenin ve ekonomik sistemin politik örgütlenme temelinde dönüşümünü talep etmediklerine dikkat çeker. Günümüzde sisteme bağlı sorunlara vurgu yapmak yerine daha kolay çözülebilecek sorunlar üzerinde durma eğilimi vardır ve stratejiler iktisatçı ve plancıları toplumsal cinsiyet konusuna daha duyarlı yapmak, hükümetlere ve işverenlere kadınların yeniden üretici sorumluluklarının daha adil dağıtılması için çağrıda bulunmak, kadının eğitime, krediye erişimine ve istihdamına daha çok yatırım yapmak üzerinde odaklanmaktadır. Bu stratejilerin toplumlarda derin dönüşümlere ve kadının ekonomik güçlenmesine yol açabileceğine inanılmaktadır.³⁰ Kuşkusuz burada sözü edilmeyen bir diğer neden küreselleşme sürecinde sosyalist sistemin de çökmesiyle birlikte, tüm ülkelerin dünya piyasalarına eklemlenmesinin kaçınılmaz hale geldiği koşullarda, tek tek ülkeler bazında radikal toplumsal ve ekonomik dönüşümleri gerçekleştirmenin çok zorlaşması ve mevcut yapılar içinde daha adil bölüşüm kurallarının oluşturulmasının önem kazanmasıdır.

Postmodernist Feminist Eleştiri

TCvK yaklaşımının şekillenmesinde postmodernist feminist eleştirilerin önemli etkisi olmuştur. 1970'lerden başlayarak siyah feministler Avrupa ve Kuzey Amerika dışında kalan ülkelerde kadınların mücadelesi ve feminist bir kültür olduğunu ortaya koyan eleştirel çalışmalar yapmaya başlamışlardır. Bunlar ve izleyen çalışmalar Batı feminizminin seçkin ve egemen konumunu sarsmış, onu feminizmin çoğulculuğu içinde her biri kendine özgü tarihi ve politik hedefleri olan diğerleriyle eşit konumda bir yere koymuştur. Özellikle Batılı akademisyenlerin gözünden diğer kültürlerdeki ka-

dınların araştırılması, tanımlanması ve teorileştirilmesi tepki çekmiş, beyaz Batılı feminizmin içerdiği ırkçı ve etnosentrik bakış açısı açığa çıkarılmıştır. Birçok siyah ve Üçüncü Dünyalı aktivist kadın için baskının tek kaynağı Batılı feministlerin söylediği gibi erkekler değildir, baskı ırk ve sınıfla da yakından bağlantılıdır. Özellikle radikal feministler tarafından dile getirilen ve erkekler ile kadınlar arasındaki iktidar ve tâbiyet ilişkilerine odaklanan teoriler üçüncü bölümde ayrıntılarıyla ele alınmaktadır. Eleştiriler ve tartışmalar ırk, sınıf, emperyalizm ve toplumsal cinsiyete dayanan çoklu baskı biçimlerinin aralarındaki ilişkileri açıklamaya çalışan teorilerin oluşumuna yol açmıştır. Gelenek, kültür, kişilik, inanç ve isteklerdeki farklılıklar egemen Batılı feminist söylemin sorgulanmasını getirmiş, bir önceki bölümde ele alınmış olan post-sömürgeci yaklaşımlar içinde konumlanabilecek feminist akımlar feminizme yerel karakter kazandırmak için çaba harcamıştır.³¹

1980’lerde meta anlatılara karşı çıkan ve bireysel farklılıklar üzerine odaklanan postmodernist düşüncenin feminist düşünce üzerinde etkili olduğunu belirtmek gerekir. Feminist teori ve aktivizm postmodernizmin meta teorilere yönelik eleştirilerinden, farklılıklara odaklanmasından ve dil, güç ve bilgi arasındaki ilişkiyi analizinden yararlanırken, postmodernizm de feminizmin özellikle toplumsal cinsiyete dikkat çeken eleştirilerinden yararlanmıştır. Postmodern feminist düşünce özellikle Batılı kadınların deneyimlerinin, aralarındaki farklılıkları unutarak tüm diğer kadınlar için geçerli olduğunu söyleyen ve böylece dünya kadınlarının çoklu gerçekliklerini görmezden gelen Batılı feminizmin eleştirisi sürecinde Üçüncü Dünya ve azınlık feministlerinin ilgisini çekmiştir. Güneyden gelen postsömürgeci eleştiriler kimlik, farklılık ve yerel bilgi üzerine çalışmalarla postmodernist feminist düşüncenin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Feminizm ve postmodernizm arasındaki tartışma sürmektedir ve politik ve ekonomik yapılara dikkat etmekten vazgeçmeksizin farklılıkların ve yerel karmaşık yapıların önemini tanıyan bir feminizmi mümkün kılmakta, “daha geniş, daha karmaşık ve çok katmanlı feminist dayanışma” arayışını temsil etmektedir.³²

Bu çerçevede güneyli birçok araştırmacının yerele ve kültüre özgü incelemelerinin yaygınlaşmasıyla kadınların gündelik yaşamlarının ırk, sınıf, toplumsal cinsiyet, kültür, yaş, etnisite gibi pek çok değişken üzerinden belirlenen karmaşık yapısı kadınların deneyimlerinin çoğulluğunun açığa çıkmasına imkân sağlamış, kadınlar arası farklılıklar ilgi odağı haline gelmiştir. Dinî, kültürel, etnik, ulusal ve diğer kimliklere ilişkin araştırmalar bu kurguların kadınların kendilerine dair algıları ve politik hareketliliği bakımından önemini ortaya koymuştur.³³ Feminist metodoloji üzerine kapsamlı çalışmaları olan Harding ‘kadınların deneyimleri’nden çoğul olarak söz edilme-ye başlanmasıyla araştırmaların yeni kaynaklara kavuştuğuna dikkat çeker. Bu yaklaşım geleneksel feminist analizin sınırlılıklarını aşmaya imkân tanır, çünkü artık evrensel erkek ve kadının olmadığı, ama kültürel açıdan farklı kadınlar ve erkekler olduğu kavranmıştır. Yani kadınlar farklı sınıflar, ırklar ve kültürlerden gelmektedir, tek bir ‘kadın’ ve ‘kadın deneyimi’ yoktur. Kadınların ve erkeklerin deneyim, istek ve çıkarlarının her sınıfta, ırkta ve kültürde farklılaştığı anlamında eril ve dişil kategorileri her sınıf, ırk ve kültürde bulunur. Aynı zamanda kadınların ve erkeklerin deneyim, istek ve çıkarları her sınıfta, ırkta ve kültürde farklılaştığı için sınıf, ırk ve kültür toplumsal cinsiyetin kategorileridir. Bu durum bazı teorisyenleri her sınıftan, ırktan ve kültürden feministlerin onaylayacağı çok genel bazı feminist kavrayışlar dışında tek bir feminist ilkeler seti olmayacağı için ‘feminizmler’den çoğul olarak bahsetmek gerektiği önermesine götürür.³⁴

Hint kökenli Amerikalı akademisyen Chandra Talpade Mohanty’nin ilk kez 1988’de yayımlanan analizi bu açıdan ünlü bir örnek olup, ‘Batılı’ feminist metinlerin yapıbozumuyla ABD’li ve Batı Avrupalı feministlerin çıkarları temelinde üretilen bilginin ‘Üçüncü Dünya Kadını’ diye tekil, monolitik bir özneyi nasıl yarattığını açığa çıkarmayı hedefler. Eleştirisi sadece Batılı feministlere değil onlarla aynı perspektiften bakan Üçüncü Dünya’nın orta sınıf kökenli feministlerine de yöneliktir. İlk eleştirisi sınıf, etnik köken, ırktan bağımsız olarak özdeş çıkar ve istekleri olan bir kadın kategorisinin kurgulanmasına ve dolayısıyla evrensel ve tüm kültürleri

kesen bir patriarka tanımının yapılmasına ilişkindir. Bu patriarka tanımına göre kadınları birbirine bağlayan, maruz kaldıkları baskının 'aynılığı'dır. Oysa kadın gruplarının tarihsel özgüllüğü içindeki maddi gerçekliği karşısında bir grup olarak 'kadınlar'ın söylemsel homojenitesinden söz edilmesi yanlıştır. Çünkü böyle bakınca feminist söylem içinde kadınlar 'güçsüz', 'sömürülen', 'cinsel tacize uğrayan' olarak etiketlenmekte ve buna uyan kadın grupları bulmak için Üçüncü Dünya ülkelerine bakılmaktadır. Kadınların homojen bir grup olarak aynı baskıya maruz kaldığının varsayılması 'ortalama bir Üçüncü Dünya kadını'nın yaratılmasına yol açar; bu kadın cinsel açıdan kısıtlanmış, cahil, yoksul, eğitimsiz, geleneklere bağlı, aile yönelimli, kurban kadındır. Bu imaj Batılı kadının kendini örtük olarak eğitilmiş, modern, kendi bedeni ve cinselliği üzerinde denetim sahibi ve kararlarını özgürce veren olarak tasvirine yol açar. Bu tasvir Batı'nın Batılı olmayan dünyayı ekonomik ve kültürel olarak sömürgeleştirmesine imkân veren hümanizmasının ve bilimsel söyleminin çerçevesinde yerini bulmaktadır. Mohanty özellikle KK araştırmacılarının değişik ülkelere, değişik sınıflardan ve etnik kimliklerden kadınlar arasındaki farklılıkları görmediklerini ve kadınların kalkınma politikalarından tek bir grupmuş gibi aynı şekilde etkilendiklerini varsaydıklarını gösterir. Kadının sadece toplumsal cinsiyet kimliğiyle tanımlanması, kadının sosyal sınıf ve etnik kimliklerinin atlanmasına yol açmıştır.³⁵

Deniz Kandiyoti Batılı feministlerce patriarkanın evrenselleştirilmesini ve toplumsal cinsiyetin kültürel ve tarihi açıdan gösterdiği farklılıkları ortadan kaldıracak yekpare bir erkek egemenliğine dönüştürülmesini eleştirir. Onun 'klasik' patriarkal kuşak olarak tanımladığı, Kuzey Afrika'dan başlayıp Ortadoğu'yu kateden, Hint yarı kıtasının kuzeyinden geçerek Çine ulaşan coğrafyada benzerliklerin yanı sıra farklılıklar da vardır ve patriarkanın değişik biçimlerinin tanımlanmasına imkân verecek şekilde kadınların onunla baş etme stratejilerinin analize dahil edilmesini önerir. Tüm kültürleri ve dinleri ortak olarak kesen patriarkal geniş ailede en yaşlı erkek diğer genç erkekler ve tüm kadınlar üzerinde otorite sahibi olsa da, kadınlar herhangi bir toplumda var olan kısıtlılıklarına rağmen sınıf,

kast ve etnisiteye göre farklılaşacak biçimde “patriarkal pazarlık” stratejileri geliştirirler. Kandiyoti bu patriarkal pazarlığın farklı bağlamlarda kadınların toplumsal cinsiyetlendirilmiş öznelliklerinin ve toplumsal cinsiyet ideolojisinin oluşumunda güçlü bir etkiye sahip olduğunu belirtir. Aynı zamanda bu pazarlık kadınların uğradıkları baskıya karşı geliştirdikleri aktif ve pasif direniş biçimlerinin potansiyelini etkiler ve toplumsal cinsiyetler arasında yeni mücadele ve pazarlık biçimleri açan tarihî dönüşümlerden etkilenir.³⁶

Bütün bu tartışmaların kalkınma alanına yansımaları TCvK yaklaşımının içinde farklı akımların, farklı vurgu noktalarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yoksul kadınların perspektifinden kalkınmanın kadınlara etkisini inceleyen Gita Sen ve Caren Grown (1987) ırk, sınıf, ulus farklılıklarını göz ardı eden evrensel bir feminizm anlayışına meydan okurken, “temel ihtiyaçların temel haklar olduğu” ve erkeklerin çocukların bakım ve beslenmesine eşit katıldığı ütopyik bir dünyanın özlemini dile getirir. Bunun uygulanabilir hale gelmesi kadınların güçlenmek için örgütlenmesinden, kadın gruplarının belli sorunlar karşısında koalisyonlar kurması ve işbirliği yapmasından geçmektedir. DAWN’ın kurucu üyeleri arasında olan Sen’in ve Grown’un çalışması güçlenme kavramının popülerleşmesine katkıda bulunmuştur.³⁷ Kuzeyli ve güneyli feministler için güçlenme içsel gücünü artırma, kendi gücüne dayanma, yaşamdaki tercihlerini belirleyerek bunların gerçekleşmesi için uğraşma, bu doğrultuda kolektif eylemde bulunabilme ve kaynaklar üzerinde denetim sahibi olabilme anlamına gelmektedir. Yerel ve küresel olarak güçlenme hem bir hedefi hem de stratejik hedeflere ulaşmanın tercih edilen yolunu tanımlamakta, vurgu kolektif politik eyleme yapılmaktadır.

Güçlenme kavramının 1990’ların ortalarından itibaren ana akım kalkınmacılar tarafından kullanılmaya başlanması içeriğinin farklılaşmasına yol açmıştır. Kadınların neoliberal ekonomik sistem içinde üretkenlik ve etkinliğini artırmak çabasında olan DB güçlenmeyi kadınların kalkınması için gerekli kabul ederken, doğurganlığın azalmasında eğitim ve istihdamı kadınları güçlendirecek enstrümanlar olarak tanımlamıştır. Jane Parpart, Shirin Rai ve Kathleen Staudt (2002) güçlenme kavramının güç ve iktidar üzerine feminist

hassasiyeti göz önünde tutmayan kullanımının bu yaklaşımın dönüştürücü kapasitesini kısıtladığı görüşündedir. Onlara göre güçlenme, kadınların güce sahip olan politik ve ekonomik kuruluşlara katılmasının sağlanması değildir, değişim için ortak tavır alabilme kapasitelerinin geliştirilmesidir. Güçlenme kavramının karmaşık küresel/yerel dünyada toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak adına daha anlamlı ve etkin bir araç olması için, güçlenmenin yerel bir süreç olsa da, yerel olanın ulusal ve küresel olan içinde yer aldığı, bu üç düzeyin karşılıklı etkileşim içinde olduğunu göz önünde tutmak gerektiğini belirtirler. Birçok Üçüncü Dünya ülkesinde küresel ekonomik politikalar ülke hükümetlerinin politika ve eylemini kısıtlamaktadır. Ayrıca kurumsal yapıların, maddi ve söylemsel çerçevelerin bireylerin ve grupların eylemlilikleri ve tercihlerini biçimlendirmede sunduğu imkân ve kısıtlılıkları görmek gerekir. Aksi takdirde kadınların kendi tercihleri olmayan bir dünyada güç kazanma mücadelelerinin dikkatli ve tarihsel analizini yapmak, güçlenmenin anlamlı ve etkili bir araç olarak uygulanmasını sağlamak mümkün olmayacaktır.³⁸

Ekolojik feminizm

Kadınlar, çevre ve kalkınma arasındaki ilişkiler son yirmi yıldır kalkınma tartışmalarının önemli konularındandır. 1980'lerin ortalarında sanayileşme ve çevrenin yıkımı arasındaki ilişki daha fazla ilgi odağı haline gelmeye başlamış, özellikle yenilenemeyen kaynakların uzun dönemde temin edilememesi en önemli endişe kaynağı olmuştur. 1992'de BM Çevre ve Kalkınma Konferansı (UNCED) öncesinde kuzeyden ve güneyden çeşitli ekolojik perspektiflere sahip kadınlar hazırlık toplantılarına katılmışlar, ideolojik pozisyonları arasındaki farklılıkları geri plana iterek, küresel ekolojik kriz karşısında işbirliğine gitmişlerdir. Feministler uyguladıkları güç bloğu stratejisiyle kadın haklarının sürece dahil edilmesini istemişlerdir. DAWN, UNCED için güneydeki kadınların çevre ve kalkınma konusundaki yaklaşımına dair hazırladığı metinde kadınların ekolojik sorunlara ilişkin deneyimlerinin yaşamları için temel olduğuna

dikkat çekmiştir. Çevreye zarar verenlerin nüfus artışı ve yoksulların kendisi olduğuna dair görüşlerin yanlışlığını vurgulamış ve tam tersine yoksulların yaşamlarını sürdürmek için çevreyi korumada büyük çıkarları olduğunu belirtmiştir. Ekolojik sorunların küresel ekonomik büyümenin uygulamalarından, ona eşlik eden devlet destekli ihracat yönelimli üretimden ve kaynakların, malların kuzeyin ve güneyin elitleri tarafından aşırı tüketiminden ileri geldiğini söylemiştir. DAWN'a göre güneydeki kadınlar ve yoksullar yerel çevrenin, sorunların, ihtiyaçların ve çözümlerin en iyi bilgisine sahiptir. Bu nedenle kadınların çevreye ilişkin karar almaya ve çevre yönetimine katılmasını talep ederek insan merkezli alternatif kalkınmayı savunmuşlardır.³⁹

Bu noktada post-kalkıncı feministlerden DAWN'a yöneltilen eleştiriler söz konusudur. Kriemild Saunders, DAWN'ın çevreyi korumak için ana akım sürdürülebilir kalkınma gündemine eklemelenen stratejisinin etkinliğini tartışarak, sürdürülebilir kalkınma veya alternatif kalkınma terimlerinin kalkınma terimini idealize ettiğini, oysa kalkınmanın evrensel olamayacağını, çevreye zarar verdiğinin ve sömürücü sosyal ilişkiler üzerinde temellendiğinin görülmesiyle kavramın tümünden reddedilmesi gerektiğini öne sürer. Sürdürülebilir bir çevre ve sosyal adalet için küresel kapitalizme ve ekonomik büyümeye karşı çıkılmalıdır.⁴⁰

Post-kalkınma bakış açısını benimseyen bazı radikal feministler erkeklerin doğa üzerindeki denetimleriyle kadınlar üzerindeki denetimlerine ilişkin paralellikler kurmuşlar ve eril bilimsel bilgi ve endüstriyel sistemlerin gezegenin ekolojik sağlığına bir saldırı olduğunu söylemişlerdir. Buna karşılık kadınlarla doğa arasında var olduğu düşünülen özel ilişki doğayı koruyucudur. Maria Mies'e göre kadınlar;

a) Doğayla, kendi doğalarıyla ve dışsal çevreyle karşılıklı etkileşim içindedirler. Kendi bedenlerinin üretkenliğini dışsal doğanın üretkenliğini gördükleri gibi görürler.

b) Doğayı kendilerine mal etseler de bu mal ediş bir tahakküm veya mülkiyet ilişkisi değildir. Kadınlar kendi bedenlerinin veya

dünyanın sahibi değillerdir, sadece büyütme için bedenleri ve dünya ile işbirliği yaparlar.

c) Yeni yaşamın üreticileri olarak, geçimlik üreticiler ve ilk üretken ekonominin yaratıcıları olarak başlangıcından bu yana toplumun ve tarihin yaratıcıları olmuşlardır.

Üretkenliğe yaşam perspektifinden bakıldığında, sermaye birikimi kapsamında anlaşılan emek üretkenliğinden çok daha farklı anlam taşır. “Üretken adam” meta üreten, tabiatın zenginliğini ve kadının emeğini hammadde olarak kullanan olarak tanımlandığında, doğa ve kadın emeği “üretken olmayan” olarak tasvir edilir. Piyasa ekonomisiyle birlikte doğanın işleyişinin ve üretkenliğinin değersizleştirilmesi ve tanınmaması ekolojik krizlere, kadınların çalışmasının değersizleştirilmesi ve tanınmaması kadın ile erkek arasında eşitsizliğe ve cinsiyetçiliğe, doğanın, kadınların ve erkeklerin çalışmasının uyum içinde olduğu geçimlik ekonominin değersizleştirilmesi ise bugün dünyamızı saran etnik ve kültürel krizlere yol açmıştır. Batı’nın, doğanın ve kadınların yarattığı büyük refaha karşı körlükten ileri gelen burnubüyüklüğü günümüz krizlerinin ve yaşamın muhafazasına tehdidin nedenidir.⁴¹ Dolayısıyla mevcut birikim ve büyümenin sömürgeci mantığıyla bağlantılı olan kalkınma anlayışının tümünden reddedilmesi gerekir. Maria Mies ve Vandana Shiva gibi radikal feministlerin önerdikleri çözüm tekrar geçimlik üretime dönüş olmuş, onları eleştirilenler ise bunu romantik bir bakış açısı olarak değerlendirmişlerdir.⁴² Ayrıca Shiva’nın politik olarak desteklediği mülk sahibi çiftçilerin temsilcisi olan kırsal kesim örgütlerinin ekofeminist, antimodernist yaklaşımı, toprak sahipleri ve topraksız işçiler arasındaki sınıf ve çıkar farklarının üstünü örterek devletten ayrıcalıklar ve sübvansiyonlar talep etmek için kullanıldığı ileri sürülmüştür.⁴³

Kuşkusuz eko-feminizm akımı kendi içinde farklı görüşleri barındırırsa ve bu görüşlerin bazıları geçimlik üretim gibi artan dünya nüfusunun ihtiyaçlarını karşılaması mümkün olmayacak üretim biçimlerini savunsa da, kâr amaçlı kitlesel tarım üretiminin doğaya ve

çevreye verdiği zarara dikkat çekmesi ve feministleri bu konulara daha duyarlı hale getirmesi bakımından önemlidir.

Kültürel Görelilik Yaklaşımı

Postmodernist düşünce kendi içinde radikal bir dönüşümü öngören postsömürgeci feminizmi içerdiği gibi mevcut durumun muhafazasını isteyen kültürel görelilik yandaşlarını da içermektedir. Kültürel görelilik görüşünü savunanlar emperyalizm ve evrenselcilik karşısında çözümün, kimlik politikalarındaki çoğulculuk içinde farklılıklara saygı gösterilmesi olduğunu söylerler ve tüm kültürel pozisyonları eşit kabul ederler. Bu tutum sosyal adalet açısından toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve patriarkal güç sorunlarıyla uğraşmak isteyen feministleri ahlaki değerlendirme yapma imkânından yoksun bırakır. Bu yaklaşım aynı zamanda özgül kültürel konumdaki kadınlar arasındaki sınıf, bölge, din, etnisite gibi farkları göz ardı eder. Saygı gösterilen ‘kültür’ çoğu zaman erkeklerin ayrıcalıklarını kadınlar aleyhine muhafaza eden kültürdür. Goetz BM’nin Uluslararası Konferanslarında çoğu zaman ülkelerin hükümetleriyle ittifak halindeki ‘resmî’ feminizmlerin ‘gayri resmî’ feminizmlerin statükoyu tehdit eden radikal taleplerini ‘kültüre saygı’ adı altında engellediğini söylemektedir. Kültürel farklılığa yapılan vurgu kadınların eşitlik mücadelesinin reddedilmesinin argümanı haline gelmektedir.⁴⁴

Birçok gelişmekte olan ülkede iktisadi kalkınmaya geleneksel yaşama ve kültürel mirasa zarar vereceği gerekçesiyle karşı çıkan muhafazakâr çevreler kadınların eşitsizliklere karşı mücadelesine karşı çıkmak için de kültürel görelilik yaklaşımını benimsemektedir. Normatif bir kalkınma anlayışı çerçevesinde kadınların tüm toplumlarda geçerli insan haklarından söz edilmesine karşı çıkarak, kadınların fedakârlık üzcrinc kurulu değerlerinin neden bireyci tercih ve fırsatlara yapılan vurguya feda edilmesi gerektiğini sormaktadırlar. Değişik toplumlar için ‘iyi olan’a dair aynı kültürler-arası normların kullanılmasıyla sömürgeci geçmişe sahip ülkelerin paternalizm yaptığını ve diğerlerinin kültürüne müdahale ettiğini söylemektedirler.

Burada dikkat çekici olan, kültürü korumak adına geleneksel hiyerarşilerin olduğu gibi muhafazası amacıyla kadınların çıkarlarının, üyesi oldukları cemaatin ve o cemaatin üyesi erkeklerin çıkarlarına tâbi kılınmasıdır. Bu yapılar kadınları eğitim, istihdam, mülk edinme haklarından yoksun bırakmaktadır.⁴⁵ Martha Nussbaum, kadınların konumundaki değişikliklere kültüre atıfta bulunarak karşı çıkanlar karşısında, Batılı bir söylem olarak algılanan insan hakları söylemi yerine belirli bir kültürel ve tarihî geleneğe bağlı olmayan temel kapasitelerin kullanılabileceğini söyler. Kapasite yaklaşımını geliştiren Amartya Sen bir önceki bölümde belirtildiği gibi (s. 30-31) kalkınmanın hedefini kişisel özgürlüklerin genişletilmesi olarak tanımlar ve kadınlar ile erkekler arasında temel kapasitelerin kullanılması bakımından önemli fark olduğunu altını çizer. Sen tüm muhafazakâr ideolojilerde yüceltilen ailenin ciddi bir çatışma ve pazarlık potansiyeli taşıdığını, kadınların ve erkeklerin hem benzeşen hem çatışan çıkarlarının hayatlarını etkilediğini söyler. Böylece aile içi karar oluşturma süreci, çatışan yönler üzerine –genellikle üstü kapalı biçimde– anlaşma yoluyla çözüme varılarak sürdürülen bir ‘ortaklık çatışması’ şeklinde yaşanır. Aile içi paylaşım düzenlemeleri çatışmanın en yoğun yaşandığı alandır ve büyük ölçüde kadınların aleyhine olan yerleşik âdetlerle belirlenir. Ancak değer sistemlerinin ve aile içi paylaşımlara dair âdetlerin değişiminde kadının eğitimi, istihdamı ve mülkiyet hakları önemli bir rol oynayabilir. Bunlar aracılığıyla kadınlar hem kendilerinin hem erkeklerin hayatlarını değiştiren toplumsal dönüşümlerin dinamik savunucuları haline gelirler.⁴⁶ Sen’in görüşleri feministlerin kalkınma konusunda ana akım iktisada getirdiği eleştirilerle büyük ölçüde örtüşmektedir ve eleştirilerin bu iktisat anlayışını savunan uluslararası kalkınma kuruluşları tarafından ciddiye alınmasını sağlamıştır.

Sen’e göre kalkınmanın amacı, insanın sürü üyesi gibi yönetilen pasif biri olmak yerine kendi yaşamına yön veren, asalet, onur sahibi özgür bir kişi olmasına imkân sağlamak olmalıdır. Bunun için insanların temel kapasitelere sahip olması gerekir. Kültürlerarası anlaşma sonucu oluşan temel kapasiteler şöyle sıralanabilir:

1) *Yaşam*: normal sürede yaşamak, erken ölmek veya yaşamaya değmeyecek bir yaşam sürmemek,

2) *Bedensel sağlık*: üreme sağlığını da içerecek şekilde sağlıklı olmak, yeterli beslenmek, yeterli barınmak,

3) *Bedensel bütünlük*: bir yerden diğerine özgürce gidebilmek, cinsel tecavüz ve ev içi şiddet de dahil olmak üzere saldırganlığa karşı güvenli olmak, üremeyle ilgili konularda tercih ve cinsel doyum fırsatına sahip olmak,

4) *Duyu, hayal ve düşünce*: duyuları hayal kurma, düşünme ve muhakeme için kullanabilmek, bunu sadece okuma yazma, temel matematik ve fenle sınırlı olmayan bir eğitimle destekleyerek ‘gerçekten insanca’ yapabilmek, ifade özgürlüğünün garantisi altında ve ibadet özgürlüğüyle birlikte aklını kullanabilmek, çalışabilmek, sanatsal üretimde bulunabilmek,

5) *Duygular*: dışımızdaki şeyler ve insanlarla bağlantı kurabilmek, bizi seven, bize bakanları bizim de sevmemiz, duygusal gelişmeye korku ve endişeyle ket vurulmaması,

6) *Pratik nedenler*: ‘iyi’ kavramını geliştirebilmek ve kişinin kendi yaşamını planlayabilmesi,

7) *Bağlanma*: a) diğer insanlarla sosyal etkileşime geçme, onlar için kaygılanma, adalet ve dostluk yeteneğini geliştirme, b) kişisel saygı için sosyal temellerin varlığı, onurlu bir insan olarak muamele görmek, ırk, cinsiyet, cinsel yönelim, din, kast, etnisite veya ulusal köken temelinde ayrımcılığa uğramamak,

8) *Diğer türler*: hayvanlarla, bitkilerle, tabiatla bağlantılı yaşamak,

9) *Oyun*: gülmek, oynamak, rekreasyon aktivitelerine katılmak,

10) *Kişinin çevresini denetlemesi*: a) politik: politik katılım hakkı, örgütlenme ve serbestçe konuşma hakkı, b) maddi: mülk edinebilme (toprak ve menkul değerler), diğerleriyle eşit şekilde iş arayabilme, işte insan gibi çalışabilme, diğer işçilerle anlamlı ilişkilere girebilme.

Uzun yıllardır süren kültürlerarası tartışmaların sonucu olan bu liste Nussbaum’a göre açık uçludur, her zaman değişikliklere açık-

tır, ancak listedeki her bir bileşen çok önemlidir ve biri diğerinin yerine geçemez. Ancak bir kişiye kapasite sağlamak onun harekete geçmesini sağlamak için yeterli değildir, erkeklerin ve kadınların kapasiteleri işlevselleştirmesini sağlayacak maddi ve kurumsal çerçeve yaratılmalıdır. Kadınlara tanınan ancak kâğıt üzerinde kalan hakların gerçekleşmesi için kapasitelere kavuşmalarını sağlamak hükümetlerin görevidir.⁴⁷ Burada kalkınmayı hedefleyen Üçüncü Dünya ülkelerinde kadınların içinde yaşadıkları toplumda adil ve eşit yaşam koşullarına erişimi için devletten aktif rol üstlenmesi beklenmektedir.

Kadınların Ortak Mücadelesi

Günümüzde gelişmekte olan ülkelerin kadınları açısından toplumsal cinsiyet eşitliği çerçevesinde başta eğitim, sağlık ve istihdam erişim gibi maddi ve manevi temel ihtiyaçların karşılanmasını ve kadınların üstlendiği bakım işlerinin toplumsallaştırılmasını hedefleyen insan merkezli bir kalkınma anlayışı önemini korumaktadır. Böylesi bir kalkınma yerel düzeyde olduğu kadar ülke, bölge ve küresel düzeyde politikaların etkisi altında olduğu için kadınların ortak mücadele ve dayanışmasının yollarını bulmak ve bunu küreselleşmenin olumsuz etkilerine karşı çıkan toplumsal hareketlerle ilişkilendirmek geçmişte olduğu kadar günümüzde de bir görev olarak feministlerin önünde durmaktadır.

Postmodernist feminist tartışmaların Batı'da üretilen bilgi ile be-yaz, orta sınıf kökenli feministlerin güneydeki kadınlar adına konuşmasına karşı çıkarak kadınların arasındaki farklı, birbiriyle yarışan seslerin duyulmasına imkân verdiğine dair bir görüş ortaklığı vardır. Güçsüzleştirilen kadınların sesinin duyulması teori oluşumuna ve yeni araştırma metodolojisinin gelişimine katkıda bulunmuştur.⁴⁸ Ancak postmodernist yaklaşımların farklılıklara yaptığı vurgunun ortak politik mücadelenin giderek imkânsızlaştığı görüşünü yaygınlaştırması karşısında her türlü baskı ve tahakküme karşı birlikte mücadele yollarının bulunması hedefi önemini korumaktadır.

Nitekim BM ve ILO'nun kadın erkek eşitliğini sağlamaya yönelik düzenlemeleri kadınların uluslararası dayanışması ve ortak mücadelesinin ürünleri olarak değerlendirilebilir. Birçok ülkede kadınlar BM'nin Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'ne (CEDAW) atıfta bulunarak taleplerine meşruiyet kazandırmışlardır. Aynı şekilde küresel bir talep haline gelen toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılması, yani politikanın her alanının toplumsal cinsiyet bakış açısıyla yeniden gözden geçirilmesi, bütün politikaların kadınlar ve erkekler açısından içerdiklerinin değerlendirilmesi ve politik stratejinin toplumsal cinsiyet eşitsizlikleriyle uğraşarak fırsat eşitliğinin ötesine genişletilmesi⁴⁹ 1995'de Pekin'deki BM Kadın Konferansı'nda kabul edildikten sonra AB ülkelerinin ve başka birçok ülkenin ulusal hükümetlerinin programlarına girmiştir. Kadına yönelik şiddetle mücadelenin BM'nin gündemine girmesi ve 1993'de Viyana'daki BM konferansında kadınlara yönelik şiddetin kadınların haklarının ve temel özgürlüklerinin ihlali olduğunun kabul edilmesi, devletlerden bununla mücadele etmeyi taahhüt etmelerinin istenmesi bu kapsamda değerlendirilmelidir. Ardından 1995 Pekin Eylem Platformu'nda bu konu tekrar ele alınmış, üye devletlerden bu alanda önlemler almaları istenmiş, feminist eylemciler için BM dokümanları önemli bir meşruiyet kaynağı olmuştur. Bu çalışma alanı feministlerin farklılıklarla birlikte ortak çalışmayı öğrenmelerine yardımcı olmuştur.⁵⁰

Neoliberal politikaların yarattığı ekonomik şiddet kuşkusuz bir diğer mücadele alanıdır. 21. yüzyılda feminist dayanışmanın küresel neoliberal politikalar karşısında nasıl oluşturulabileceğine cevap arayan Mohanty, kadınların küresel kapitalizmin ekonomik süreçleri tarafından sömürülmesi ve bu sömürünün patriarkal, ırksal/etnik hiyerarşilerden beslenmesi karşısında kadın işçilerin ortak çıkarlar temelinde örgütlenmesi gereğine dikkat çeker. 1980'lerin sonunda Üçüncü Dünya kadınları hakkındaki "Batılı feminist" bilimsel çalışmaların eleştirisini yapmak üzere yazdığı makalesinin "Batılı" ve "Üçüncü Dünyalı" feminizmler arasında dayanışma ihtimalini ortadan kaldıracak bir karşıtlık içinde kaleme alınmadığını belirtir. Ancak izleyen dönemde postmodernist çerçevede böyle bir okumanın

ağır bastığını, oysa önemli olanın farklılıklar üzerinden ortak olan yönleri görebilmek ve bir mücadele çizgisi belirleyebilmek olduğunu dile getirir. Bu mücadele çizgisi karşılıklılık, ortak sorumluluk ve ortak çıkarları vurgulayan feminist dayanışma düşüncesi üzerinde yükselmelidir.⁵¹

Patriarkanın ve kapitalizmin dünyanın çeşitli bölge ve ülkelerinde farklı eklemlenmeler içinde kadın emeği ve bedeni üzerinde kurduğu denetim ve tahakküme karşı feminist dayanışmanın çeşitli şekillerde örgütlendiğine dair çok sayıda örnek vardır. Gelişmekte olan ülkelerde küresel meta üretim zincirleri çerçevesinde çok-uluslu şirketlerin üretim birimlerinde çalışan kadın işçilerin örgütlenme ve insana yakışır koşullarda çalışmak için pazarlık yapma mücadelesinin maruz kaldığı baskılar karşısında kendi ülkelerindeki kadın örgütlerinin yanı sıra gelişmiş ülkelerdeki sendikaların kadın birimleri ve kadın örgütleri tarafından desteklenmesine ilişkin örnekler, bu dayanışmanın ilmeklerinin yavaş da olsa örüldüğünü ve ortaya çeşitli kültürlerin renklerini yansıtan bir dokumanın çıktığını göstermektedir.

NOTLAR

- 1) Boserup 1970, s. 15-51.
- 2) agy, s. 50.
- 3) agy, s. 63.
- 4) agy, s. 85-99.
- 5) agy, s. 106-117.
- 6) Women in Development-WID.
- 7) Rathgeber 1990, s. 490, Parpart vd. 2002, s. 57.
- 8) Tinker, 1990.
- 9) Rathgeber 1990, s. 490-92.
- 10) Visvanathan 1997, s. 23.
- 11) Beneria ve Sen 1997, s. 45-48.
- 12) Women and Development-WAD.
- 13) Scott 1995, s. 8.
- 14) Engels, 1974, s. 88-89.
- 15) Scott 1995, s. 9.

- 16) Rahtgeber 1990, s. 492-93.
- 17) Moser 1993, s. 27-36.
- 18) Moser 1993, s. 39-40.
- 19) Moser 1993, s. 56-77.
- 20) Gender and Development (GAD).
- 21) Bunch, Carillo 1990.
- 22) Development Alternatives with Women for a New Era: Yeni Bir Çağ İçin Kadınlarla Kalkınma Alternatifleri, 1995.
- 23) DAWN, 1995, s. 2001-2004.
- 24) Parpart vd. 2000, s. 37.
- 25) Ostergard 1992.
- 26) Acar Savran 2004, s. 235.
- 27) agy, s. 236.
- 28) Rahtgeber 1990, s. 494.
- 29) Young 1997, s. 51-54.
- 30) Moghadam, 1998, s. 592.
- 31) McEwan, 2001, s. 96-99.
- 32) Parpart vd. 2000, s. 136-138.
- 33) Parpart vd. 2000, s. 95-97.
- 34) Harding 1987, aktaran Parpart vd., 2000, s. 11.
- 35) Mohanty 1991.
- 36) Kandiyoti 1997a, s. 86-92.
- 37) Visvanathan 1997, s. 26.
- 38) Parpart, Rai, Staudt, 2002, s. 3-21.
- 39) Saunders 2002, s. 16-17.
- 40) Saunders 2002, s. 17.
- 41) aktaran Shiva 1997, s. 62-67.
- 42) Visvanathan 1997, s. 25.
- 43) Nanda 2002, s. 220-222.
- 44) 1991, aktaran McEwan 2001, s. 104-105.
- 45) Nussbaum 1999, s. 229-231.
- 46) Sen 1999, s. 260-263.
- 47) Nussbaum, 1999, s. 235, 238.
- 48) Amaduime 1997, aktaran McEwan 2001, s. 101.
- 49) Pascual, Behning 2001, Rees 1998, aktaran Walby 2002, s. 538.
- 50) Walby 2002, s. 540-542.
- 51) Mohanty 2008.

KADININ HANE İÇİ EMEĞİ: ÜRETİCİ VE YENİDEN ÜRETİCİ EMEĞE DAİR TEORİK TARTIŞMALAR

Kadınlar kalkınmaya hane içindeki ve dışındaki emekleriyle katkıda bulunmaktadır. Kalkınmaya toplumsal cinsiyet boyutunun katılması sürecinde hane içindeki yeniden üretici faaliyetlere giderek daha fazla önem atfedilmiş olsa da, bu tarz çalışmanın kalkınma tartışmalarında hak ettiği yeri aldığı söylenemez. Ancak feminist araştırmacılar açısından kadının hane içindeki çalışması ile kadının tâbiyeti arasındaki ilişki çok önemli bir ilgi ve tartışma alanı olmuştur. 1970’li yılların ikinci yarısında patriarkayı tanımlama ve teorileştirme çabalarında hane içi bakım hizmetleri ve ev işlerinden kadınların sorumlu tutulmasının kadın üzerinde erkek egemenliğinin tesisindeki rolüne ilişkin birçok tartışma vardır. Bu tartışmalar hane içi çalışmanın boyutlarının çok daha yaygın olduğu gelişmekte olan ülkelerde de, özellikle kalkınma ve kadın açısından konuya yaklaşan araştırmacılar için yerinde ve anlamlı olduğundan ötürü güncelliğini hep korumuştur. Kadınlar gelir getirici çalışmaya girseler bile hane içi çalışma bitmemekte, nakdi gelir elde edip etmemelerinden bağımsız olarak kadınlar hane içi besin hazırlığının, temizliğin, çocuk, hasta, yaşlı bakımının, kırsal kesimde odun toplama, su getirme gibi işlerin büyük kısmını yapmaktadır. Gündelik yaşamın bu çalışma biçimi olmadan sürdürülemeyeceği açıktır. Ancak karşılığı ödenmeyen bu çalışma ‘üretken’ sayılmamakta, üretken çalışmayı piyasada gelir getirici çalışmayla özdeş tutan iktisat politikacıları ve erkekler tarafından küçümsenmekte, taşıdığı ekonomik değer ve piyasa ekonomisinin bu tarz karşılıksız emekten sağladığı yarar göz ardı edilmektedir. Hane içi karşılıksız emek harcamanın veya harcamak zorunda kalmanın kadının maruz kaldığı baskıyla ilişkisi

ve işgücü piyasasına katılım biçimleri üzerindeki olumsuz etkileri üzerine ayrıntılı tartışmalara geçmeden önce hanenin ne olduğu üzerinde kısaca durmakta yarar vardır.

Önce aile ve hanenin iki farklı ama birbiriyle bağlantılı kavram olduğunu belirtmek gerekir. Gelişmekte olan ülkelerde kalkınma ve modernleşme süreçlerinin getirdiği değişim çoğu zaman aile üzerindeki olumlu veya olumsuz etkileriyle sembolleştirilmiş, aile etrafında yürütülen duygusal tartışmalar eşas olarak kadınların davranışlarına ilişkin olmuştur.¹ Buna karşılık hane terimi daha tarafsız görünmektedir. Hanede vurgu ortak yaşanan ikamet birimine yapılırken, ailelerde asıl olan akrabalık ilişkisidir. Haneler akraba olmayanların da yer alabileceği birimlerdir ama genellikle akrabaların katılımıyla oluşur. Bu nedenle 'aile'ye ilişkin birçok tartışmada aile hanesine atıfta bulunulur. Hane işlevleri ortak ikameti, ekonomik işbirliğini, yiyecek hazırlanması ve tüketimi gibi günlük yeniden üretici faaliyetleri ve çocukların sosyalizasyonunu içerir. Haneye ilişkin bilgi toplama sürecinde genelde muhatap alınan hane reisi, dolayısıyla erkeklerdir. Üyeler arasında sistematik çelişkiler olmadığını ve reisin fedakâr ve adil davranacağını varsayan bu temsil özellikle kadınlara ilişkin bilgi toplama sürecinde sapmalara yol açması nedeniyle çok eleştirilmiştir. Feminist araştırmacılar hane içi toplumsal cinsiyet, yaş ve kuşak temelindeki eşitsizlikleri açığa çıkartarak bu varsayımların geçerliliğini tartışmaya açmışlardır. Hane içindeki eşitsiz güç ilişkileri kendini öncelikle sınırlı kaynakların kullanımında toplumsal cinsiyet farkları olarak ortaya koyarken, eşitsiz güç ilişkilerinin en çarpıcı dışavurumu hane üyelerini tâbi kılmak için uygulanan fiziki şiddettir. Şiddet öncelikle erkekler tarafından kadınlar ve çocuklara uygulanmaktadır. Kadınların nakdi gelire erişimine imkân tanıyan kurumsal yapıların yokluğunda, kadınlar özellikle bakmaları gereken çocukları olduğunda kendilerine şiddet uygulayan eşlerini terk edememektedir.²

Kalkınma ve küreselleşme sürecinde kadın istihdamının artması çekirdek aileye geçişi hızlandırmış, bunun gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından doğurganlık oranındaki düşme, çocuk sayısındaki azalma, yaşlı nüfusun payının artması gibi demografik sonuç-

ları olmuştur. Kadının hane reisi olduğu hanelerin oranının artması ve bu tür hanelerin yoksulluktan daha çok etkilenmesi, demografik yaşlanmayla birlikte kadın reisli hanelerin artma olasılığı ve hane içinde yaşlıların bakım sorunları, hane konusunda toplumsal cinsiyet etkilerinin çok kapsamlı biçimde ele alınmasının gereğine işaret etmektedir.³ Kadının toplumsal cinsiyet eşitliğinin yanı sıra üreme hakları, üreme özerkliği, cinsel yönelim ve cinsel kimlik konuları da günümüzün toplumsal mücadele gündeminde yerini almıştır.

Şimdi farklı yaklaşımların kadınların hane içi emeğine ilişkin değerlendirmelerine geçebiliriz.

Neoklasik İktisatın Kadın Emeğine Bakışı

1970’li yıllarda neoklasik iktisatta ve Marksist teoride ev işlerini analiz eden çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Feminist perspektif her iki yaklaşımı da hane içindeki toplumsal cinsiyet ve iktidar ilişkilerine yeterince dikkat etmediği için eleştirmiş, patriarkal sistemi teorileştirme çalışmalarında ev içi emeğe özel önem atfetmiştir.

Kapitalizmin ortaya çıkışıyla birlikte, bireylerin kendi çıkarlarını savunmalarının toplum açısından maksimum çıkarı sağlayacak görünmeyen el olduğu düşüncesi, kendi içinde kadınların aileye yönelik fedakârlığını şart koşar. Adam Smith *Ulusların Zenginliği* kitabında erkeklerin kendi çıkarlarını gözetmelerinin ekonomik büyümeyi sağlayacağını ve bunun herkesin yararına olduğunu söyler. Bireysel çıkar piyasa dünyasının kuralıdır. Aile ve ev ise ahlaki duygular ve fedakârlık dünyasıdır. Kadınlar bu dünyada kendilerini diğer aile bireyleri için feda ederek yaşarlar. Bu nedenle kamusal olan ve özel olan iki ayrı dünyadır, birbirine karışmamalıdır. İşgücü piyasasının kadınları çalışma yaşamına çekmesi muhafazakârları çok rahatsız eder. 19. yy sonundaki önemli İngiliz iktisatçılarından Alfred Marshall kadınların ücretlerinin yükselmesinin onların annelik ve ev kadınlığı görevlerini ihmal etmesine yol açacağını ve erkeklere benzemek için bencil istekler duyacağını söyler. Bunun için kadınların üniversiteye alınmasına karşı çıkar. Neoklasik iktisadın diğer kurucuları olan Pigou, Edgeworth ve Jevons da kadının işgücü

piyasasına katılmasına aile yaşamına ve refahına zarar vereceğini öne sürerek karşı çıkarlar. Eşit işe eşit ücrete, kadınlar için asgari ücrete veya bu ücretin erkeklerinkiyle eşit olmasına itiraz eder ve kadınların mesleklere girişinin engellenmesini savunurlar. Bu yaklaşımın gerisinde erkeği aileyi geçindirmekten ve kadınları da ev ve bakım işlerinden sorumlu gören patriarkal zihniyet belirleyicidir. 20. yüzyılın son yirmi yılında benzer muhafazakâr düşünceler yeniden güç kazanmıştır. Erkekler sevgi ve şefkat gösterme kapasitesine sahip olmadıkları için kadınlar aileyi korumak üzere erkekler gibi bencillığe yönelmemeli, fedakârlık göstermeye devam etmelidir. Uygarlığı korumak kadınların misyonudur.⁴

Piyasaya odaklanan neoklasik iktisat da hane içi çalışmayı çok uzun süre görmezden gelmiştir. Neoklasik iktisatta sadece değişim değeri olan ve parayla ölçülebilen ekonomik faaliyetler üzerinde odaklanılması, piyasa işlemlerine dahil olmayan faaliyetlerin ekonomik rolünü karanlıkta bırakmıştır. Daha sonraları milli gelirin hesaplanması üzerine çalışan iktisatçılar hane içi üretimin bu hesapların dışında bırakılmasının sorunlu olduğunu, milli gelirin olduğundan düşük hesaplanmasına yol açtığını belirtmişlerdir. Neoklasik iktisatçıların göz ardı ettiği hane içi çalışmanın parasal değerini hesaplamaya ve ekonomik analizin diğer alanlarıyla ilişkisini kurmaya çalışmışlardır.⁵

Nobel Ödüllü Gary Becker ‘Yeni Ev Ekonomisi’ okulunu 1960’larda kurmuş ve böylece hane içi üretim neoklasik modele dahil edilmiştir. Bu teoride haneler girdileri çocuk ‘üretmek’ için etkin bir şekilde kullanan ve böylelikle aile üyelerinin refahını çoğaltan mini fabrikalar olarak görülmektedir. Becker’ci neoklasik ekonomik model, erkeklerin eğitimlerine yaptıkları yatırıma daha yüksek getiri aldıkları ve daha etkin oldukları için işgücünde uzmanlaştıkları, buna karşılık kadınların ev işi ve çocuk bakımında daha etkin oldukları iddiasındadır. Böylece neoklasik iktisatçılar cinsiyet körü bir yaklaşımla hanelerin eşitlikçi tüketim normlarıyla ahenkli alanlar olduğunu ve toplumsal cinsiyet temelli işbölümünün karşılıklı avantajlar teorisiyle uyumlu bir düzenleme olduğunu ileri sürerler. Eğitime, kaynaklara ve güce erişimde toplumsal cinsiyet

farklarının kökenlerini modellerine katmazlar, aileler içindeki karmaşık dinamiklere bakmazlar. Bunu iktisat alanının dışında görerek, sosyologlara, antropologlara bırakırlar. Duggan'a göre toplumsal cinsiyetlenmiş emeğe dair neoklasik ekonomik teori tam bir totoloji içindedir; kadınlar çocuk bakımında uzmanlaştıkları için işgücünde daha az kazanırlar; çocuk bakımında uzmanlaşırlar çünkü işgücünde daha az kazanırlar. Dolayısıyla kadının hane içindeki işbölümü sonucunda işgücü piyasasında karşılaştığı dezavantajlar doğal kabul edilir. Hane üretiminde olduğu gibi hane içi dağıtımına ilişkin olarak da neoklasik teorilerinde basitleştirilmiş bir varsayım olarak hane içi fedakârlık davranışını kullanırlar. Ancak veri olarak kabul ettikleri fedakârlık, Folbre'nin de yukarıda belirttiği gibi aslında kadınlar tarafından gösterilen veya gösterilmesi beklenen fedakârlıktır. Ampirik araştırmalar hanenin çocuklar için harcamaları ile yiyecek ve sağlık bakımına harcadığı paranın kadın ve erkeğin kazandığı paraların oranlarına göre değişmekte olduğunu göstermiştir. Kadınların ve erkeklerin farklı sosyalizasyonlarına bağlı olarak kadınlar çocukların ihtiyaçlarına daha çok para harcama eğilimindedirler.⁶

Neoklasik teori hane içi üretimi analizine katarak insan sermayesinin yaratılmasında kadınların ev içi çalışmasının önemini kabul etse de, bu çalışmanın tüm boyutlarıyla analizi ve bu çalışma yüzünden kadınların işgücü piyasasında dezavantajlı konumda olduklarının kavranması söz konusu değildir. Neoklasik teoriye eleştiri getiren çok sayıda feminist iktisatçı mikro düzeyde çözümlemede hane içi üretimin yanı sıra maddi olmayan ev işinin, özellikle duygusal boyutları olan, sevgi ve fedakârlık özellikleri taşıyan bakım emeğinin analizinin önemine dikkat çekmiş ve bunun hane içinde parasal karşılığı hesaplanabilen maddi üretimle özdeş tutulamayacağı belirtmiştir.⁷

Bunun yanı sıra makroekonomik düzeyde analizlerin toplumsal cinsiyet perspektifinden yapılmasının önemini vurgulayan feministler diğer sosyal kurumlar gibi toplumsal olarak kurgulanmış kurumlar olan 'serbest piyasalar'ın toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini yansıttığını ve güçlendirdiğini dile getirirler. İşgücü piyasalarını toplumsal cinsiyetlenmiş kurumlar olarak tanımlayan Diane Elson'a

göre işgücü piyasalarının işleyişini oluşturan formel ve enformel kurallar, işgücü piyasasının içinde olduğu toplumun toplumsal cinsiyet ilişkilerine uygun olarak yapılır ve faaliyet gösterirler. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğini veri olarak kabul eden bu kurallar mevcut toplumsal cinsiyet tâbiyetini ve aynı zamanda gerilimleri, zıtlaşmaları ve değişim potansiyelini de içlerinde barındırırlar. İşgücü piyasalarının toplumsal cinsiyetlenmiş kurumlar olmasının temel belirleyicisi, piyasa kurallarının kadınları işgücü piyasasında katıldıklarında yeniden üretici faaliyetleri nedeniyle dezavantajlı konuma sokacak şekilde çalışmasıdır. Yeniden üretim kapsamındaki bakım sorumlukları, yani kadınların doğum öncesindeki ve sonrasındaki izinleri, hasta çocuklarına bakmak için izin almaları vb. işverene yarattıkları maliyet olarak görülmekte, topluma ve işverenlere çalışacak yeni kuşaklar yaratması açısından katkıları göz ardı edilmektedir. Ev içi sorumluluklar işgücü piyasalarında kadınları cezalandırır, onlara düşük ücret vermenin, mesleki eğitim dışında tutmanın, işte yükseltmemenin gerekçesi olur; kazanç ve meslek terimleri içinde kadınların zayıf konumlarının anahtar unsurudur.⁸

Bir toplumda işgücünü yeniden üretmek için harcanan karşılıksız emeğin görünür kılınması ve çalışmanın ekonomik anlamının karşılıksız yeniden üretici emeği kapsayacak şekilde genişletilmesi çok önemlidir. Aksi takdirde serbest piyasayı etkinleştirmek adına kamu kesiminin ekonomik ve sosyal alandaki yatırım ve harcamalarını kısıtlayan makro ekonomik politikalar kadının hane içindeki görünmeyen emeğini artırmakta ve işgücü piyasasındaki toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini pekiştirmektedir.⁹

Marksizm'in Kadın Emeğine Bakışı

Marksizm insan doğasının şekillenmesinde ve insanın kendine ilişkin algısında çalışmanın merkezî önemine dikkat çeker. İnsan çalışması ve doğa arasındaki değişen tarihî ilişkiler ve temel maddi ihtiyaçları karşılayan malların üretimi ve dağıtımına ilişkin insanlar arasındaki değişen ilişkiler, farklı tarihî dönemlerde insan doğasını farklı şekillerde kurgulamaktadır: göçebe insan tarım insanından ve

tarım insanı sanayi insanından farklıdır. Tarihin ve toplumsal değişimin felsefesi olan Marksizm farklı ekonomik üretim tarzlarında toplumsal eşitsizlikleri ve sömürüyü, ırkçılık ve cinsiyetçilik gibi egemenlik ilişkilerini de katarak analiz ederken çalışmanın değişik sosyal ilişkilerini açığa kavuşturur. En çok analiz edilen sistem olan kapitalizmde emeğin alınıp satılan bir metaya dönüştürülmesi üretme gücünü onlardan alarak sadece işçileri yabancılaştırmakla kalmaz, aynı zamanda onları fabrikalarda, kitlesel üretim bantlarında kolektifleştirir. İşçilere kapitalistlere karşı birleşmek ve mülkiyetin kolektifleştirilmesini talep etmek imkânını sunar.¹⁰

Engels'in kadınların tarih içindeki durumunu analiz eden ünlü çalışması *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'ne göre üretimin komünal biçimlerinde kadınlar anaerkil aile örgütlenmeleriyle erkeklerden daha güçlü veya en azından onlara eşittirler. Kadınlar özel mülkiyetin üretim tarzının başat unsuru olarak ortaya çıkmasıyla güç kaybederler. Erkeklerin özel mülkiyeti kontrol etmesi ve bu yolla bir artık yaratması, aile biçimini patriarkal aileye dönüştürür ve kadınlarla köleler baba ve kocanın mülkiyeti haline gelir. Engels'e göre tarihteki ilk uzlaşmaz sınıf karşıtlığı tek eşli evlilikte kadın ve erkek arasında ortaya çıkan uzlaşmaz karşıtlıkla ve ilk sınıf baskısı kadın cinsinin erkekler tarafından ezilmesiyle aynı âna denk gelir. Kapitalizmin yükselmesi ve aile temelli haneyi meta üretiminden koparmasıyla, çekirdek ailede parayı erkek kazanınca ve kadın ona bağımlı ev kadını haline gelince erkeğin kadın üzerindeki kontrolü artar. Ama aynı zamanda kapitalizm kadınlara ücretli işgücüne katılarak ve baba/kocadan mali açıdan bağımsız hale gelerek aile temelli patriarkadan kurtulmasının imkânlarını sunar. Engels kapitalizmin cinsiyete dayalı işbölümü çerçevesinde kadınlarca yerine getirilen ödenmeyen ev işleri sorunu nedeniyle kadınların tümünden kurtuluşunun, sadece sosyalizmin kurulması ve ev işleri ile çocuk bakımının devletin sunduğu sosyal hizmetler aracılığıyla üstlenilmesi sonucu mümkün olacağını söyler.¹¹ Aynı dönemlerde *Sosyalizmde Kadın* adlı çalışmayı yayımlayan August Bebel'e göre de cinsiyete dayalı işbölümü doğal değildir, tarihsel, sosyal ve coğrafi şartlara bağlı olarak değişir ve kapitalizmde artan metalaşmaya

bağlı olarak gerilemesi kaçınılmazdır. Kadınların özgürleşmesinin maddi koşulları kapitalizmde yaratılmıştır ve ev işlerinin ortadan kalkacağı sosyalizmde en son noktaya erişecektir.¹² Bu nedenle birçok çağdaş Marksist'e göre kadınların kurtuluşu feministlerin işçi sınıfının kapitalizme karşı mücadelesine katılmasına bağlıdır. Feminist literatürde bu bakış açısına farklı duruş noktalarından gelen ciddi itirazlar ve tartışmalar mevcuttur.

Bu çalışmada öncelikle patriarka ve patriarkanın kapitalizmle ilişkisi konusunda ufuk açıcı çalışmaları olan Heidi Hartmann ve Sylvia Walby'nin konuya ilişkin değerlendirme ve tartışmalarına yer verilecektir. Yazarlar genelde Marksist çözümlemede kadınların ekonomik sistemle ilişkisi ele alınırken kadın-erkek ilişkisinin bu bağlamda kendiliğinden açıklanacağını varsayıldığını belirtirler. Kadınların işçi sınıfının bir kesimi olarak tanımlanmasıyla kadınların erkeklerle ilişkisi, işçilerin sermayeyle ilişkisi altında sınıflandırılır. Bu alandaki yaklaşımları şöylece özetlerler:

Marx, Engels, Kautsky ve Lenin dahil olmak üzere ilk Marksistler kadınların toplumdaki aşağı konumunu özel mülkiyete dayandırır. Burjuva ailede kadın, kocanın mülkünü devralacak vârisler yetiştirmek için kocaya tâbidir. Proleterler arasında ise devredilecek mülk olmadığı için kadınlar ezilmezler. Kadınların ve çocukların ücretli işgücüne katılması evin erkek reisinin otoritesini sarsmış, patriarkal ilişkiler yok olmuştur. Kadınların kurtuluşu işgücüne katılmalarına bağlıdır. Kadınlar da erkekler gibi devrim mücadelesinde yer alacak, devrimden sonra, sermayenin egemenliğinden de kurtulacak ve ev işlerinin kolektifleştirilmesiyle artık bu yükü de taşımayacaklardır. İlk Marksistlere göre sermaye ve özel mülkiyet kadınların ezilmesinin nedenleridir, bunların ortadan kalkmasıyla sosyalist toplumda kadın kendiliğinden özgürleşecektir. Ancak patriarkal ilişkiler kapitalizmde aşılacak yerine güçlenerek büyümüştür, çünkü sermaye ve özel mülkiyet kadınların kadın olarak ezilmesinin nedeni olmadığından, bunların sona ermesi kadınların ezilmesine son vermemiştir.¹³

Klasik Marksist hattı kendine temel alan bazı çağdaş Marksistler 1970'li yıllarda gelişen kadın hareketinin Marksizm'in cinsiyet

körü olduğuna dair eleştirileri karşısında çalışmalarında ev içi emek ve kapitalizm ilişkisine odaklanırlar. Bu ilişkinin kapsamlı analizinin kadınlar üzerindeki baskıyı açıklayacağı varsayılır. Bu tartışmalara göre kapitalist toplumun var olabilmek için üç alanda yeniden üretimi gerçekleştirmesi gerekir: üretim araçlarında, emek gücünde ve üretim ilişkilerinde. Ev içi emek ve aile kurumu emek gücünü günlük olarak ve kuşaklar düzeyinde yeniden üretir. Feodal üretim tarzında aile temel üretim birimiyken ve ev içi emek, genel üretimde harcanan emeğin bir parçasıyken, üretim esas olarak hane tüketimi için yapılır. Kapitalizmde ise üretim değişim için, yani satılmak üzere yapıldığından, artık-ürün yaratabilecek üretim faaliyetleri hanenin dışında, piyasadaki üretim birimlerinde gerçekleştirilir. Ailenin bir tüketim birimine dönüşmesiyle kadın hane içinde doğrudan ailenin tüketimi için üretimde bulunurken, erkek dışarıda çalışarak kapitalistin sattığında artık değer elde edeceği malları üretmeye başlamıştır. Yani kadın kullanım değeri, erkek değişim değeri olan ürünler üretmektedir. Bu tartışmada yer alanların, ev içi emeğin ne tür bir çalışma olduğuna dair; üretim, tüketim, yeniden üretim; üretken olan, üretken olmayan; değer ve artık değer yaratan ve yaratmayan şeklinde farklı görüşleri vardır. Tartışmalar büyük ölçüde Marksist literatürde üretken olan ve olmayan emek tartışmalarına benzerlik gösterse de, bu ayrıma karşı çıkanlar veya ayrımı savunanlar açısından ev içi emeğin sermayeyle değişim ilişkisine girmediği için üretken kabul edilmesi mümkün değildir. Kadının hane içindeki emeği işgücünün günlük yeniden üretilmesinde, yani erkek işçinin her gün çalışabilir fiziki ve zihinsel güce sahip olmasının temininde büyük önem taşır. Aynı zamanda kadın çocuklar doğurup, onlara bakıp büyüterek bir sonraki işçi kuşağını yetiştirmiş olur. Aile aynı zamanda kapitalist sistem açısından uyumlu bireyler yetiştirerek kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretimine katkıda bulunur.

Kapitalizmde kadınlar işyeri ve evin, ücretli yapılan iş ve evde yapılan işin birbirinden ayrılması, kadınların ücretli işin dışında bırakılmasıyla ezilmektedir. Aslında kadınlar evde erkekler için değil sermaye için emek harcarlar. Çünkü kadının sunduğu hizmetlerin piyasadan temini durumunda işverenlerin ödemesi gereken ücretin

çok daha yüksek olması gerekecektir. Kadının evdeki karşılıksız çalışması kapitalistlerin ücretleri düşük tutmasına ve işçileri daha çok sömürmesine imkân tanır. Bu tartışmaların Marksist düşünceye katkısı ev içi emeğin çalışma olarak görülmesidir, öte yandan en ciddi zaafı ev içi emeğin sürekliliğinde erkeklerin çıkarı olduğu hususuyla yüzleşmemesidir. İşyeri ve ev, ücretli işle evde yapılan iş bölünmesini kapitalizm yaratmış olsa bile neden kadınların özel, erkeklerin ise ücretli iş alanında çalıştığını açıklayamazlar. Hartmann ve Walby'e göre bunun açıklaması patriarkaya gönderme yapmadan mümkün değildir. Marksist yazarlar, toplumsal cinsiyet eşitsizliğiyle ilgilenmemekte, patriarkayı bir sorun olarak görmemekte, erkeklerin ev işlerinin biçimlenmesi ve devamındaki çıkarlarını göz ardı etmektedir. Evde sunulan hizmetler içerik itibarıyla sınıf, etnik ya da ırksal gruba göre farklılık gösterse de, bu hizmetlerden yararlanma olgusu her yerde aynıdır. Sonuç olarak kadınların ezilmelerinin sürdürülmesinde erkeklerin maddi çıkarı vardır.¹⁴

Bir Patriarka Teorisine Doğru

Radikal feminizm

Karşı uçta olan ve radikal feminizm olarak adlandırılabilen yaklaşımın yazarları toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin herhangi bir başka sosyal sisteme indirgenemeyeceğini veya ondan türetilmeyeceğini, kendi başına özerk bir toplumsal eşitsizlik sistemi olarak alınması gerektiğini söylerler. Patriarka toplumsal eşitsizliğin öncelikli biçimidir ve patriarkal sistemde kadınlar bir grup olarak erkekler tarafından ezilmektedir. Radikal feministlere göre tarihi motive eden güç erkeklerin kadınlar üzerinde iktidar ve egemenlik kurma mücadeleleridir ve bu, cinselliğin diyalektikidir. Radikal feministlerin özellikle kadın cinselliği ve cinsellik üzerinden kadınların baskıya maruz kalması üzerine birçok çalışması olmuştur. Bu kapsamda Shulamith Firestone'nun (1974), Kate Millett'in (1977), Susan Brownmiller'in (1976) çalışmaları sayılabilir. Brownmiller tarih boyunca erkeklerin tecavüzü nasıl kadınları sindirmek ve tâbi kılmak için kullandığını ve tecavüzün patriarkal kültürde nasıl kadınlara

yönelik bir baskı biçimi olarak kökleştiğini ortaya koymuştur. Patriarkanın en gelişmiş teorilerinden biri Firestone (1974) tarafından ortaya konulmuştur. Kurmaya çalıştığı teoride farklı patriarkal ilişki setlerine yer verir ve onların sınıf ve ırk ilişkileriyle eklemelenmesini belirlemeye çalışır. Firestone'a göre yeniden üretimin biyolojisi kadınların erkeklere tâbiyetinin temelidir, çocuk doğurmak, emzirmek, çocuklara bakmak, hamilelik, regl gibi biyolojik yeniden üretimin tüm yönleri kadınları erkekler karşısında korumasız bırakır. Yeniden üretimin biyolojisinin yol açtığı zayıflık erkeklerin kadınlar üzerinde egemen olmasını sağlar. Firestone, Marx'ın altyapı ve üstyapı kavramlarını alır ve toplumun gerçek altyapısının yeniden üretim olduğunu ve sosyal sınıfların, hükümetlerin ve dinin örgütlenmesi dahil diğer her şeyin üstyapı olduğunu savunur. İrkçılığın cinsiyetçilikten türediğini, gücün bozduğu biyolojik ailede yetişen çocukların onları güce eğilimli yapan bir psiko-cinsel yapı içinde sosyalleştiğini savunur. Oğlan ve kız çocukların erkeklere ve kadınlara dönüşmelerini iktidar terimleriyle anlamak için Freud'u yeniden yazmıştır. 'Eril' olan; iktidar ve egemenlik arar, benmerkezci, bireyci, rekabetçi ve pragmatiktir. 'Teknolojik tarz' erildir. 'Dişil' olan besleyici, sanatsal ve felsefidir. 'Estetik tarz' dişildir. Firestone'a göre yeniden üretimin biyolojisindeki teknolojik değişikliklerle eğer ilkel doğurganlığın yerini insan embriyosunun kadın bedeni dışında geliştirilmesi alırsa, kadınların karşılaştığı sorunlar son bulacaktır. Ancak bunun kadınların politik mücadelesine bağlı olması gerekir. Firestone'un tezleri biyolojik indirgemeci olmakla, yeniden üretimin sosyal örgütlenmesindeki tarihsel ve kültürler arası farkları görmemekle eleştirilmiştir. Onun, patriarkanın sınıf ve ırkla ilişkilerine ilişkin analizinin indirgemeci olduğu ve özellikle kapitalist ilişkilerin patriarkal ilişkilerle iç içe geçmişliğini çok yetersiz analiz ettiği söylenmiştir. Radikal feministlere yönelik genel eleştiri, psikolojiye kendilerini tarihe kör hale getirecek ölçüde vurgu yapmaları ve patriarkayı tarih boyunca tüm toplumlar için geçerli olacak biçimde tanımlamalarıdır.¹⁵

İkili yaklaşım

Patriarka ve kapitalizmi birbirinden analitik olarak bağımsız şekilde inceleyen araştırmacılar ikili yaklaşım çalışmaları altında başlıca iki gruba ayrılabilir. Bunlardan ilki toplumun farklı alanlarını patriarkal veya kapitalist olarak tanımlar, genelde ideoloji, kültür ve cinsellik alanları patriarkaya bağlanırken, ekonomi veya üretim alanı kapitalizme bağlanır. Bunun önde gelen örneği Juliet Mitchell'dir. Mitchell Batılı toplumları iki ayrı özerk alan olarak, kapitalizmin ekonomik tarzı ve patriarkanın ideolojik tarzı olarak analiz etmek gerektiğini söyler. Üreme, cinsellik ve çocuk yetiştirmeyi ideolojik alana yerleştirmesi onun çözümlemesinin zayıf noktasını oluşturur.¹⁶

Kapitalizm ve patriarkayı birbirinden bağımsız toplumsal sistemler olarak tanımlayan Christine Delphy ise ev içi üretim tarzının patriarkanın maddi temeli olduğunu söyleyerek diğer uçta yer alır. Günümüzün Batılı sanayi toplumlarını çözümlemek için geliştirdiği teori kadınların karşılıksız ev emeği ile kapitalizm arasındaki ilişkiyi değil, kadınlarla erkekler arasındaki “üretim ilişkisi”ni ele alır. Bu çerçevede kadınlar için “başdüşman” kapitalizmden ziyade erkeklerdir. “Aslında bir iş sözleşmesi olan evlilik sözleşmesiyle birlikte kadınlar belirli bir üretim ilişkisi içine girerler: kapitalist üretim tarzından ayrı, onun yanı sıra varlığını sürdüren ev içi üretim tarzına özgü bu üretim ilişkisinde, erkekler kadınların emeğine el koyarlar. Bütün evli kadınları aynı üretim ilişkisinin bir tarafı haline getiren ve evli olmayan kadınlar için de belirleyici olan bu sömürü ilişkisi, kadınları erkekler karşısında bir sınıf olarak tanımlar. Patriarkal sömürü kadınların ortak, özgül ve birincil ezilme biçimidir.¹⁷ Ancak kadınların ev emeklerinin çeşitliliğinin tek bir üretim ilişkisi içinde ifade edilmesi kadınların bölünmüşlüklerinden kaynaklanan farklı önceliklerinin göz ardı edilmesine yol açtığı gibi, kadınların işgücüne ve ücretli istihdama artan katılımı kadınlar için ev içi üretim tarzının önemini yitirmesine yol açmaktadır.¹⁸

İkili yaklaşım içinde kadınların hane içindeki karşılıksız emekleri ile kapitalist işgücü piyasasında ücret karşılığı çalışmalarını

birlikte ele alan çözümlemelerde ise toplumun tüm alanlarında eklemleendiği düşünölen patriarka ve kapitalizmin karşılıklı ilişkisine odaklanılır. Walby'ye göre ikili yaklaşım içindeki bu tarz analizler genel olarak önceki formölasyonlardan daha ileride olup, kapitalist ilişkilerin önemini göz ardı etmeden patriarkal ilişkilerin özerkliğini kavrar. Patriarkayı yeniden üretimle, kapitalizmi de üretimle bağlantılı ele alarak patriarkal ilişkilerin toplumun her alanında ve düzeyinde bulunduğunu savunur. İki sistem arasındaki eklemlemeyi önceden belirlenmiş olmayan açık uçlu bir soru olarak bırakır ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin analizi için teorik bir çerçeve sunar. Bu yaklaşımın önde gelen temsilcisi Hartmann'dır.¹⁹

Hartmann patriarkayı maddi temeli olan ve hiyerarşik olsa da erkekler arasında, onların kadınlara egemen olmalarını sağlayan bir karşılıklı bağımlılık ve dayanışma yaratan toplumsal ilişkiler dizisi olarak tanımlar. Farklı sınıf, ırk, etnik gruplardan erkekler, hiyerarşideki yerleri ayrı olsa da kadınların üzerindeki egemenlik ilişkilerini paylaşmak bakımından birleşmişlerdir. Patriarkanın dayandığı maddi temel, erkeklerin kadınların emek gücü üzerindeki denetimleridir. Bu denetim kadınların gelir getirici faaliyetlerden, mülkten uzak tutulmaları kadar, kadınların cinselliğinin tek eşli evlilikle sınırlanması ve denetlenmesi yoluyla sağlanır. Çocuk yetiştirilmesi patriarkanın bir sistem olarak sürdürölmesinde çok önemlidir, çünkü egemenlik öğretilerek, itaatkâr çocuklar yetiştirilerek, patriarkal toplumsal ilişkiler aile içinde yeniden üretilir. İtaatkâr çocuklar geleceğin itaatkâr işgücü olarak kapitalist üretim ilişkilerinin sürdürölabilirliği açısından büyük önem taşır. Patriarkal ilişkiler kadınların aşağı konumda tutulduğu kilise, okul, spor kulübü, sendika, ordu, fabrika, büro, medya vb. mekân veya kurumlarda pekiştirilir. Öyleyse patriarkanın maddi temeli erkeklerin kadın emeğini denetlemesine izin veren bütün toplumsal yapılara dayanır. Patriarka sistemi evrensel ve değışmez bir olgu değildir, değışik toplumlarda erkeklerin kendi aralarında patriarkal çıkarlara ulaşma konusunda ciddi farklılıklar vardır.²⁰

Hartmann kapitalist toplumlarda patriarka ve sermaye arasındaki güçlü bağa dikkat çeker ancak aralarında gerilimli bir ilişki olduğunu

belirtir. Erkeklerle kapitalistlerin çoğu zaman kadınların emek gücünün kullanımı üzerinde birbiriyle çatışan çıkarları vardır. Erkekler kadınların evde kendilerine hizmet etmesini isterken, kapitalistler kadınların işgücü piyasasında ücretli çalışmasını isteyebilir. Sana-yi devrimiyle erkek işçiler kadınların ve çocukların kitleler halinde işgücü piyasasına çekilmesine direnmiş, onun yerine erkek işçiler için ailelerine tek başlarına bakmalarına yetecek düzeyde ücret talep etmişlerdir. Bu ücret düzeyi 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında norm haline gelmiştir. Erkek işçiler erkekler ve kadınlar için eşit ücret hakkı yerine karılarının evde kendilerine hizmet etmesini tercih etmişlerdir. Patriarkal ve kapitalist çıkarların uzlaştığı bu noktada yetişkin erkeklerin ‘aile ücreti’ alması kadınların, gençlerin ve ırk, etnik köken vb. temelinde daha düşük statüdeki erkeklerin daha düşük ücretlerle çalıştırılabilmesi sonucu mümkün olmuştur. Cinsiyete dayalı iş dağılımı sonucu kadınların daha düşük ücretli işleri yapması erkeklerin kadınlar üzerindeki maddi avantajını pekiştirmiş, kadınların evle ilgili sorumlulukları ise onların işgücü piyasasındaki aşağı konumlarını güçlendirmiştir. Kadınlara düşük ücret, daha az hak ve daha az ilerleme fırsatları patriarkal sistemin maddi temelini korur.²¹

Walby, Hartmann’ın analizine genel olarak katıldığını ancak onun analizinin patriarkanın temelleri konusunda muğlak olduğunu söyler ve kapitalizm ile patriarka arasındaki ilişkiyi çelişki ve gerilimden ziyade uyum ilişkisi olarak ele alma eğiliminde olduğunu belirtir.²² Walby’nin tezi kabaca, aile içindeki bağımlı konumlarının kadınların işgücü piyasasındaki aşağı konumlarını belirlediği gele-neksel görüş karşısında asıl olarak işgücü piyasası yapılarının kadınları hane içinde bağımlı konuma mahkûm etmesidir. Patriarkada temel ilişki setlerinin ev içi çalışmada, ödenen çalışmada, devlette, erkek şiddetinde ve cinsellikte olduğunu söyler ve bunlardan özellikle ilk ikisine vurgu yapar. Patriarkayı erkeklerin kadınları birbiriyle ilişkili sosyal yapılar aracılığıyla sömürdüğü bir sistem olarak tanımlar.²³ Kadınların ev içi çalışmasını tanımlamak üzere patriarkal üretim tarzı kavramını kullanır. Delphy’nin analizine benzer şekilde patriarkal üretim tarzında üretici sınıf ev kadınları veya ev içi emek-

çileri olup, üretici olmayan ve sömüren sınıf, kocalardır. Patriarkal üretim tarzı kapitalist üretim tarzıyla eklemlendiğinde kadınların kocalarına hizmet etmesini sağlayan birincil mekanizma onların erkeklerle eşit konumda olacakları ücretli işgücünden dışlanmalarıdır. Bu durum gelir getirici çalışmaya kadınların erkekler gibi serbestçe girmesini önleyen patriarkal ilişkiler ve patriarkal devlet politikaları aracılığıyla sağlanır. Patriarkal üretim tarzının kendi özerk gelişme kuralları yoktur, eklemlendiği üretim tarzının kuralları değişimi yönetmekte belirleyici olur.²⁴ Hane içindeki patriarkal işbölümü kapitalist toplumda işyerindeki ve devletteki ödenen emeğe ilişkin patriarkal ilişkilerle bütünleşerek etkili olur. Bu kontrolün biçimleri zamana ve yere göre büyük ölçüde değişir ve kadınların çıraklıktan üniversiteye, mesleği icra etme imkânı veren çeşitli eğitim-öğretim kurumlarından dışlanması, belirli mesleklere girmelerinin engellenmesi, işe alım uygulamalarında ayrımcılık yapılması, evlenmeleri durumunda bazı mesleklerden çıkartılmaları veya bazı haklarının kısıtlanarak kalmalarına izin verilmesi, işten çıkarmalarda erkeklerle kıyasla önceliğin kadınlara, özellikle evli kadınlara verilmesi, tam zamanlılara kıyasla neredeyse tamamı evli olan kısmi zamanlı çalışan kadınlara verilmesi, kadınların yapabileceği işlerin yasal düzenlemelerle, örneğin çalışma saatlerine ilişkin düzenlemelerle kısıtlanması biçimlerini alabilir. Bu dışlayıcı uygulamaların taşıyıcı ajanları sendikalar, diğer erkek egemen örgütler, önyargılı işverenler ve devlet olabilir. İşyerindeki, devletteki ve ailedeki patriarkal ilişkiler kadınların ödenen çalışmadaki konumlarının belirlenmesinde merkezî niteliktedir.²⁵

Walby devletin hem patriarkal hem kapitalist çıkarları temsil eden bir aygıt olduğunu belirterek herhangi bir düzeydeki özgül eylemlerin patriarkal ve kapitalist ilişkilerin birbiriyle rekabet halindeki çıkarlarının politik düzeydeki mücadelesinin bir sonucu olduğunu söyler. Devlet patriarkal ilişkileri çeşitli yollardan savunur. Bunlar 19. yüzyılda olduğu gibi kadınların ödenen çalışmaya katılmasının kısıtlanması yasası, doğum kontrol yöntemlerini kullanmanın suç haline getirilmesi, evlilik ve boşanmanın düzenlenmesi, eşcinselli-

ğin suç olarak tanımlanması, çocukların velayetinin lezbiyen annelere verilmemesi gibi biçimler olabilir.²⁶

Kadınlara yönelik erkek şiddeti tecavüz, cinsel saldırı, dayak, cinsel taciz gibi birçok biçim alabilir. Kurumlaşmış şiddet diğer yapılar üzerinde belli ölçüde etkisi olan görece özerk bir patriarkal yapıdır ama Walby'ye göre patriarkanın temeli değildir. Walby çağdaş toplumlarda kadınlara yönelik erkek şiddetinin diğer patriarkal ilişki setlerinin temeli olmak yerine bir sonucu olduğunu ileri sürer. Şiddet diğer patriarkal ilişkilerin devamı açısından gerekli olmasa da, kuşkusuz onlara yardımcı olur. Erkeklerin kadınlara şiddetini kadınların maddi durumunun zayıf olması, bu ilişkiden kaçamaması ve patriarkal devletin erkeklerin saldırgan, kadınların kurban olduğu koşullarda ceza yasasını etkin biçimde uygulamaması kolaylaştırır. Kadınların şiddet uygulayan erkekleri terk edememeleri, gidecek yerlerinin, yeterli bağımsız gelirlerinin olmamasına bağlıdır. Toplumda evliliğe büyük değer verilmesi, romantik aşkın her şeyi çözeceğine inanılması kadınları duygusal ve mali olarak kocalarına bağımlı hale getirmekte, şiddete dayalı ilişkilerden kaçmalarını zorlaştırmaktadır. Böylece kadınlara birlikte yaşadıkları erkeklerden gelen şiddet onları bu ilişkilere kilitleyen patriarkal yapıların bütünlüğü içinde ele alınmalıdır.²⁷

Walby'nin patriarka teorisi işgücü piyasasındaki konumlarının kadınların aile içindeki konumlarını büyük ölçüde belirlediği görüşünü kendine temel alır. Kadının iyi ücretli işlerden uzak tutulması, kadının aile içindeki tâbiyetinin esas nedenidir. Kadınlara erkekler gibi ödenen çalışmaya eşit katılma imkânı verilmediği için kadınlar hane içindeki ödenmeyen çalışmaya yönelmektedir. İngiltere'nin sanayileşme sürecini ayrıntılı biçimde inceleyerek tezlerini temellendirdiği çalışmasında ücretli işyerinde toplumsal cinsiyet ilişkilerini etkileyen önemli patriarkal kurumların sendikalar, işverenler ve devlet olduğunu gösterir. Sendikaların patriarkal müdahalesinde izlediği iki ana strateji vardır, ilki kadınların ücretli çalışmadan dışlanması, ikincisi kadınların daha düşük nitelikli işlere mahkûm edilmesi. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sendikaların stratejisi dışlama yerine ayırışmadan yana olmuştur. Sendikaların güçlü

olduğu üretim alanlarında zanaat bazlı üretimden fabrika üretimine geçildiğinde sendikalar kendi işgüçlerinin rekabet gücünü korumak için kadınların dışlanması stratejisini izlemişlerdir. Sendikaların o denli güçlü olmadığı bazı hizmet kollarında örneğin kâtiplik/sekreterlik hizmetlerinde işgücüne ihtiyaç arttığında kadınların katılımı önlenememiş, buna karşılık daha düşük statülerde çalışmalarına razı gelinmiştir. 19. yüzyıl boyunca devlet de patriarkal ilişkilerin güçlü bir destekçisi olarak erkek işçilerin ve burjuva filantropistlerin ittifakıyla kadınların çalışmasını yasaklayan yasalar çıkartmıştır. Yine de devleti patriarkal işyeri organizasyonlarının doğrudan aracı olarak görmemek gerekir. Feministlerin politik eylemlilikleri sonucu devletin kadınlara yönelik patriarkal uygulamalarında 20. yüzyıl boyunca gevşemeler olmuştur. Bunlar devletin ekonomiden görece özerkliğinin ve devlet eylemini politik düzeyde etkileyecek olayların önemini ortaya koymaktadır.²⁸ Günümüzde kadınların işsizliği ve istihdamı konusundaki patriarkal devlet politikaları çok daha azalmıştır. Sendikalar da son zamanlarda kadınların baskısı altında erkek ve kadın işçiler arasında daha fazla toplumsal cinsiyet eşitliğinden yana tavır almaktadır.²⁹

Kapitalizm ve patriarka arasındaki gerilimli ilişkiyi ortaya koyarak kadınların üzerindeki baskı ve tahakkümü analiz etmeye çalışan ikili yaklaşım bugün de dünyanın özellikle gelişmekte olan ülkelerinde kadınların durumunu anlamamızı sağlayan teorik çerçeve olarak geçerliliğini korumaktadır. Walby'nin analizi kapitalizmin ortaya çıkışıyla birlikte sanayileşmenin ilk yaşandığı ülke olan İngiltere'de erkek egemenliğinin temelini, hane içi ilişkiler yerine kadınların işgücü piyasasındaki konumları, işgücü piyasası kurumları ve devlet olarak tanımlar. Oysa Hartmann ve diğer birçok feminist açısından patriarka asıl olarak hane içi egemenlik ilişkilerine dayanır. Kapitalizmde diğer toplumsal kurum ve yapılar bunu pekiştirir. Batılı ülkelerde kadınların işgücü piyasasına artan katılımlarıyla birlikte Walby'nin analizi egemenliğin hanedan piyasaya kaymasını göstermesi bakımından anlamlı olsa da, klasik patriarkal kuşak içinde yer alan, kapitalizmin sınırlı geliştiği ve kadınların işgücü piyasasına katılımlarının engellendiği Doğu toplumlarında hane içi egemenlik ilişkileri açıklayıcılığını ko-

rumaktadır. Kapitalizm gelişse bile kadınların gelir getirici çalışma biçimlerine erişimi sınırlı kalmakta veya işgücü piyasalarında hane içindeki patriarkal tahakkümle uyumlu istihdam biçimleri ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla kapitalizm ve patriarka arasındaki çelişki veya uzlaşmanın her bir ülkenin kendine özgü sosyo-ekonomik ve kültürel özellikleri bağlamında ve sınıf farklarını göz önünde tutarak hane temelinde incelenmesi gerekmektedir.

Özel-kamusal patriarka

Kalkınma sürecinin patriarkal yapıları nasıl etkilediği ve yeni bir patriarka tanımına ihtiyaç olup olmadığına dair 1996'da yayımlanan makalesinde Walby o zamana kadar yapılmış olan patriarka tanımlarının hepsinde ortak olan iki temel öğeye dikkat çeker: ilki toplumsal cinsiyet eşitsizliği, ikincisi toplumsal cinsiyet ilişkilerinin farklı yönlerinin birbirine bağlanmasındaki sistematiklik. Buna dayanarak patriarkayı erkeklerin kadınlara egemen olduğu, baskı uyguladığı ve sömürdüğü bir sosyal yapılar ve pratikler sistemi olarak tanımlar.³⁰ Özellikle postmodernist yazarların dile getirdiği, kültürel farklılıkların patriarka kavramıyla yeterli düzeyde ele alınmadığı, etnik gruplar itibarıyla patriarkal ilişkilerin gösterdiği farklılıkların göz ardı edildiği eleştirileri karşısında, bu sorunların patriarkanın özellikle biyolojik kategorilere atıfta bulunarak kavramsallaştırılmasından veya basit bir altyapı-üstyapı modeli içinde ele alınmasından ileri geldiğini söyler. Bu iki sorundan arınmış modeller açıklayıcı güce sahiptir ve kendi geliştirmiş olduğu modelin İngiltere'nin son 150 yıllık tarihi göz önünde tutularak yaratılmış olsa da, ana özelliklerinin bazı modifikasyonlarla küresel açıdan uygun hale getirilebileceği görüşünü savunur.³¹

Kalkınma ve patriarka yörüngelerine dair tartışmaların odağında, kadınların istihdama artan katılımıyla gelir getirici çalışmanın kadını ne ölçüde özgürleştirdiğine dair tartışmalar yer almaktadır. Kadını özgürleştirdiği tezi, ödenen çalışmanın kadının ödenmeyen çalışmasından daha üstün olduğu önermesine, kadınların kazandıkları ücreti kontrol ettikleri önermesine, kadının istihdam aracılığıyla

elde ettiği avantajların onun yaşamın diğer alanlarında, örneğin ev içi işbölümünde ve politik karar alma mekanizmalarında kontrolünü artırdığı önermesine dayanmaktadır. Bu önermelerin hepsine itirazda bulunulmuş, bir önceki bölümde yer verildiği üzere özellikle ırk, etnisite ve toplumsal cinsiyet üzerine güncel literatür bu önermeleri çok sorgulamıştır. Kendi patriarka teorisini patriarkayı kamusal ve özel patriarka olarak ayırıştırarak geliştiren Walby böylece eleştirilerin üstesinden gelmeyi hedefler. Patriarkal sistemin daha önce de belirttiği beş yapıdan: hane içi çalışmada patriarkal ilişkiler, gelir getirici çalışmada patriarkal ilişkiler, patriarkal devlet, erkek şiddeti, cinsellikte patriarkal ilişkiler ve bunlara altıncı yapı olarak eklediği kültürel kurumlarda patriarkal ilişkilerden oluştuğunu, ancak kamusal ve özel patriarkada bu yapıların arasındaki ilişkilerin ve görelî önemlerinin farklı olduğunu söyler.

Özel patriarka hane içi üretime dayanır ve koca veya baba konumuyla bir erkek kadını denetler, kadının üzerinde baskı kurar ve onun tâbiyetinden doğrudan yarar sağlar. Özel patriarkada kadınların hane içinde sömürölmesi onların kamusal alana katılmalarına izin verilmeyerek sağlanır ve burada ana mekanizma kadınların kamusal alandan dışlanmasıdır. Bu dışlama kamusal alandaki diğer yapılar aracılığıyla sağlanır. Kamusal alandaki patriarkal ilişkiler hane içindeki patriarkal ilişkilerin biçimlenmesinde belirleyicidir. Kamusal patriarka çeşitli yapılara dayanır; kamusal alanın parçaları olarak kabul edilen kurumlar patriarkanın devamında merkezî öneme sahiptir. Burada kadınlar kamusal alandan dışlanmaz ama yine tâbi konumdadırlar. Kadına el konulması (kamulaştırılması) bireysel patriarkalar yerine kolektif olarak gerçekleştirilir. Hane patriarkal baskı alanı olarak kalabilir ama artık kadınların bulunduğu ana alan değildir. Kamusal patriarkada kadınların sömürüsü her düzeyde gerçekleşir ama kadınlar formel olarak hiçbirinden dışlanmamıştır, buna karşılık her kurumda kadınlar dezavantajlı konumdadır. Kapitalist toplumlarda giderek özel patriarkadan kamusal patriarkaya ve dışlayıcı stratejilerden ayırıştırıcı ve tâbi kılıcı stratejilere doğru geçiş yaşanmıştır.³²

İngiltere bağlamında son 150 yılda özel patriarkadan kamusal patriarkaya doğru kayışta etkili olan, yüzyılın başında gelişen kapitalist ekonominin kadın işgücü için artan talebi bağlamında aktif olan feminist harekettir. Günümüzün Batılı kapitalist ülkeleri devlet yönelimli kamusal patriarka ile piyasa yönelimli kamusal patriarka arasında bir yerlerde konumlandırılabilir. 1989 öncesi dönemin Doğu Avrupa'sında devlet yönelimli kamusal patriarka varken, ABD'de piyasa yönelimli kamusal patriarka mevcuttur. Batı Avrupa ülkeleri refah devletleriyle bunun arasında bir yerlerdedir. Sonuç olarak toplumsal cinsiyet ilişkilerinde makro düzeydeki değişiklikleri analiz etmek bakımından patriarka kavramı elzemdir. Kavramın güncel tartışmalar ışığında geliştirilmesi gerekir. Özellikle sistemin kendi içindeki yapıların içsel farklılaşmaları ve farklı bileşimleri patriarkal sistemin değişik biçimlerine yol açmaktadır ve kavramın tarihsel, uzamsal, kültürel ve etnik farklılıklar açısından uygun olabilmesi için bunu göz önünde tutmak gerekmektedir. Hane temelli patriarka ortadan kalksa bile bu toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin sistematik olarak ilişkili biçimlerinin sona erdiği anlamına gelmez. Onun yerine yeni biçimler ortaya çıkar.³³

Patriarkanın analizinde kamusal ve özel patriarka ayrışması önemli bir kavramsal araç seti sunmaktadır. Böylece ülkeler gelişmişlik ve kapitalist dünya sistemine eklemlenme düzeylerine göre hangi tarz patriarkanın daha güçlü olduğu bakımından farklı konumlanabilir, kadınların kamusal alana katılım düzeyleri ve biçimleri arasındaki farklılıkları açıklamak mümkün olabilir.

Toplumsal cinsiyet rejimi

Postmodernist yaklaşımlardan gelen ve ikinci bölümde ele aldığımız eleştiriler karşısında Walby daha sonraki çalışmalarında da feministlerin süreklilik ve farklılık örüntülerini kavramlaştırmak için yeni teorileştirmelere ihtiyacı olduğunu söyler. Toplumsal cinsiyet ilişkilerinde farklılıkların öneminin bazı teorisyenleri toplumsal cinsiyet ilişkilerinin kapsayıcı teorilerine yönelik çabalarını bırakmaya götürdüğünü, ancak toplumsal cinsiyet, etnisite ve sınıfın farklı

biçimleri arasındaki kesişmeleri ciddiyetle ele almak için nedensel açıklamaları bir yana bırakmamak gerektiğini ekler. Toplumsal cinsiyet ilişkilerinde farklı örüntüleri kavramak için toplumsal cinsiyet sisteminin başlıca biçimlerini yakalayan farklı soyutlama düzeylerinde kavramlara ihtiyaç olduğuna dikkat çeker. Patriarkanın içindeki yapıların farklı eklemelenmeleri ve birleşmeleri sonucu farklı biçimler aldığını belirterek, bunu daha iyi tanımlayabilmek üzere toplumsal cinsiyet rejimi kavramını önerir. Walby'e göre 'toplumsal cinsiyet rejimi' teriminin kullanımı patriarkanın sistemli toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin artık geçmişte kaldığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Ev içi toplumsal cinsiyet rejimi (özel patriarka) kadının çalışma faaliyetinin gerçekleştiği, emeğinin ve cinselliğinin sömürüldüğü ve kamusal alan dışlandığı başlıca alan ve yapı olarak hane içi üretime dayanır. Kamusal toplumsal cinsiyet rejimi (kamusal patriarka) kadınların kamudan dışlanmasına değil, kadınların ödenen çalışma ve devlet yapıları üzerinden, aynı zamanda kültür, cinsellik, şiddet aracılığıyla da ayrıştırılmasına ve tâbiyetine dayanır. Hane kamusal biçimde ilgili yapı olmaktan çıkmaz ama artık başlıca yapı değildir. Ev içi biçiminde başlıca yararlanıcılar kadınların kocaları ve babaları iken, kamusal biçimde daha çok kolektif el koyma vardır. Her iki biçim de daha önce sözü edilen tüm altı yapıyla (hane içi çalışma, gelir getirici çalışma, devlet, erkek şiddeti, cinsellik, kültürel normlar) alakalıdır ama yapıların her birinin birbiriyle ilişkisi farklıdır. Toplumsal cinsiyet rejiminin herhangi bir aşamasını anlamak için sınıf ve etnik ilişkinin toplumsal cinsiyetle karşılıklı yapılanmasını anlamak gerekir.³⁴

20. yüzyılda birçok Batılı toplumda toplumsal cinsiyet ilişkilerinde özelden kamusal patriarkaya doğru önemli bir kayış olmuştur. Bunun anlamı, günümüzde kadınların kritik yaşam kararları alırken onları çevreleyen patriarkal ilişkilerin birkaç on yıl öncesine göre farklı olmasıdır. Kadınlar bir yanda eğitim ve işe bağlılık, diğer yandan bakım ve bağımlılık dengesinde daha önceki kadınlardan farklı toplumsal cinsiyet fırsatlarının değişik örüntüleri içinde karar vermektedir. Yaşlı kadınlar bu tür kararları bugünün kamusal toplumsal cinsiyet rejimine kıyasla daha çok özel toplumsal cinsiyet

rejimi altında vermişler, verilen karar onların yaşam yörüngesini belirlemiş ve daha sonra manevra için çok az alan bırakmıştır. Dolayısıyla benzer toplumsal cinsiyetlenmiş fırsat yapılarıyla karşılaşan kadınlar yaşa (sınıf ve etnisite farklılıklarına da) bağlı olarak farklı davranmaktadır. Günümüz İngiltere'sinde genç kadınlar yaşamlarını kamusal toplumsal cinsiyet rejiminin fırsat ve sınırlılıkları içinde, kendilerini eğitime, yaşam boyu ödenen çalışmaya hazırlamakta, evlilik ve çocuk doğurma yaşını ertelemektedir. Meslekleriyle daha üst sosyo-ekonomik gruplarda bulunan kadınlar daha çok kamusal toplumsal cinsiyet rejimi içinde bulunurken, Pakistan ve Bangladeş kökenli kadınlar daha çok ev içi toplumsal cinsiyet rejimi içinde, siyah Karayıplı kadınlar daha çok kamusal toplumsal cinsiyet rejimi içinde bulunmaktadır. Farklı toplumsal cinsiyet rejimi biçimleri arasında karmaşık etkileşimler vardır.³⁵ Walby yaş temelinde farklılıklara dikkat çekerken özel patriarka veya ev içi toplumsal cinsiyet rejiminin artık yaşlı kadınların biyografilerinde kaldığını, güncel yapıları kamusal patriarka veya kamusal toplumsal cinsiyet rejiminin belirlediğini söyler.³⁶

Buradan genç kadınlar için özel patriarkanın geçerli olmadığı sonucu çıkar ve bu çok tartışmalı bir sonuçtur. Özel/hane temelli patriarkada kadınların kamusal alandan dışlanması belirleyici öge olsa bile bundan ibaret değildir. Tâbiyete kadının erkeğe ekonomik bağımlılığı kadar, ev içinde karşılıksız emek harcaması, emeğinin değersiz addedilmesi, cinselliğinin kısıtlanması yol açar. Dolayısıyla kadının eğitim ve çalışma üzerinden kamusal alana katılması hane içindeki egemenlik ilişkilerini sona erdirmez. Kadın yine hane içinde cinsiyete dayalı işbölümü sonucu ev ve bakım işlerini yapmaya devam eder, kocasından fiziki, psikolojik şiddet görebilir, cinsel baskıya uğramaya devam edebilir. Dolayısıyla İngiltere'nin de içinde yer aldığı gelişmiş kapitalist ülkelerde özel patriarkanın sona erdiği saptaması yerinde bir saptama görünmemektedir. Öte yandan kadın hareketlerinden gelen talepler ve mücadeleler sonucu toplumsal cinsiyet eşitliği politikaları kamusal politikalar içinde önemli bir yer kazansa da, işgücü piyasalarında ayrımcı yapılar, mesleki ayrışma ve ücret eşitsizlikleri varlığını sürdürmektedir. Çünkü kapitalist

ekonomiler açısından toplumsal cinsiyet, etnisite ve sınıf üzerine kurulu eşitsizlikler ve hiyerarşik yapılanma bir gerekliliktir, dolayısıyla kamusal patriarka zayıflasa bile varlığını korumaktadır.

Özel patriarkanın önemini yitirdiğini söyleyen Walby'nin ilerleyen dönemdeki çalışmalarında kamusal patriarka kavramından da vazgeçtiği görülmektedir. Bunun gerisindeki nedenleri feminist hareketin geçirdiği evrimi değerlendirdiği bir makalesinde bulmak mümkündür. Walby'ye göre feminist politikanın değişiminde dört anahtar boyut vardır. Bunlardan ilki ayrımcı özerk gruplardan devletle birlikte iş yapmaya yönelimdir. İkincisi muhalif radikal feminist ve sosyalist söylemin sönümlenmesiyle, eşit haklar söyleminin artan kullanımıdır. Üçüncüsü küresel düzeyin kısmen feminist ağlar arasında artan iletişim ama daha çok küresel ve bölgesel kurumların (BM ve AB gibi) yeni politika alanları olarak artan önemidir. Dördüncüsü örgütlenme biçimleri olarak eskinin 'kimliğe' dayalı katı gruplarının veya daha geleneksel demokratik ve bürokratik merkezîyetçi biçimlerinin yerine farklılıkları daha nüanslı bir şekilde ele alan koalisyon, işbirliği ve ağların kullanımındaki artıştır. Feminizmin küresel bir insan hakları söylemine artan eklenmesiyle özerk yapılanmasının geçmişte kaldığını, sivil topluma ve devlete müdahale yönünde geçirdiği dönüşümün toplumsal cinsiyet rejiminin yapısında değişikliklere yol açtığını belirtmektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerde ekonomide ve siyasette feminist taleplerin ana akımlaştırılması sonucunda istihdamda eşit muamele doğrultusunda yasal düzenlemeler yapılmış, kadınların siyasi partiler ve parlamentolardaki temsil oranları yükselmiş, kadınlara yönelik erkek şiddetinin durdurulmasına yönelik ciddi önlemler alınmıştır. Öte yandan küreselleşmeyle bağlantılı ekonomik politikalar kadınlar aleyhine kimi sonuçlar yaratsa da, küreselleşme feminist politikaların BM ve AB gibi uluslararası kuruluşların gündemine girmesinde ve toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılmasının benimsenmesinde yardımcı bir çerçeve sunmuştur. Kadınların insan hakları söyleminin feministlerce artan ölçüde benimsenişi kadınların aralarındaki farklılıkları göz ardı etmeden ortak çıkarlarını savunan politik projelerin tasarlanmasını mümkün kılmıştır. Kadınların devlete yönelik poli-

tikalarının öne çıkmasının ve kadınların devlete artan katılımının sonucu toplumsal cinsiyet rejiminin kadınlar lehine değişmesidir.³⁷ Özellikle sosyal demokrat nitelikteki kamusal toplumsal cinsiyet rejimleri neoliberal toplumsal cinsiyet rejimlerine kıyasla kadınlar lehine eşitlikçi değişim sağlama potansiyeline daha fazla sahiptir.³⁸

Toplumsal cinsiyet rejiminin kadınlar lehine değişim gösterdiği kabul edildiğinde artık kamusal toplumsal cinsiyet rejiminin erkek tahakkümünü sürdüren bir kamusal patriarka olarak tanımlanamayacağı açıktır. Kuşkusuz toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri bir toplumsal mücadele alanıdır ve dolayısıyla bu alanda eşitlik yönündeki kazanımların değerlendirilmesi için yeni teorilere ve kavramlara ihtiyaç duyulabilir. Gelişmiş ülkelerde özel ve kamusal patriarkanın giderek zayıflaması veya ortadan kalkması yönündeki tartışmaları Batılı feministlere bırakmak daha uygun görünmektedir. Patriarkal sistem ve kapitalist sistem arasındaki etkileşimi, özel ve kamusal patriarka bağlamında ele alan analizler gelişmekte olan ülkeler açısından önemini korumaya devam etmektedir. Ayrıca izleyen alt bölümde irdeleneceği üzere bakım emeğinin bütün insan toplumlarında taşıdığı yaşamsal önem ve bu emeğin esas itibarıyla kadın emeği olması toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin ve bu eşitsizliği sürdüren yapıların ortadan kalkmasının gelişmiş ülkelerde de pek de kolay olmadığına işaret etmektedir.

Hane İçi Emeğin İktisadi Önemi

Gelişmiş ülkelerdeki patriarka tartışmalarında özellikle belirtilmiş olan husus kadının üzerinde bireysel ve toplumsal düzeyde kurulan baskı ve boyun eğdirme biçimlerinin kapitalizmle karşılıklı ilişkisi içinde ele alınması gereğidir. Kadının hane içindeki karşılıksız emeği sadece erkek açısından yarar sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda kapitalist ekonomi açısından da yarar sağlamaktadır. Kadının ev içi emeğine ilişkin olarak Marksistler tarafından dile getirilen bu görüş, Keynes'yen iktisatçılar tarafından da ödenmeyen çalışmanın ekonominin piyasalaşmış kısmını sübvansetmesi şeklinde ifade edilir. Günlük hanenin muhafazasına yönelik işler;

pişirine, temizlik, alışveriş, çocuklara bakmak vb. işgücü maliyetini düşürür. Makro düzeyde ücret fonunun azalmasına ve kâr havuzunun büyümesine yol açarak birikim sürecini hızlandırır. Bu hizmetlerin karşılıksız yapılması hane sektöründen iş sektörüne bir 'hediye' olarak görülebilir. Ödenmeyen emeğin yokluğunda çalışanın ve ailesinin aynı yaşam standardını yakalayabilmesi için daha yüksek gerçek ücret gerekeceği ve bunun ücret-kâr oranlarını etkileyeceği açıktır.³⁹ Geçmişte patriarka ve kapitalizm arasındaki uzlaşma işçinin evde karşılıksız çalışan karısının ve çocuklarının yaşamını idame ettirmek için 'aile ücreti' ödenmesi yoluyla sağlanmıştır. Ancak küreselleşme çağında artan rekabet koşullarında aile ücretinden bireysel ücrete geçişle birlikte kadınların gelir getirici çalışmaya katılması zorunlu hale gelmiş, bu iktisadi zorunluluk kadınların eşit hak mücadelesinin de etkisiyle birlikte işgücü ve istihdama artan katılımlarıyla sonuçlanmıştır.

Kadınların hane dışındaki gelir getirici çalışmada yer almaları, patriarkal aile ve toplum yapılarında kadınları hane içindeki yeniden üretici faaliyetlerden kurtarmamış ve yaşamlarının çifte iş yükü altında devamına yol açmıştır. Ödenmeyen emek işverenlerin yanı sıra devletin hizmet sunumunu sübvansede etmektedir. Kamu sektörünün sunması gereken sağlık, eğitim, ulaşım, su, yakacak temini, çocuk bakımı hizmetlerinin hepsi kadınlar tarafından yerine getirildiğinde, kamu sektörünün hizmetleri sübvansede edilmektedir.⁴⁰ Kamusal patriarka sermaye açısından i) erkeğin ücretinin düşük tutulması, ii) kadının ucuz işgücü olarak işgücü piyasasında yerini alması ve böylece kâr oranlarının düşmesinin önüne geçilmesi ve devlet açısından ailede kadının bakım hizmetlerini sunması ve devletin bunu üstlenecek sosyal yatırım harcamalarından kurtulması olarak somutluk kazanmaktadır.

Hane içindeki kadın çalışmasını, harcanan kadın emeğini görünür kılmak ve hak ettiği toplumsal değeri kazandırmak için 1960'ların sonlarından bu yana uluslararası kadın hareketi ve feministlerin yürüttüğü tartışmalar konunun BM Kadın Konferanslarının gündemine alınmasını sağlamıştır. 1995'deki Pekin Konferansı'nda kadınların ev içindeki ve dışındaki ulusal ekonomiye dahil edilmeyen,

parasal karşılığı olmayan tüm çalışmalarının görünür kılınması ve hesaplanması için gerekli istatistiki araçların geliştirilmesi ve uygulanması çağrısında bulunulmuştur. Bu çağrı çalışmanın yeniden tanımlanmasını ve geniş anlamda hem istihdamı hem de toplumun, ailelerin ve bireylerin yararlandığı karşılığı ödenmeyen emeği içermesini talep etmektedir. Konu kadınların hakları açısından önemli olması kadar iktisadi analiz açısından da önem taşımaktadır. Çalışma piyasayla bağlantılı bir ekonomik faaliyet olarak tanımlandığında ödenmeyen emeğin büyük kısmı ulusal hesaptan ve işgücü istatistiklerinden dışlanmaktadır. Ödenmeyen çalışmanın ulusal ve uluslararası istatistiklerde düşük hesaplanması kendini işgücü ve milli gelir hesaplarının düşük olmasında göstermektedir. Ancak toplumsal cinsiyete duyarlı iktisadi analiz hanenin ödenmeyen çalışma aracılığıyla temel ihtiyaçların önemli bir kısmını üreterek ekonominin geri kalanına üretici kapasitesi üzerinden bağlandığını ortaya koymuştur.

Ödenmeyen emek veya çalışma i) geçimlik üretim, ii) ev ve bakım işleri, iii) gönüllü çalışma, iv) hane işletmesinde yapılan karşılıksız çalışma şeklinde olabilir. BM Ulusal Muhasebe Sistemi (UMS) 1993 Sözleşmesi ödenmeyen ekonomik faaliyetlerin hesaplanarak Gayri Safi Yurtiçi Hasılaya (GSYH) katılmasını öngörmüştür. Ancak geçimlik üretim ve hane işletmesinde karşılıksız çalışma hesaplara katılırken, hane içi ev ve bakım işleri ile her türlü gönüllü topluluk faaliyeti UMS üretim sınırları dışında bırakılmıştır. UMS'ye göre bunlar ekonomiye değil topluma katkıda bulunmaktadır.

i) *Geçimlik üretim*: Geçimlik üretimin milli gelire ve bu alanda çalışanların işgücüne katılması 1966'da BM İstatistik Komisyonu'nun yeni işgücü tanımıyla söz konusu olmuştur. Buna göre 'iktisaden faal nüfus, her iki cinsten, iktisadi mal ve hizmetlerin üretimi için işgücü sunan tüm kişiler' olarak tanımlanmıştır. İktisadi mal ve hizmetlerin üretimi a) ev yapmak gibi gayrimenkul değerlerin üretimini, b) tarımsal üretim, hayvancılık, ormancılık ve balıkçılık gibi geçimlik üretim faaliyetlerini, c) su ve yakıt gibi temel ihtiyaçların toplanmasını, d) gelir getirici faaliyetler

için hamınadde toplanmasını ve e) pazarda satmak üzere ailenin tarımsal ve gıda üretimine yönelik faaliyetlerini kapsamaktadır. Geçimlik üretim aslında pazarlanabilir mallar ürettiği için, geçimlik üretimdeki işgücü genel işgücünün bir parçası olarak kabul edilmiştir. Amaç, milli gelirin daha doğru bir hesabına erişebilmektir, aksi takdirde az gelişmiş ülkeler olduklarından daha yoksul görünmektedir. Uygulamada ise kadınların geçimlik üretimdeki emeği, geçimlik üretimdeki çalışmayla ev içi çalışmanın sınırlarını ayırmak zor olduğu için tam açığa çıkarılamamaktadır. Geçimlik üretim içine dahil edilen işler ülkenin gelişmişlik düzeyiyle bağlantılıdır ve bu işlerle ev işleri arasındaki sınırın nerede çizileceği tartışmalıdır; örneğin tahıl öğütme, besin hazırlama, giyecek dikme, dokuma, toprak kap yapma, döşek/hasır yapma, yakacak toplama, saç kesme, cenaze, eğlence, sağlık hizmetleri vb. içinde hangilerinin geçimlik üretim, hangilerin ev içi çalışma olduğu çoğu zaman tartışmalıdır. Bu durum kadınların ödenmeyen emeğinin düşük hesaplanmasına yol açmaktadır.

ii) *Ev ve bakım işleri:* çalışmanın geleneksel tanımının tümüyle dışında kavramsallaştırılan ev içi çalışma işgücü istatistiklerinin dışında bırakılmıştır. Ev içi çalışmayla hanenin bakımı, temizliği için yapılan işler, alışveriş, yemek, çocuk, yaşlı ve hasta bakımı kastedilmektedir. Ev içi üretimin hesaba katılmaması, daha sonra bunun piyasaya kayması durumunda büyüme hızlarının yüksek hesaplanmasına, tersi durumda da piyasadan temin edilen faaliyetlerin hane üyeleri tarafından yapılması, düşük hesaplanmasına yol açmaktadır. İzleyen bölümde görüleceği üzere yalnızca feminist iktisat bu çalışmanın istatistiklerin dışında bırakılmasının ve öneminin görmezden gelinmesinin yarattığı sorunlara dikkat çekmektedir.

iii) *Gönüllü çalışma:* Bu tarz çalışma da aynen ev içi çalışma gibi ölçümlerin dışında bırakılmıştır. Kavramsal olarak gönüllü çalışma, yararlanıcılarının doğrudan aile bireyleri olmadığı çalışmadır. Burada bir ödeme söz konusu değildir ve örgütlü bir programın parçasıdır. Gönüllü çalışmada toplumsal cinsiyet çok önemli bir faktördür, çoğunlukla kadınlar tarafından yapılmak-

tadır. Ekonomik kriz, yoksulluk dönemlerinde kadınların bu tarz çalışması çok büyük önem kazanmaktadır.

- iv) *Hane işletmesindeki karşılıksız çalışma*: Daha çok kadınlar tarafından karşılıksız olarak yapılan enformel nitelikteki bu çalışma biçimi giderek yaygınlaşmaktadır. Hane işletmeleri işlerin yoğunlaştığı dönemlerde aile üyesi kadınları çalışmaya katarak, azaldığı dönemlerde geri yollayarak ayakta kalmaya çabalamaktadır. Burada hane işletmesi için gelir getirici bir çalışma olduğundan ölçülmesi itibariyle kavramsal bir sorun yoktur. Ancak işletme sahiplerinin veya bu tarz çalışan kadınların çoğu zaman çalışmayı beyan etmemesi veri toplamada güçlüklerle yol açmakta ve bu tarz çalışmanın boyutları hakkında doğru bilgi edinmeyi imkânsızlaştırmaktadır.⁴¹

Hane İçi Emeğin Boyutları

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kadınların görünmeyen emeğinin insan ve toplum refahına katkısını ve kadınların ikili iş yükünü açığa çıkarmak için Zaman Kullanım Anketleri yaygın kullanılan bir araç olmuştur. Hane içinde üretilen mal ve hizmetlerin refaha katkısını ölçmek üzere ölçü birimi genellikle kullanılan zaman olmuş, ya zamana ya da mal ve hizmetlere parasal bir değer verilerek ölçülmesi yoluna gidilmiştir. Zaman Kullanım Anketleri aracılığıyla yapılan ölçümler ve uydu hesaplar hane içi ödenmeyen emeğin ülkelerin GSYH'sinde %20-%60 arasında bir artış sağladığını açığa çıkarmıştır. Ancak dışarıda bırakılan işler için harcanan zaman ülkenin gelişmişlik düzeyine bağlı olarak büyük değişiklik göstermekte, özellikle altyapının yetersiz olduğu, ev işlerine yardımcı aletlerin bulunmadığı gelişmekte olan ülkelerde kadınlar çok uzun zamanlarını ev ve bakım işlerine harcamaktadır. BMKP İnsani Gelişmişlik Raporlarında zaman kullanım metoduyla veri sağlanan ülkeler üzerinden yapılan karşılaştırmalar kadınların erkeklerden daha fazla ev işi yaptığını, özellikle çocuk bakım zamanının büyük kısmının kadınlarca üstlenildiğini ortaya koymaktadır. Kadın ve erkek arasında ödenmeyen çalışmaya ayrılan zaman bakımından fark

günlük iki ila beş saat arasında değişmektedir.⁴² Ev ve bakım işine harcanan zamanın uzunluğu ölçüsünde kadınların işgücü piyasasında gelir getirici işlerde çalışması imkânsızlaşmaktadır. Kadınlar ev ve bakım işleri nedeniyle işgücü piyasasının dışında kalmakta, başta sosyal güvenlik olmak üzere gelir getirici çalışma üzerinden sağlanan sosyal hakların hiçbirinden yararlanamamaktadır.

Ancak bu noktada alışveriş, temizlik, yemek gibi ev işlerinin ölçümü görece kolay yapılabilirken bakım işinin ölçümünde zorluklar olduğunu belirtmek gerekir. Feminist araştırmacılar bakım hizmetlerinin diğer ev işlerinden farklı olarak duygusal boyut taşımasına ve bunun piyasa kavramlarıyla ölçülebilir olmamasına dikkat çekmektedir.⁴³ Nancy Folbre de ev işine harcanan zamanı ölçmenin daha kolay ama bakıma harcanan zamanı ölçmenin çok daha zor olduğunu belirtir, çünkü bakım belirli bir faaliyet olmaktan ziyade duygu yüklü ve karşılıklı etkileşimi içeren bir sorumluluktur. Ve asla sadece doğrudan bakım süresiyle sınırlı değildir. Bakımı doğrudan bakım zamanıyla sınırlamak çocuğa yapılan harcamaları bebek bezi ve oyuncakla sınırlı tutmakla eşdeğerdir. Çocukların barınma, ulaşım aracı gibi hane mallarının tüketiminde payı olduğu gibi, aile zamanının dağılımında da etkileri vardır. Çocuklara ait sorumluluk kadınların gelir getirici çalışmaya ayıracağı zamanı azaltır. Bakım hizmetlerinin getireceği mali ve zamansal kısıtlardan kurtulma isteği birçok ülkede kadınların çocuksuz kalmayı seçmesine ve doğum oranlarının düşmesine yol açmaktadır. Gelir getirici işte çalışan çocuk sahibi kadınlar ise ev işine, boş zamana ve uykuya ayırdıkları zamanı, çocukların bakımına ayırdıkları zamana kıyasla çok daha fazla azaltmakta ancak çifte sorumluluk nedeniyle yıpranmaktadır.⁴⁴ İş ve aile yaşamını uyumlulaştırmak, bakım hizmetlerini sürdürebilmek için iş yaşamına kısmi zamanlı çalışmayla katılma yolunu seçen kadınlar ise bu yüzden çeşitli dezavantajlarla yüz yüze kalmaktadır.

Bakım Emeği

Zaman içinde ve ölkelerin gelişmişlik düzeyine göre farklılaşmakla birlikte ev işlerine harcanan zamanda bir azalma gözlenirken, bakım işleri önemini korumakta ve kadınların işgücü piyasasına katılmasını kısıtlayan başlıca faktör olmaya devam etmektedir. Bu nedenle gelişmiş ölkelere ilişkin feminist analizde hane, öncelikli ev işi alanı olmak yerine öncelikli bakım işi alanı olarak görölmeye başlanmıştır.⁴⁵ Bakım emeğinin toplumun refahı ve sürdürülebilirliği açısından önemi, bu çalışmanın kadınlarca yerine getirilmesinin kadının işgücü piyasasındaki konumuna dair etkileri hususunda kapsamlı bir tartışma mevcuttur.

Ekonomik gelişmeyle birlikte kadınların işgücüne artan katılımının patriarkal aile aracılığıyla sağlanan bakım hizmetlerine etkisi üzerine odaklanan Folbre üç gelişmeye dikkat çeker. Bunlardan ilki, kadınların ücretli işgücüne katılımının artmasına karşın piyasa dışı çalışmanın önemini koruması ve kadınların bunu orantısız ölçüde üstlenmesidir. Giderek daha çok kadın ücretli işgücüne katılmak zorunda kaldıkça, kadınların hane içi emek kullanım zamanının azalması kaçınılmaz olmaktadır. Günlük ev işlerine ayrılan zaman teknolojik ev aletlerinin yardımıyla ve ihtiyaçların giderek artan ölçüde piyasadaki karşılanmasıyla (hazır yemekler vb.) azalırken, bakım hizmetlerine ayrılan zaman aynı ölçüde azalmamaktadır. Çocuklar ve yaşlıların bakımı için piyasadaki bakım hizmeti satın alınsa bile iş saatleri dışındaki zamanlarda bakım hizmeti büyük ölçüde kadınların omuzlarında kalmaya devam etmektedir. İkincisi, çocuk büyütmenin giderek artan maliyetleri nedeniyle doğurganlık oranlarının düşmesidir. Üçüncüsü, patriarkal ailenin yaşlılar için sunduğu bakım ve gelir güvencelerinin azalmasıyla boşluğun kısmen refah devletinin kamusal transferleri aracılığıyla kapatılmasıdır. Birçok ölkede sosyal güvenlik sistemleri geleneksel patriarkal ailenin yaşlılık dönemindeki güvenlik ve destek işlevini üstlenmiştir. Ancak devletin çocuklu aileler için sunduğu gelir transferleri veya aile ödenekleri çocuk doğurma ve büyütmenin maliyetlerinin ancak bir kısmını üstlenir. Devletin de patriarkal aile gibi kadına çocuk bakımının-

da orantısız bir sorumluluk yüklemesi söz konusudur ve bu kadınlar açısından ciddi olumsuz sonuçlar getirir çünkü anneler çocukları nedeniyle ödenen çalışmaya daha az katılırlar, katılsalar bile daha düşük ücretli işlerde, geçici veya kısmi zamanlı olarak çalışırlar ve böylece ileride karşılaşabilecekleri yoksulluk riski artar.⁴⁶

Kadın emeğine ilişkin literatürde hane içindeki 'ödenmeyen bakım işi', 'piyasa dışı çalışma' ve 'sosyal yeniden üretim' eşanlamlı olarak kullanılmaktadır. Folbre'nin kavramsal tercihi bakım işi veya bakım emeğidir ve bakım işini ev veya piyasadaki üretim sürecine odaklanmaktan ziyade yakın kişisel ve duygusal etkileşim içinde olan emek sürecine odaklanarak tanımlamaktadır. Bakım emeği kavramı yüz yüze yapılan, kişisel dikkat gerektiren ve çoğunlukla kendi ihtiyaçlarını dile getiremeyen küçük çocuklar, hastalar veya yaşlılar gibi kişilere yönelik çalışmayı tanımlamaktadır. Aynı zamanda bu emek biçiminin içerdiği, bakılan kişilere yönelik duygusal bağlanmaya ve böylece bu işi yapmaya ilişkin motivasyona da atıfta bulunmaktadır.⁴⁷ Kadınların çocuk ve yaşlı bakımına ilişkin aile sorumluluklarının büyük kısmı bu kategoriye girmektedir. Ancak bakım işi kavramı parasal ekonomideki, kadınların hane içinde yaptıkları işleri ikame eden ve para karşılığı yapılan işleri de kapsamaktadır. Gelişmiş ülkelerde çok sayıda kadın çocuk bakımı, yaşlı bakımı, hemşirelik, öğretmenlik gibi bakım işlerinde çalışmaktadır. Öte yandan bu tip işlere, benzer özelliklere sahip işlerden daha az ücret ödenmektedir. Kadınların bakım işlerinde yoğunlaşmasına dayalı mesleki ayrışma ödemelerdeki toplumsal cinsiyet farklılığının sürekliliğini de açıklamaktadır.⁴⁸

Feminist araştırmacılar kadınların ev içindeki bakım sorumluluklarıyla öğretmenlik, hemşirelik gibi ücretli bakım işleri arasındaki benzerliğe dikkat çekerek ailede ve piyasada var olan işbölümünü biçimlendiren sosyal normların toplumsal cinsiyetlenmiş karakterini açığa çıkarmışlardır. Feminist teori erilik ve dişillikğin sosyal normlarının baskıcı boyutlarına vurgu yapar ve bu normların toplumsal cinsiyet rollerini belirlemedeki ve kadınlara bağımlıların bakımında büyük sorumluluk vermedeki öneminin altını çizer. Bakım görevi fedakârlığı gerektirir. Bu, 'sosyal olarak empoze edilen fedakâr-

lık'tır ve erkeklerin kadınlara bakım hizmetine yönelme isteğini aşılarmakta büyük çıkarları vardır.⁴⁹ Patriarkal sistemin işleyişinde bu fedakarlığın kadınlar tarafından içselleştirilmesi ve erkeklerin aileyi geçindirecek parayı dışarıda çalışarak kazandığı işbölümünün her iki cins tarafından 'doğal' kabul edilmesi hayati önemdedir. Ancak küreselleşmeyle birlikte giderek daha çok kadının işgücü piyasasına katılması bu işbölümünü sarsmaktadır. Folbre çalışmalarında bunun çocuklar, hastalar, yaşlılar gibi bağımlılar açısından giderek olumsuz sonuçları olabileceğine dikkat çeker. Patriarkanın sadece erkeklere ayrıcalıklar sunan bir sistem olmadığını, aynı zamanda yeterli bakım hizmeti sunulmasını güvence altına aldığını belirtir. Bu sistem kadınların aile ve topluluk üyelerine karşı fedakâr olması yönündeki telkiniyle, herkesin birbiriyle çatışma içinde olduğu rekabetçi dünyanın psikolojik baskısını azaltmaktadır. Ona göre son dönemde dünya çapında köktendinciliğin güç kazanması, karşılıksız bakım emeği arzını garantileyen geleneksel patriarkal ilişkilerin istikrarsızlaşmasından ve ortaya çıkan boşluğun devlet tarafından yeterince doldurulmamasından duyulan korkuya da işaret etmektedir. Farklı dinlerden köktendinciler bakım sorumluluklarının toplumsal cinsiyet temelli dağılımını, 'eğer kadınlar bakım sunmazsa kimse sunmaz, toplum düzeni altüst olur' tehdidiyle savunmaktadır.⁵⁰

Bakım Hizmetleri

İster gelişmiş ister gelişmekte olsun, dünyadaki tüm ülkelerde ödenmeyen bakım hizmetinin büyük kısmı esas olarak aile içinde kadınlar tarafından yerine getirilmektedir. Ancak birçok ülkede kadınların gelir getirici çalışmaya katılması ile bakım hizmetleri kısmen piyasadan, kamu sektöründen veya kâr amaçlı olmayan kuruluşlardan satın alınmaya başlanmıştır. Ülkelerin gelişmişlik düzeyi ve refah devleti rejimleriyle bağlantılı olarak bakım hizmetlerinin sunumunda piyasanın, kamunun ve gönüllü kuruluşların farklı payları vardır. Ancak bakımın aile dışından temini ile bakım hizmetlerinin kalitesi hususunda ciddi sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. Ödenen veya ödenmeyen olsun, yüksek kaliteli bakım, emek yo-

ğundur. Belirli bir zamanda bakım verilen kişilerin sayısını artırarak üretkenliği artırmaya çalışmak çıktının kalitesini azaltma riskiyle karşılaşır. Bakım işinin ayırt edici özelliklerinden biri, üretkenlik artışının çıktının kalitesindeki azalmayla mümkün olmasıdır. Bunun sonucunda hizmet sektöründe maliyetler sürekli üretkenlik artışlarının yaşandığı imalat sanayine göre daha hızlı artar.⁵¹

Piyasalarda özel teşebbüs olarak bakım sağlayanlar “uysal” emek kullanarak ücretleri düşük tutmaya çalışırlar. Kadınlar, özellikle köylü, göçmen, azınlık veya marjinal topluluklardan kadınlar çoğunlukla bu tür işlerde çalıştırılır. Veya kadınların kendileri bakım işi yapmak üzere işgüçlerini bizzat arz ederler. Bütün kadın ve kızların bakım işi yapacak yetenekte olduğu, bunun için beceri gerekmediğine dair geleneksel toplumsal cinsiyet ideolojileri kullanılarak ücretlerin düşüklüğü meşrulaştırılmaktadır. Çalışma koşullarına ilişkin düzenlemelerinin bulunmadığı veya yetersiz olduğu koşullarda paralı bakım hizmetlerinde düşük ücret, düşük kalitede çıktıya yol açmaktadır. Çalışanların memnuniyet düzeyinin düşüklüğü, yüksek sirkülasyon oranlarına neden olmaktadır. Bakım hizmeti tüketicileri ve bakım hizmetini sunanlar açısından iyi kalitede bakım hizmeti her iki kesimin çıkarına olsa da, çoğu zaman tüketicilerin gelirinin kısıtlılığı ücret artışlarına bir sınır getirmektedir. Bu noktada feminist politika açısından ortaya bir çelişki çıkar: çoğunlukla dezavantajlı etnik veya ırk gruplarından gelen ve ev işlerinde veya bakım hizmetlerinde çalışan kadınların kendilerini ve ailelerini geçindirecek şekilde ücretlerinin artması, birçok orta sınıf kadını için bu hizmeti alamaz konuma gelmek anlamını taşımaktadır.⁵²

Orta ve düşük gelir düzeyindeki birçok ülkede iyi kalitede bakım hizmeti sunan ticari işletmeler çok az sayıda olduğu için piyasanın enformel kesiminden ev hizmetçilerinin istihdamıyla bu hizmetler sağlanmakta ve ev hizmetleri kadınlar için en geniş istihdam alanını oluşturmaktadır. İş sözleşmesi genellikle sözlü, ücretler çok düşük ve çalışma koşulları çok kötü olmaktadır. Kimi ülkelerde toplumsal cinsiyet yandaşlarının lobi çalışmalarıyla hükümetler asgari ücret, işsizlik ve sağlık sigortası gibi ev hizmetlilerine temel emek ve sosyal hakları tanıyan yasaları kabul etmiştir. Arjantin, Şili, Güney Af-

rika buna örnek verilebilir. Ancak yasaların uygulanması için yoğun gözetim ve sürekli politik baskı gerekmektedir.

Sosyal refah devletinin güçlü olduğu ülkelerde bakım hizmetlerinin önemli bir kısmı kamu sektörü aracılığıyla sunulmuştur. Aslında bakım hizmetlerinin kamu tarafından üstlenildiği ülkelerde kamusal patriarkanın varlığının büyük ölçüde zayıflama eğilimine girdiği söylenebilir. Ancak toplumsal mücadelelerin sonucu olarak ortaya çıkan bu durumun küresel neoliberal ekonomik gelişmeler karşısında çok da istikrarlı olmadığı görülmektedir. Günümüzde bakım hizmetlerinin artan maliyeti hem gelişmiş hem gelişmekte olan ülkelerde “özelleştirme” yönünde artan politik baskılara ve kamu sektörünün kâr amaçlı kuruluşlar gibi davranmasına, kullanım ücretlerini artırmasına ve/ya çalışan zamanını “rasyonelleştirmesine”, dolayısıyla bakım kalitesi açısından ciddi sorunların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu durum düşük gelirli aileler açısından hizmete erişimi de zorlaştırmaktadır. Kamusal sağlık sektörü için hükümet harcamalarının kısıtlanması ve hükümetin düzenleyici rolünden geriye çekilmesi de, kamu kesiminde çalışan hemşireler ve sağlık personeli açısından koşulların kötüleşmesine, morallerinin bozulmasına ve hizmet kalitesinin düşmesine yol açmaktadır.

Kâr amaçlı olmayan sektörde birçok “gönüllü” ve “topluluk” temelli örgütler ve inisiyatiflerde bakım maliyetlerinde ortaya çıkan artışlar kısmen çalışanların (piyasaya göre) daha az ücretle veya hiç para almadan çalışmasıyla çözülmeye çalışılmaktadır. Bu örgütlerin bazıları kadınların kolektif mücadelelerinin sonucu ortaya çıkmıştır. Bu tarz örgütlere kimi hükümetler ortak olarak mali katkıda bulunsa da, sunulan hizmetlerin maliyetlerinin ancak bir kısmını karşılamaktadır. Fakat örgütlerin kendi kendilerini sömürüleri yoluyla maliyetleri özümseme çabalarının bir sınırı vardır ve sunulan hizmetin kalitesini olumsuz etkiler.⁵³

Bu noktada ABD’li feministler arasında çocuk bakım hizmetlerinin esas olarak kamusal kurumlar veya piyasa kurumları tarafından sunulması ve devletin hizmet alımını sübvansetmesi ile çocuk bakımının hane içinde ebeveynler tarafından üstlenilmesinin aile yardımlarıyla sübvansetilmesi hususunda bir tartışmanın sürmek-

te olduğunu belirtmek gerekir. Barbara Bergmann'a göre devletin çocuk bakım hizmetlerinin aile içinde yerine getirilmesini destekleyen sübvansiyon politikaları, örneğin ücretli ebeveyn izinleri, çocuk ödemeleri vb. ailedeki bakım işini hemen hep anneler üstlendiğinden ötürü geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini pekiştirme ve kadınların statüsünde sağlanan ilerlemeleri geriletme riski taşımaktadır. Özellikle uzun süreli ücretli ebeveyn izinleri esas itibarıyla kadınlar tarafından kullanıldığı için, dünyada eşitlikçi politikalar bakımından başı çeken İsveç'te bile bu durum işgücü piyasasındaki mesleki ayrışmayı güçlendirmekte ve kadınlar ağırlıkla bakıma yönelik mesleklerde yer alırken, prestijli mesleklere katılımı sınırlı kalmaktadır. Geleneksel cinsiyetçi işbölümünün devamından yana olan muhafazakâr görüşler kamusal bakım hizmeti sunumu yerine aileye yönelik sübvansiyon politikalarını desteklemektedir. Bu nedenle kadın eşitliğinden yana olan feministlerin önceliği hane dışı bakım hizmetlerinin sübvansiyon edilmesini savunmak olmalıdır.⁵⁴

Folbre ise kamusal bakım hizmetlerinin daha cömert sunumunun kuşkusuz çok önemli olduğu ancak birçok aileye yarar sağlasa da yeterli olmayacağı ve her zaman aile içinde sürdürülecek ve fedakârlık gerektirecek bakım hizmetlerinin var olmaya devam edeceği görüşündedir. Bu nedenle bakım sorumluluklarını kadın ve erkek arasında yeniden paylaştıran yeni bir toplumsal sözleşmeye, yeni toplumsal cinsiyet normlarına ihtiyaç vardır. Bakım işini korumanın ve desteklemenin tek yolu gelir getirici çalışmanın aile hayatı üzerindeki baskılarını azaltmak, kamuda ve piyasada sunulan bakım işi üzerine kesin kalite standartları getirmek, ücretli çalışan bakım işçilerinin becerilerini ve işe bağlılıklarını geliştirmektir.⁵⁵

Feminist araştırmacılar kadınların gelir getirici çalışmaya artan katılımıyla birlikte ortaya çıkan bakım krizinin hakkaniyetli çözümü için önce çalışmanın yeniden tanımlanması ve geniş anlamda hem istihdamı, hem de toplumun, ailelerin ve bireylerin yararlandığı, karşılığı ödenmeyen emeği de içermesi gerektiğini belirtmektedir. Bu durum ödenen ve ödenmeyen emeğin aile üyeleri arasındaki paylaşımının önemine dikkat çeker. Bu paylaşım sorununun daha çok kamusal hizmetlerle mi, aile içindeki eşitlikçi işbölümüyle mi,

yoksa piyasa üzerinden mi çözüleceği noktasında ev işlerine ve bakım hizmetlerine ayrılan zamanın hesabı önem taşımaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirmek için bakım işinin topluma ait bir sorumluluk olarak görülmesi ve ülkelerin içinde bulundukları koşullara göre farklılaşan çeşitli politikalar ve programlar yoluyla aile, piyasa, kamu ve gönüllü kuruluşlar tarafından paylaşılması önem taşımaktadır. Gelişmekte olan ülkeler açısından hükümetleri kamusal kaynakları bakım işine tahsis etmek için harekete geçirmek çok zor görünse de, kadın hareketleri ve diğer toplumsal örgütlenmeler açısından bu çok önemli bir mücadele alanıdır.

Özel ve kamusal patriarkayı zayıflatmak bakımından sosyal politikalar sadece kadınların gelir getirici çalışmaya girmesini sağlamakla sınırlı olmamalı, hem kadınların hem erkeklerin gelir getirici çalışma ve bakım işini birlikte götürmesinin koşullarını yaratmalıdır. Böylece insanların iş ve aile yaşamını birleştirmesini mümkün kılan, bakım hizmetinin aile içinde ebeveynler tarafından sunulması için daha çok kamusal destek, örneğin ücretli ebeveyn izni gibi düzenlemelerle, kamusal olarak sunulmuş çocuk ve yaşlı bakım hizmetleri ve bu hizmetlerde çalışanların ücret ve çalışma koşullarının düzeltilmesiyle hizmet kalitesinin yükseltilmesi birbirini tamamlayan politikalar olarak somutluk kazanacaktır. Kapitalist toplumlarda ücretli çalışanların çalışma hakkı ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi için verdikleri mücadele, ev içindeki çalışmayı göz ardı ettiği, bu tarz çalışmanın karşılığının sunulması veya bu tarz çalışmanın kamusal hizmetlerle ikame edilmesi taleplerini kapsamadığı sürece kamusal patriarkanın sürekliliğine katkıda bulunmuş olmaktadır.

Üreme ve Cinsellik Hakları

Yeniden üretim sürecinin günlük boyutu kadının ev içi emeğiyle çocukların, kocanın ve diğer aile üyelerinin bakımını üstlenmesiyle, biyolojik boyutu çocuk doğurarak yeni kuşaklar aracılığıyla toplumun sürekliliğini sağlamasıdır. Tarih boyunca toplumlar üreme ve doğurganlıkla ilgili düzenlemelerde bulunmuşlardır. 18. yüzyıl sonlarından itibaren Malthus'la birlikte nüfus sayımları devletin

düzenli işlemleri arasına girmiş, böylece kadınların cinselliği politikleşmiştir. Doğurganlığı destekleyen dolayısıyla hamile kalmayı hedeflemeyen cinsel ilişkiyi cezalandıran, doğum kontrolü ve kürtaja erişimi kısıtlayan düzenlemelerin yanı sıra genellikle ırk temelinde bazı nüfus gruplarına yönelik doğurganlığı önleyen zorlayıcı düzenlemeler devletlerin nüfus politikalarının parçası haline gelmiştir. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Batılı ülkelerde ekonomik gelişmeyle bağlantılı olarak sosyal güvenlik sistemlerinin yaygınlaşması, kadınların istihdama giderek artan katılımı ve çocuk büyütmenin maliyetinin artması doğurganlık oranlarının düşmesine yol açmıştır. Bu süreçte aile kurumunu yasal kurallara bağlanmış cinsellik ve çocuk sahibi olmak üzerinden tanımlayan sosyal, kültürel normlar, doğum kontrolü ve kürtaja erişimi yasaklayan yasal düzenlemeler kadın hareketinin de katkısıyla değişime uğramıştır. Dolayısıyla doğurganlıkta azalma yalnızca ekonomi ve sosyal politika alanındaki gelişmelerin sonucu değil, aynı zamanda aile yaşamının anlamı üzerine karmaşık kültürel ve politik yeniden müzakerelerin bir sonucudur.⁵⁶

1970'lerin sonlarında kuzeyde ve güneyde toplumsal cinsiyet eşitliğini ve vatandaşlık haklarını savunan kadın örgütlerinden cinsellik ve üremede kendi özgür iradeleri adına, var olan doğum kontrol uygulamalarına ilişkin eleştiriler gelmeye başlamıştır. Feministler ne 'kalkınmacı' yaklaşımların ne de nüfus kontrol programlarının kendi ihtiyaç ve özlemlerine cevap vermediğini fark etmişlerdir. 1984'de Amsterdam'da 1. Uluslararası Üreme Hakları Konferansı 'üreme haklarını' küresel bir feminist kavram olarak meşrulaştırmıştır. Ardından BM Dünya Sağlık Örgütü'nün nüfus kontrol politikalarına yönelik eleştirileri ve HIV/AIDS dalgası, üreme ve cinsel sağlık kavramlarına güç kazandırmıştır.

1990'da BM'nin İnsani Kalkınma Gündemi'ni başlatmasıyla insan haklarının önemine vurgu yapan toplantılar toplumsal cinsiyet eşitliği ile üreme ve cinsel özerkliğin meşrulaştırılmasına elverişli bir ortam sunmuştur. 1995 Pekin Kadın Konferansı Eylem Platformu 96. paragrafta kadınların cinsel haklarını şöyle tanımlamaktadır:

“Kadınların insan hakları, cinsel sağlık ve üreme sağlığı dahil, cinsellikleriyle ilgili konularda kontrol sahibi olma, baskı, ayrımcılık ve şiddete maruz kalmadan özgürce ve sorumlulukla karar verme hakkını kapsar. Kadınla erkek arasında, cinsel ilişki ve üremeye yönelik konulardaki eşit ilişki, kişinin bütünlüğüne tam saygı duymak dahil, karşılıklı saygı, anlayış ve cinsel davranış ile onun sonuçlarına ilişkin sorumluluklarının paylaşılmasını gerektirir.”

Ancak bu alandaki olumlu gelişmeler muhafazakâr ve kökten dinci çevrelerin tepkisini çekmiş, birtakım Katolik ve İslam ülkeleri daha önceki toplumsal cinsiyete duyarlı politikaları, kürtajın bir kamu sağlık sorunu olarak ele alınmasını, cinsel ve üreme sağlığı ile haklarına ilişkin anlaşmaları aşındırmak için işbirliğine gitmişlerdir. Bu iklim 2000’de George Bush’un seçilmesinden sonra ABD’nin onlarla işbirliği yapmasına bağlı olarak hızla kötüleşmiştir. Buna rağmen feministler, insan hakları savunucuları ve toplumsal cinsiyet eşitliğine önem veren bazı devletler 1980-90’larda edinilen kazanımları korumak, toplumsal cinsiyet eşitliği, üreme adaleti ve cinsel çoğulculuğu ilerletmek için mücadele vermekte, cinsel yönelimleri farklı olanların ayrımcılığa uğramaması, onların cinsel tercihlerine de saygı gösterilmesi için çaba harcamaktadır.⁵⁷

Erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğinin araçlarından olan kadın bedeni ve cinselliği üzerindeki denetimin bir boyutu kadınların doğurganlığına ilişkindir. Diğer boyutu ise kadınların kamusal alana çıkışı ve orada ne şekilde yer alacaklarına dair normlara ilişkin olup, kadının çalışma yaşamına katılım biçimi üzerinde belirleyicidir. Hint toplumunda kadın cinselliğinin denetlenmesiyle kadınların tâbiyeti arasındaki ilişkiyi Batılı toplumlarla karşılaştırmalı olarak analiz eden makalesinde Gita Sen, denetimin patriarkal ailede esas olarak hiyerarşi içindeki yerleri genç kadınların işgücü ve cinselliğini yönlendirme konusundaki başarılarıyla belirlenen diğer yaşlı kadınlar, anneler ve kaynanalar tarafından gerçekleştirildiğini belirtir. Bu denetim Hindistan’ın çeşitli bölgelerinde farklılıklar gösterse de, cinselliğin baskılanmasından ziyade kurallar altına alınması şeklindedir. Böylesine bir yönlendirmede erkeklerin rolü kamusal ala-

nın denetlenmesi şeklindedir. Bu denetim kadınların, özellikle genç kadınların çok katı tanımlanmış kıyafet, eylem ve hareket sınırları içinde varlıklarının hoş görülmesi şeklindedir. Bu sınırların aşılması durumunda kadına çoğu zaman cinsel taciz şeklindeki fiziki müdahaleyle haddi bildirilir. Erkekler sınırları denetler ve bakışları, jestleri, gülüşleri, açık saçık laf atmalarıyla kadınların kendilerini sürekli cinsel obje olarak algılamalarını sağlarlar. Hindistan’da muhafazakâr erkekler Batılı ülkelerde kadınların seks objesi haline getirildiğini, oysa Hint toplumunda kadınlara ev ve aile hayatında özel bir saygı gösterildiği ve egemenlik alanı sunulduğu tarzında görüşler öne sürerken, gerçeklik kadınların aynen Batı’daki gibi cinsel obje olması, ancak objeleştirme biçiminin farklı olmasıdır. Bu durum kadınların işgücü piyasasındaki konumlarını doğrudan etkilemekte, kadının cinselliği üzerindeki denetim kadınların hareketliliğini kısıtlayarak işgücü piyasalarındaki ‘ikincil konum’larının oluşumunda önemli rol oynamaktadır. Gezici tarım işçisi olan ve ticaretle uğraşan kadınları örnek veren Sen, tarım işçisi kadınların yabancı erkeklere yakın olarak çalışmaları çoğu zaman rastgele cinsel ilişki kuşkusu ve ahlaki damgalanma riski içerdiği için ancak başlarında aileden erkekler olması kaydıyla uzak mesafelere çalışmaya gidebildiklerini, aksi takdirde eğer eve yakın işler bulamazlarsa çalışmadıklarını belirtir. Küçük ticaretle uğraşan kadınların da seyahat edememeleri, erkek satıcılarla kolaylıkla ilişki kuramamaları, pazar yerinde gece geç saatlere kadar kalamamaları gelir kazanmalarında engel olmaktadır. Bunlara ek olarak kadınlar kamusal alanda yer aldıkları için cinsel tacize uğramaktadır.⁵⁸

Sen cinsel denetimin kadının işgücü piyasasındaki konumuna etkisinin çok daha sistemli araştırılması gerektiğini belirtir. Bu tarz araştırmalar kadınların istihdama katılımlarının son derece düşük olduğu ve kamusal alana çıkışlarının belirli giyim ve davranış normları içinde kısıtlandığı Türkiye açısından da büyük önem arz etmektedir. Çalışmaya hazır ancak iş aramayan geniş bir kadın kitlelerinin varlığı Türkiye’de cinsel denetim normlarına uymayan işlerde çalışma imkânı olmayan kadınların varlığına işaret ediyor olabilir. Aynı şekilde cinsel taciz riski kadınların geleneksel kadın mesleklerle

ri dışında, erkeklerin yoğunlukta olduğu meslek dallarına girme konusundaki isteksizliğini açıklayan önemli bir etken olabilir. Nitekim cinsel taciz konusunda yapılan sınırlı sayıda araştırma bunu ortaya koymaktadır.

NOTLAR

- 1) Türkiye’de muhafazakâr aile yapılarının korunması için çaba gösteren toplumsal çevrelerde Batı kültürünün medya endüstrisi aracılığıyla aileyi bozucu etkiye bulunduğu öne sürülürken, birçok Arap toplumunda Türkiye’den ithal edilen TV dizileri aracılığıyla benzer etkilerin ortaya çıktığının öne sürülmesi çok ilginçtir. Burada kadının erkeğe olan tâbiyetine sınırlı da olsa baş kaldıran karakterlerin kadınlara kötü örnek olduğu ve aile yapısını sarstığı iddia edilirken, asıl olan erkeğin egemenliğinin sarsılmasından duyulan huzursuzluktur.
- 2) Duggan 1997, s. 103-107.
- 3) Varley 2008, s. 346-351.
- 4) Folbre 2001, s.12-16, Pujol 1992, 1995, aktaran Çağatay, Ertürk 2004, s. 7.
- 5) Jefferson, King 2001, s. 74-75.
- 6) Duggan 1997, s. 105, Çağatay 1998.
- 7) Jefferson, King 2001, s. 94.
- 8) Elson 1999.
- 9) Çağatay 1998.
- 10) Stanford Encyclopedia of Philosophy, Feminist Perspectives on Class and Work, (ilk basım 1 Ekim 2004).
- 11) Engels 1974.
- 12) Bebel 1974.
- 13) Hartmann (1981), 1992.
- 14) Walby 1986, s.16-20, Hartmann 1992, s. 136.
- 15) Walby 1986, s.23-26, Hartmann 1992, s. 139-141.
- 16) 1975, aktaran Hartmann 1992, s. 138-139.
- 17) Delphy 1992, aktaran Acar Savran 2004, s. 47.
- 18) agy, s. 52-55.
- 19) Walby 1986, s. 34-35.
- 20) Hartmann 1992, s. 142-143.
- 21) Hartmann 1992, s. 149-150.
- 22) Walby 1986, s. 42-45.
- 23) Walby, 1986, s. 50-51.
- 24) Walby, 1986, s. 54-55.
- 25) Walby, 1986, s. 55-57.
- 26) Walby, 1986, s. 57-59.

- 27) Walby 1986, s. 65.
- 28) Walby, 1986, s. 60-61.
- 29) Walby 1986, s. 243-48.
- 30) Walby 1996, s. 21.
- 31) Walby 1996, s. 24-25.
- 32) Walby 1996, s. 29.
- 33) Walby 1996, s. 30.
- 34) Walby 1997, s. 5-6.
- 35) Walby 1997, s. 11.
- 36) Walby 1997, s. 12.
- 37) Walby 2002.
- 38) Walby 2009, s. 262-263.
- 39) Antonopoulos ve Hirway 2010, s. 7.
- 40) Antonopoulos, Hirway 2010, s. 8.
- 41) Beneria 2003, s. 135-140, Antonopoulos, Hirway 2010, s. 4-5.
- 42) Antonopoulos, 2008, s. 9-11.
- 43) Beneria 2003, s. 141.
- 44) Yetişkinlerin çocuk bakım zamanı birkaç farklı kavramsal kategori içinde ele alınmalıdır: çocukla birincil aktivitelere katılmak (beslemek, yıkamak vb.), ikincil aktivitelere katılmak, yani gözetim sorumlulukları (çocuk oynarken veya uyurken onu gözlemek), her an 'çağrılmaya hazır olmak' (çocuk ihtiyaç duyduğu anda yardımına gitmek) ve çocuğun dolaylı olarak yararına olan (yemek pişirme, temizlik, çamaşır yıkama veya özel faaliyetler için düzenlemeler gibi) işleri yapmak. Kadınlar gelir getirici çalışmaya katıldığında gözetim zamanını doğrudan bakım zamanına göre çok daha fazla azaltmaktadır. Folbre 2006b, s. 45-49.
- 45) Himmelweit 2000, aktaran Razavi 2007, s. 8.
- 46) Folbre 1994, s. 92-117.
- 47) Badgett, Folbre 1999, s. 312.
- 48) Folbre 2006a, s. 186.
- 49) Badgett, Folbre 1999, s. 314-316.
- 50) Badgett, Folbre 1999, s. 318.
- 51) Himmelweit 2005, aktaran Razavi 2007, s. 11-12.
- 52) Nakano Glenn 1992, aktaran Razavi 2007, s. 13.
- 53) Razavi 2007, s. 13-15.
Bakım hizmetlerinin ağırlıklı hangi kurumlar tarafından sunulduğu, ülkelerin refah rejimlerinin yapısına göre farklılık göstermekte olup, refah rejimlerini bakım hizmetlerinin örgütlenmesi ve sosyal vatandaşlık hakları açısından değerlendiren geniş bir literatür mevcuttur Bu konuda kapsamlı bir değerlendirme için Razavi'nin çalışmasına bakılabilir.
- 54) Bergmann, 2000, s. 82.

- 55) Badgett, Folbre 1999, s. 323-324.
- 56) Folbre 1994, s. 108, Correa 2008, s. 386.
- 57) Correa 2008, s. 386-387.
- 58) Sen 1997, s. 142-148.

EKONOMİK KALKINMA SÜRECİNDE KADIN EMEĞİ

İkinci savaş ertesi dönemde, Avrupa ülkeleri ABD'nin sunduğu Marshall yardımlarıyla hızlı bir toparlanma ve büyüme sürecine girmiştir. Bağımsızlığını yeni kazanan eski sömürge ülkeler ile diğer az gelişmiş ülkeler ise Batılı ülkelerin ekonomik, siyasi, toplumsal ve kültürel kurumlarını benimseyerek kalkınabilecekleri söylemiyle kuşatılmıştır. Kapitalist ekonominin dünya çapında egemenliğini kurduğu, doğu bloğu dışında kalan gelişmekte olan ülkelerin hızla piyasa ekonomisine entegre olduğu bu süreçte teknolojik gelişmeler uluslararası ekonomik faaliyetleri kolaylaştırmış, mal, hizmet ve para piyasalarını yöneten kurumlarda köklü değişiklikler olmuş ve bu piyasalardaki işlemlerin hacmi büyük bir hızla büyümüştür. Bütün bu değişikliklerin kadınların ve erkeklerin kalkınmaya katılımları, işgücü piyasasındaki konumları ve istihdamları üzerindeki etkileri farklı olmuştur. Bu bölümde, gelişmeler toplumsal cinsiyet perspektifinden ele alınarak kalkınmadaki genel eğilimlere dikkat çekilecek, bunun yanı sıra bölgelerin, ülkelerin ve sanayi, tarım, hizmet sektörlerinin kalkınma sürecinden farklı etkilenmesinin kadın emeği üzerindeki sonuçları ayrıntılı biçimde analiz edilecektir.

Makroekonomik Gelişmeler

Kapitalizmin dünya üzerinde egemenlik kurma sürecinde her biri köklü değişikliklere neden olan üç temel uluslararası işbölümünden söz edilebilir. Bunlardan ilki Avrupa'nın dünyayı sömürgelere bölmeye ve yeni sömürgelerdeki üretim ve piyasaları zor uygulayarak yeniden örgütlemesidir. Yol açtığı köklü değişikliklerin başında Atlantik aşırı köle ticareti, Latin Amerika ve Avustralya'nın yerli halklarının yok edilmesi, Avrupa'dan ve diğer kıtalardan Kuzey ve Güney Amerika'ya büyük göç hareketleri gelir. İkincisi, 19.

yüzyılda üretimin ve ticaretin yaygınlaşmasıyla İngiltere'nin liderliğinde rekabetçi kapitalizmin yükselişi ve dünyanın yeni kalkınan bazı bölgelerinin sanayileşmesidir. Buna bağlı olarak Avrupa'nın çevresinde, Kuzey ve Güney Afrika'da, Hindistan, Çin ve Latin Amerika'nın belli kısımlarında büyük sanayiler ve kentler oluşmuştur. 20. yüzyılda kapitalist ülkeler arasındaki çıkar çatışmalarının askerî düzlemde çözülmesi amacıyla ortaya çıkan iki büyük dünya savaşından sonra ABD'nin liderliği üstlendiği ulusötesi kapitalizm dönemine geçilmiştir. Çok-uluslu şirketlerin giderek güç kazandığı bu dönem küreselleşme olarak adlandırılan üçüncü dönemin habercisidir. Küreselleşme ile kapitalizm yeni bir aşamaya girmiş ve geçmişte ulus devletlerin yürüttüğü ekonomik faaliyetlerin toplamı olarak değerlendirilebilecek uluslararası ekonominin yerini artık üretim ve ticarete küresel bir işbölümüne bağlı olarak yürütülen ve para, teknoloji, bilgi, mallar gibi üretimin her bir faktörünün ulusal sınırları kolayca aştığı ulusötesi üretim sistemleri almıştır. Bu yeni işbölümünde merkezin mamul mal, çevrenin hammadde ihraç ettiği klasik merkez-çevre ülke ikiliği geçerliliğini yitirmiş, imalat sanayiinin çevre ülkelerin ekonomisindeki önemi artmıştır. Yaşanan değişikliklerin ülkeler ve halklar üzerindeki etkileri hangi coğrafyada yaşandığına ve hangi toplumsal sınıf içinde yer alındığına bağlı olarak kazandırmakta veya kaybettirmektedir.¹

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde yaşanan ekonomik gelişmelere daha yakından bakmakta yarar vardır.

1970'lere kadar olan dönem ve ekonomik kriz

İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinden 1970'lere kadar olan dönemde gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ekonomi görece hızlı ve sorunsuz bir büyüme ve sanayileşme süreci yaşamıştır. Bu dönemde pek çok Üçüncü Dünya ülkesinin kalkınma stratejisi ithal ikameci sanayilerin kurulması yönündedir. İthal edilen teknolojilerle ülkenin ihtiyacı olan ara ve yatırım mallarının ülke içinde üretimine öncelik verilmiştir. Mamul malların ticareti hızla büyümüş, gelişmiş ülke kökenli çok-uluslu şirketlerin faaliyetleri mamul malların ticaret ar-

tışını tetiklemiştir. Genelde tarihî örüntü Üçüncü Dünya ülkelerinin hammaddeleri ve gelişmişlerin mamul maddeleri ihraç etmesi şeklindedir. 1950 ve 60'larda gelişmiş ülkeler açısından hızlı bir artış gösteren mamul mal ihracatında 1973'ten sonra gelişmekte olan ülkelerin payı büyümeye başlamıştır. Ancak gelişmiş ülkeler ağırlıklıla sermaye malları ihraç ederken, gelişmekte olan ülkeler tüketim malları ihraç etmektedir. Gelişmekte olan Doğu Asya ülkelerinin özellikle tüketim malları sanayiinde yaptığı atılımlarla, dünya pazarlarındaki payları büyümüştür.²

Bu süreçte mal ve hizmet ticaretinin finansmanı için uluslararası finans arzında büyük artış yaşanmış, gerek ABD'nin başını çektiği uluslararası mali yardımlar, gerekse çok-uluslu şirketlerin gelişmekte olan ülkelerde yatırım yapmak üzere sunduğu sermaye bu büyümede rol oynamıştır. Gelişmekte olan ülkelerin imalat sanayiinde aktif olan çok-uluslu şirketlerin 1960'lara kadar olan imalat faaliyetleri ana ülkedeki faaliyetlerle aynı niteliktedir. İşletmeler ya ithalat sınırlamalarını aşmak, ya yerel kaynaklardan yararlanmak, ya da ihracat yapılan pazarlara yakın olmak amacıyla kurulmaktadır. Daha çok Latin Amerika ülkelerinde rastlanan bu tür işletmeler bazı önemli ara ürünleri ana firmadan ithal etmekte ancak geriye kalan imalat, ülke hükümetlerinin de talebiyle yerel girdiler aracılığıyla gerçekleştirilmekte ve yerel veya bölgesel pazarlara satış yapılmaktadır. Ancak 1970'lerdeki ekonomik krizi izleyen dönemde çok uluslu şirketlerin faaliyetlerinde 'küresel taşeronlaşma' olarak adlandırılan köklü bir değişiklik olmuştur.³ Bu değişimin nedenlerine ve bunun istihdam üzerindeki toplumsal cinsiyetlenmiş etkilerine geçmeden önce bu dönemdeki teknolojik gelişmelerin önemine dikkat çekmekte yarar vardır. Özellikle iletişim ve bilgi işlem teknolojilerindeki gelişmelerin temelinin atılmasıyla bilgi aktarımı giderek kolaylaşmış ve ucuzlamıştır.

Teknolojik gelişmelerin kolaylaştırdığı ortamda uluslararası mal, hizmet ve finans değişiminin yaygınlaşmasıyla uluslararası bağımlılık ve dolayısıyla uluslararası kırılganlık da artmıştır. Yine aynı dönemde petrol gibi bazı ürünlerin fiyatlarının hızla artmasıyla petrol ihraç eden ülkeler güçlü konuma girerken, bazılarınınınin düşmesi

gelişmekte olan ülkelerin borçlarının artmasına yol açmıştır. Artan bağımlılık koşullarında sanayileşmiş ülkelerde yaşanan sorunlar gelişmekte olan ülkeleri de doğrudan etkilemektedir. 1974-75'te ekonomik büyüme gelişmiş ülkelerde hızla düşmüştür, aynı yıl gelişmekte olan ülkelerde de büyüme hızında düşüş söz konusudur. Bu süreçte petrol fiyatlarındaki artışın etkisi varsa da, durgunluğun esas nedeni değildir. Sanayileşmiş ülkeler 1973'te sorunlarla yüz yüzedir ve bunun gerisindeki nedenler kapitalist birikim süreciyle ilişkilidir. 1960'larda işgücü üretkenliğinin artış hızı azalırken gerçek ücretler üretkenlikten daha hızlı artmaktadır. Devletlerin hizmet harcamaları da vergi gelirlerinden daha hızlı artmaktadır. 1960'ların sonunda enflasyon artmaya başlamış, 1973-74'deki petrol fiyatı artışı enflasyonu hızlandırmıştır. İşgücü firmalara pahalı gelmeye başladığı ölçüde işsizlik de artmış, kâr oranlarındaki düşme firmaları yeni yatırımlar yapmaktan alıkoymuştur. Bunun sonucu, sanayileşmiş ülkelerde büyüme oranlarının gerilemesidir. Petrol fiyatlarındaki ikinci tur artış ortaya çıktığında sanayileşmiş ülkeler sadece üretkenlik artışlarını sağlayamamakla kalmamışlar, aynı zamanda enflasyon ve işsizlikte artış yaşamışlardır. Alınan önlemler ikinci durgunluğun yaşanmasına yol açmıştır. Kısıtlayıcı para politikalarıyla enflasyonu düşürmüşlerdir ancak iç ve dış pazarlarda talep düşüşüyle karşılaşmışlardır.⁴

Ekonomik kriz sanayileşmiş ülkelerin refah sistemlerinin meşruiyetini erozyona uğratmıştır. İkinci savaşı izleyen dönemde 'yeniden dağıtıcı sosyal devlet' uzun dönemli bir gelişme hedefi ve iyi işleyen işgücü piyasalarının temeli olarak kabul görmüştür. Bu modelde işçi hakları, koruyucu yasalar, çeşitli sosyal güvenlik sistemleri, ekonomide ve sosyal politikada geniş bir kamu sektörü katkısı esastır. Ancak krizle birlikte yükselen işsizlik sonucu sosyal korumanın artan maliyeti, kamu harcamalarının özel üretken yatırımları önleyici olarak görülmesi ve Keynes'ciliğin gözden düşmesiyle arz yönlü iktisat anlayışının ve neoliberal politikaların popülerleşmesi bu modelin erozyona uğramasında etkili olmuştur.⁵ Kuşkusuz bu gelişmeler sadece gelişmiş ülkelerdeki sosyal devleti değil, onları örnek alarak sosyal devlet anlayışının çeşitli bileşenlerini kuran gelişmekte olan ülke yönetimlerini de bu modeli terk etmek zorunda

bırakmıştır, çünkü uluslararası finans kurumları geliştirmekte olan ülkeleri devletin ekonomideki rolünü azaltmaya ve sosyal devlet niteliğinden uzaklaşmaya zorlamışlardır. Bunun karşısında elde edilen kazanımları korumak ve hak kayıplarına karşı mücadele etmek birçok ülkenin işçi ve emekçi sınıflarının politik mücadele gündemini belirlemiştir.

Küreselleşme: 1980'lerden günümüze

1970'lerde yaşanan ekonomik krizden çıkış için kapitalist birikimin sürekliliğini sağlayacak, düşen kâr oranlarını artıracak yeni piyasaların, yeni ticari ve mali işlem biçimlerinin ve yeni üretim örgütlenmelerinin bulunması gerekmiştir. Krize cevap olarak ortaya çıkan küreselleşme en genel anlamıyla mallar ve hizmetlerin, emeğin ve mali sermaye dahil olmak üzere üretim araçlarının ulusal sınırları aşarak dünya çapında hareketi olarak tanımlanabilir. Mal, hizmet, emek hareketleri ve sermaye akımları 19. ve 20. yüzyıllarda da vardır ve son yüz yılda bu kategorilerden bir veya birkaçı küresel ekonomik bütünleşme eğiliminde belirleyici olmuştur. 1980 sonrasında öncesinden ayıran özellik, bilgi işlem ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelere bağlı olarak dünyanın her tarafına bilgi akışının çok kolaylaşmasıyla fiziki ve mali sermaye hareketlerindeki büyük artıştır. Ulusal mali piyasalara yabancıların katılımına ilişkin denetimlerin esnetilmesiyle özel sermayenin uluslararası akışı büyük hız kazanmıştır. 1980'lerin başında uluslararası sermaye akışları ağırlıklıla hükümetlere yapılan resmî yardımlar ve banka borçları şeklinde iken günümüzde bunlar miktar olarak özel sermaye akışlarının çok gerisinde kalmışlardır. Özel sermaye akımları doğrudan yabancı yatırımlar olarak uzun dönemli, banka borçları ve mali değerler için kısa dönemli olarak gelmektedir. Uluslararası finans işlemleri geçmişte ticareti finanse etmek için ticari krediler, havaleler şeklinde kullanılırken giderek ticaretten bağımsızlaşmış, borç, tahvil, hisse senedi, döviz vb. türev mali araçların ticareti için kullanılmaya başlanmıştır. Döviz piyasaları ile mali piyasalarda spekülatif kazançlar elde etmek amacını taşıyan ve 'sıcak para' olarak adlandırılan kısa

dönemli akışlar giderek önem kazanmıştır. Uluslararası finans kuruluşlarının gelişmekte olan ülkelere empoze ettiği Yapısal Uyum Programları ve ihracata dayalı büyüme stratejileri bu ülkeleri küreselleşen dünya ekonomisine entegre etmenin araçları olmuştur.⁶

Bu dönemde DB ve IMF politikalarına yön veren Washington Konsensüsü'ne göre gelişmekte olan ülkelerin ekonomik sorunlarının kaynağında hükümetlerin aşırı biçimde ekonomiye müdahalesi yatmaktadır. Dolayısıyla güneydeki devletlerin çoğuna 'istikrar' ve 'uyum' adına verdikleri kredilerle neoliberal ekonomik ideolojiyi dayatmışlar ve bu ülkelerde devletin küçültülmesini, piyasanın belirleyici güç haline gelmesini ve rekabetin artırılmasını istemişlerdir. Politikalarının arkasındaki rasyonele göre eğer gelişmekte olan ülkeler sürekli ödemeler krizinde bulunduğu için uluslararası yardıma ihtiyaç duyuyorlarsa bu onların yeterince ticari ürün üretmediğinin kanıtıdır. Hükümetler ticari olmayan malların üretimini yapay şekilde kârlı hale getiren aşırı harcamalarda bulunmaktadır. Sorunun tek gerçek çözümü üretimin ticari ürünlere kaydırılarak ihracatın sürekli hale getirilmesidir. Ülkeler ödemeler dengesini sağlayacak ihracata dayalı büyüme modeli için çaba harcamalı ve borçlarını geri ödeyebilir kapasiteye gelmelidir.⁷

Neoliberal ekonomik teoriden türetilen Yapısal Uyum Programlarının kısa dönemli hedefi her zaman kamu harcamalarından ve artan bütçe açıklarından ileri geldiği söylenen enflasyonun denetlenmesidir. Bunun için öngörülen politikalar derhal büyük harcamaya kısıntıları, yüksek vergiler, fiyat sübvansiyonlarının kaldırılması şeklindeki mali kısıtlamalar ile uluslararası ticaretin önündeki engellerin kaldırılması ve kamu işletmelerinin özelleştirilmesinin bunu izlemesidir. Bu politikaların uzun dönemli asli bileşenleri ise finans ve işgücü piyasalarının kuralılaştırılmasıdır. Bu çerçevede DB ve IMF birçok gelişmekte olan ülkeyi sermaye hesaplarını serbestleştirmek ve serbest sermaye akışlarına izin vermek için teşvik etmişlerdir. Bu ülkelerde ekonomik politika süreçlerinin piyasa disiplinine uyacağı ve sermaye akımlarının otomatik olarak bu ülkeleri ödüllendireceği, ihracata yönelik büyüme sürecinde ulusal, bölgesel ve küresel pazarlarda rekabet eden yeni yatırımların istihdam

yaratacağı varsayılmıştır. Ancak istihdamda bazı artışlar yaşansa da, ülkeler bu programdan farklı düzeylerde olumsuz etkilenmiş, ortaya uçucu, istikrarsız piyasalar ve deflasyonist sapma çıkmıştır. Deflasyonist sapma, yabancı sermayeyi çekmek üzere hükümetlerin faiz oranlarını yükseltmesi, sıkı para ve maliye politikaları uygulaması ve bunun sonucunda toplam talebi frenlemesiyle yatırım ve büyüme oranlarının yavaşlamasıdır.⁸

1980'lerin başından beri gelişmekte olan ülkelerin hepsine aynı tavsiyelerde bulunulmuştur. Borç krizinden ve ardından gelen Yapısal Uyum Programlarının uygulanmasından en olumsuz etkilenenlerin başında Latin Amerika ve Afrika ülkeleri gelmektedir. Latin Amerika'da 1960'lar ve 70'lerin başında sanayileşmeye bağlı olarak ciddi gelir artışları yaşanmıştır. Ancak Meksika ve Venezüella dışındaki ülkeler kendi petrol kaynaklarının olmaması sonucu hem petrol fiyatlarındaki artıştan, hem de ihraç ettikleri ürünler en fazla kısıtlamalara tâbi tutulan ürünler olduğundan uluslararası piyasaların daralmasından olumsuz etkilenmişlerdir. Afrika ülkeleri, Latin Amerika ülkelerine göre çok daha yoksuldur. Onların sattığı tarım ürünleri ve hammaddelerin fiyatları da 1980'lerde düştüğünde halkın yaşamını sürdürmesi için gerekli tüketim mallarını temin etmek üzere borç almak zorunda kalmışlardır. Her iki kıtada da insanların zaten düşük olan yaşam standartları hızla kötüleşmiştir. Bu süreçte en az zararı görenler ise Doğu ve Güneydoğu Asya ülkeleridir. 20. yüzyılın son çeyreğinde insan refahını hedef almak yerine ekonomik büyümeyi hedef alan piyasa temelli bir kalkınma anlayışının bölgeler arası eşitsizlikleri derinleştirdiği görülmektedir.

Yeni uluslararası işbölümü ve yeni sanayileşen ülkeler

Küreselleşme sürecinin somut tezahürlerinden biri yeni uluslararası işbölümüdür. Merkez ülkelerdeki çok-uluslu şirketlerin bu ülkelerdeki imalat birimlerini kapatarak fabrikalarını geliştirmekte olan ülkelere taşımaları bu işbölümünün özünü oluşturur. Üretim sürecinin parçalara bölünerek emek yoğun kısımlarının standartlaştırılması ve işgücü maliyetlerinin düşük olduğu ülkelere aktarılmasına

imkân tanıyan bu yeni işbölümü ve üretim örgütlenmesi sermayenin akışkanlığına eşlik etmiştir. Mikroelektronik alanındaki devrim sonucu iletişim ve bilgi işlem teknolojilerindeki gelişmeler ve ulaşım alanında sağlanan ilerlemeler bu yeni üretim yapılanmasının temelini hazırlamış ve çok-uluslu şirketlerin faaliyetleriyle giderek yaygınlık kazanmıştır. Petrol fiyatlarındaki artışla birlikte ödemeler dengesi güçlüğü içinde bulunan gelişmekte olan ülkeler çok-uluslu şirketlerin yatırımlarını kendi ülkelerine çekebilmek için gümrük vergilerinden her türlü muafiyetin ve çeşitli teşviklerin sağlandığı serbest ticaret bölgeleri veya diğer bir deyişle ihracat işlem bölgeleri kurmaya başlamışlardır. Ancak sermaye dünyanın belli bölgelerinde yoğunlaşmış, tercih edilen öncelikli bölgeler Doğu ve Güneydoğu Asya bölgeleri olmuştur. Üretken sermaye bir ülkeye yatırım yaptığında ortaya çıkan başlangıç maliyetleri nedeniyle dünyanın bir tarafından başka bir tarafına yatırım yapmak üzere kolayca gitmesi söz konusu değildir. Bu nedenle Doğu ve Güneydoğu Asya bölgeleri tercih edilen bölge olmaya devam etmiş, hızlı bir sanayileşme süreci yaşayan bölge ülkeleri 'yeni sanayileşen ülkeler' olarak tanımlanmıştır. Üretken sermayenin belli bölgelerde yoğunlaşması, diğerlerinin marjinalleşmesi anlamına gelmekte ve kapitalizmin eşitsiz gelişim kuralları işlemeye devam etmektedir.⁹

Yeni uluslararası işbölümü üzerine literatürde ulusötesi şirketlerin üretimin emek yoğun aşamalarını işgücünün ucuz olduğu gelişmekte olan ülkelere aktarması boyutu üzerinde fazlasıyla durulduğunu belirten Gary Gereffi, bunun yeni sanayileşen ülkeler açısından işbölümünün ilk aşamasına denk düştüğüne ve izleyen dönemde bu ülkelerin hızla geleneksel emek yoğun üretim ve ihracat faaliyetlerinden daha karmaşık, teknolojik olarak sofistike üretim faaliyetlerine geçtiklerine dikkat çeker. Bu noktada farklı bölgeler ve ülkeler açısından kalkınma örüntülerinin tarihsel ve yapısal olarak belirlenmesinde üç boyut önem taşır: i) bir ülkenin ekonomik kalkınmasının her aşamasında hangi sanayi dallarının başı çektiği, ii) bu sanayilerin iç pazarlara veya ihracata yönelim düzeyleri, iii) kalkınmayı uygulamak ve sürdürmek için temel alınan başlıca ekonomik aktörler. Bu kategoriler itibarıyla yeni sanayileşen ülke-

lerden Latin Amerika'da Meksika ile Brezilya'yı ve Doğu Asya'da Tayvan ile Güney Kore'yi karşılaştırarak sınai kalkınmada üretilen ürünün niteliğine bağlı olarak birbirinden farklılaşan tarihsel aşamalardan söz eder.

Bu aşamalar Doğu Asya ve Latin Amerika'daki yeni sanayileşen ülke (YSÜ) deneyimlerinin ortaya koyduğu gibi sanayileşme yörüngelerinin zamanlama, sıralama ve içerik olarak farklılaşmasında etkili olmaktadır. Bu kategoriler temelinde Latin Amerika'da Meksika ve Brezilya ile Doğu Asya'da Tayvan ve Güney Kore örneklerine bakıldığında sınai kalkınmada ithal ikameci sanayileşme ve ihracata yönelik sanayileşme olarak bilinen iki temel dönemin kendi içindeki farklı aşamaların birbirini tümüyle ikame etmediği ortaya çıkar. Yani ithal ikameci dönemin ardından gelen ihracata yönelik sanayileşme ile bir önceki dönemin öğelerinin tümüyle terk edilmiş olduğu şekilde mutlak bir ayırımdan söz edilemez. Söz konusu olan, içe ve dışa dönük üretim faaliyetlerinin görece önemindeki farklılaşmadır. Gerek ithal ikameci, gerek ihracata yönelik sanayileşmenin ilk aşamalarında iç ve dış pazarlar için tekstil, giyim, ayakkabı, gıda gibi temel tüketim malları üretilmektedir. İkinci aşamada her iki farklı dönemde de dayanıklı tüketim mallarına (örneğin otomotiv), ara mallara (örneğin petro-kimyasallar ve çelik) ve sermaye mallarına (örneğin ağır makineler) geçiş vardır. Bunların zamanlaması, süresi ve kendi içinde karşılıklı etkileşimi ülkelerin izlediği kalkınma stratejilerine, hükümetlerin enflasyon oranı, dış ödemeler dengesi, yabancı sermayenin çıkarları gibi içsel ve dışsal baskılara nasıl cevap verdiğine bağlı olmuştur.¹⁰ Kuşkusuz buna o ülkedeki sınıf mücadelesinin düzeyi ve hükümetlerin sermaye birikim politikalarından ne ölçüde çalışanlar lehine taviz vermek zorunda kaldığı gibi politik faktörler de eklenmelidir.

Latin Amerika ülkeleri ithal ikameci sanayileşmeye daha erken başlamış, daha uzun süre kalmıştır. Buna karşılık Doğu Asya ülkeleri ihracata yönelik sanayileşmeye daha erken geçmiştir. Ancak her iki bölgede yer alan ülkeler açısından ortak olan, gerek ithal ikameci gerek ihraç yönelimli stratejilerde üretimin yapısı ve bileşimine ilişkin her iki aşamadan geçmeleri, içe ve dışa yönelim hususunda

kendi koşullarına uyan bir bileşimi uygulamalarıdır. Dolayısıyla dünyanın farklı tarihî, kültürel ve politik koşullarına sahip ülkelerine sadece Doğu Asya modelini başarılı örnek olarak göstermek ve tek bir reçete önermek doğru olmayacaktır. Gereffi'nin 1990'ların ortalarındaki öngörülerini bugün Brezilya'nın kalkınmada gösterdiği büyük performansla bir kez daha teyit edilmiş olmaktadır.

Gerek Latin Amerika, gerek Doğu Asya ülkeleri benzer aşamalardan geçmiş olmalarına rağmen, neoklasik iktisatçılar Doğu Asya ülkelerinin daha başarılı bulmakta ve bunu söz konusu ülkelerin ihracat yönelimli sanayileşmeye daha fazla ağırlık vermelerine bağlamakta ve dünyanın diğer gelişmekte olan ülkelere örnek olarak sunmaktadır.¹¹ Neoklasik yaklaşıma göre serbestleştirilmiş ticaret rejimi ve devletin sınırlı role sahip olduğu 'piyasa dostu' çevreye eşlik eden hızlı sermaye birikimi hızlı büyümenin asıl kaynaklarıdır. Ticaretle büyüme arasındaki ilişki kendini bu ülkelerin ihracat kapasitelerinde ortaya koymaktadır. Heterodoks yaklaşıma göre ise devlet piyasa kusurlarının üstesinden gelmek üzere seçilmiş alanlardaki yatırımları teşvik etmek için kredi, ithal girdi ve diğer üretim maliyetlerine müdahale ederek ihracata yönelik birikim sürecinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Devlet politikaları kârları serbest piyasa düzeyinin üzerine çekerek yatırım kapasitesi yaratmış ve yatırımlar için teşvik edici olmuştur. Yeni teknolojilerin kullanımını kolaylaştırmak için ilk ve orta öğretime yapılan yatırımlarla insan sermayesi birikimine katkıda bulunmuştur. Heterodoks yaklaşımda devlet belirleyici aktördür, ancak neoklasik yaklaşım da yetkin devlet bürokrasisinin destekleyici kurumlarını, insan sermayesine yatırımı ve gelir eşitliğini bu süreçte önemli görmektedir. Her iki si açısından ortak olan, düşük ücretlere ve ücretlerin bastırılmasına hızlı büyüme ve hızlı yatırım oranları açısından bir rol atfetmemektir.¹² Büyüme ve sanayileşmeyi açıklamaya çalışan yaklaşımların cinsiyet körü olduğunu söyleyen Stephanie Seguino (2000) ihracat sanayiinde istihdam edilen kadınların düşük ücretlerinin bu gelişmedeki hayati rolüne dikkat çeker. Doğu Asya ülkelerinin imalat sektörlerinde kadınlar başlıca ihracata yönelik üretim yapan emek yoğun sanayilerde düşük ücretlerle istihdam edilmiş, ihracat artışı

ucuz kadın işgücüne olan talebi artırmıştır. Bu konu bir sonraki bölümde daha ayrıntılı ele alınacaktır.

Yeni uluslararası işbölümü tartışmalarının yürütüldüğü bir diğer ekseninde iki aşamalı gelişme süreci iki farklı ekonomik büyüme stratejisinin varlığı temelinde formüle edilmektedir. Yeni uluslararası işbölümünün ilk aşamasında merkez ülkelerdeki firmaların geliştirmekte olan ülkelere doğrudan yatırımları belirleyici iken, zamanla çok-uluslu şirketlerin emek yoğun üretim aşamalarını üstlenen yerli firmalar edindikleri deneyim ve devlet desteğiyle üretkenliği sürekli artırma ve üretim yapısında ve çıktı bileşiminde hızlı, sürekli değişim arayışına girerler. Gelişmekte olan ülke merkezli yeni çok-uluslu şirketler kurulur ve temel tüketim mallarının üretiminden giderek dayanıklı tüketim mallarının ve sermaye mallarının üretimine geçilir. Bu, 'yüksek yol' stratejisi olup, Doğu Asya modeli buna örnek teşkil eder. İkincisi 'düşük yol' stratejisi olup, ihracat üreticileri temel tüketim malları kapsamında tek bir ürün tipi (genelde tekstil-konfeksiyon) üzerinde uzmanlaşırlar. Girişimciler bu ürün için uluslararası piyasalardaki paylarını aşırı rekabet koşulları altında artırmaya çalışırlar. Ticaretin liberalizasyonu giderek daha çok ülke uluslararası piyasalara girmekte ve hepsinin başlangıçtaki eğilimi Doğu Asya ekonomilerinde de başlangıç noktasını oluşturan teknolojik olarak basit ürünlerle ihracata başlamak olmaktadır.¹³ Bu süreçte uluslararası işbölümünde ortaya çıkan yeni bir gelişme, merkez ülkelerdeki çok-uluslu şirketlerin artık doğrudan yatırım yapmak yerine piyasaya yeni giren daha az gelişmiş ülkelerin fason yerli üreticileriyle işbirliğini tercih etmesidir. Burada kilit nokta, piyasaya giriş için düşük engellerin varlığının gelişmekte olan ülkeler için gelişmişler karşısında avantaj yaratırken, tam da bu nedenle, yüksek rekabetçi ortama çok sayıda ülkenin girmesidir. Böylece özellikle işgücünün durumu açısından aşağı doğru yarış riski ortaya çıkmakta ve gelişmekte olan ülkeler maliyetleri kısarak rekabet etmeye çalışırken, geçmişte korunmacı politikalarla kalkınmayı sağlayan ülkelerin sahip olduğu avantajlardan yoksun kalmaktadır.¹⁴ Dolayısıyla 'düşük yol' stratejisini izleyen ülkelerin pek azı belli bir tarihsel konjonktürde 'yüksek yol' stratejisine geçiş yapabilmektedir.

‘Yüksek yol’ stratejisini seçmek yeni sanayileşen ülkeleri ekonomik krizlere karşı korunaklı kılmamış, 1997’de gelen finans krizi Doğu Asya bölgesindeki başarılı kabul edilen ekonomilerin bile krizden kaçamadığını ve krizin ekonomik, toplumsal çöküşe yol açtığını ortaya koymuştur.¹⁵ Gelişmekte olan ülkelerde krize yol açan olaylar genelde şöyle gelişmektedir: ülkeye büyük sermaye girişleri banka kredilerinin, dolayısıyla ekonomik faaliyetlerin artmasına yol açmaktadır. Bu da enflasyonu artırmakta ve ulusal para aşırı değerlenmektedir. Bunun sonucunda ihracat azalmakta, ithalat artmakta, ödemeler dengesi bozulmaktadır. Bir devalüasyon bekleyen yabancı yatırımcılar zayıf makroekonomik temeller olarak gördükleri artan enflasyon, ticaret açığı ve aşırı değerli para nedeniyle ülkeyi terk etmekte ve sermaye kaçmaktadır. Ticarete, yatırımlara ve sermaye hareketlerine açıklığıyla övülen ve başarı örneği olarak görülen Doğu Asya’daki olaylar sermaye akımlarındaki uçuculuğun risklerine işaret etmektedir. Mayıs 1997’de Tayland’da başlayan Doğu Asya finans krizinin nedenlerine ilişkin farklı görüşler vardır. Ülkeye yönelen büyük sermaye akımları enflasyona, ülke parasının aşırı değerlenmesine ve ödemeler dengesinin bozulmasına yol açmıştır. Bazıları zayıf bankacılık sisteminin yabancı kaynakları kârsız yatırımlara yönlendirmesini, diğerleri sermaye akımlarının gayrimenkule yapılan yüksek düzeyde spekülatif yatırımların gösterdiği gibi üretken şekilde massedilmesine imkân vermeyecek hızda olmasını krizin nedeni olarak belirtmektedir. Nedenleri ne olursa olsun ülke bankalarının başarısızlığı yabancı banka ve yatırımcıların güven kaybetmesine, ellerindeki değerli kâğıtları satmalarına, ulusal paranın ve değerli varlıkların fiyatlarının hızla düşmesine yol açmıştır. Ardından panik bütün bölge ülkelerine yayılmıştır. Tayland’ın yanı sıra Güney Kore, Endonezya ve Filipinler en olumsuz etkilenen ülkeler olup, istihdam gerilemiş, işsizlik artmış, gerçek ücretler hızla düşmüştür. Özellikle Endonezya’da yoksulluk sınırının altındaki nüfus toplam nüfusun yarısına ulaşmıştır. Kriz ve krizin kötü yönetimi yirmi yılda insani kalkınma adına edinilen kazanımları birkaç ay içinde tersine çevirmiştir. Kriz ardından Rusya’ya sıçramış ve Kolombiya, Ekvator, Venezüella gibi Latin Amerika ülkelerini de

düşen uluslararası ürün fiyatları, sermaye çıkışları ve ağırlaşan dış borç koşulları nedeniyle olumsuz etkilemiştir.¹⁶

Emeğin durumu

Ekonomik krizlerden çıkış yolu, kapitalist birikim sürecinin yeniden güvence altına alınması, düşen kâr oranlarının artırılmasına bağlı olduğu için üretim örgütlenmesindeki radikal değişikliklerin yanı sıra işgücü piyasalarında işgücü maliyetlerini düşürmeyi hedefleyen köklü değişimler gündeme gelmiştir. 1980'ler işgücü piyasalarının neoliberal politikalar kapsamında yeniden yapılandırıldığı, esnekleştirildiği ve kuralsızlaştırıldığı dönem olarak tanımlanabilir. Esnekliğin işgücü açısından anlamı güvensizlik ve korumasızlığın yaygınlaşmasıdır. Mal ve hizmet ticaretinin dünya çapında yaygınlaşması ve çok-uluslu şirket yatırımlarının toplam yatırımlar içindeki payının artışıyla bağlantılı olarak ticaret ve yatırımların özellikle işgücü maliyetlerinin görece düşük olduğu ülkelere yönelmesi, daha yüksek işgücü maliyetlerine sahip gelişmiş ülkelerin rekabette zorlanarak işçi haklarını 'ulusal rekabet gücünü koruma' adı altında önlenmesi gereken üretim maliyetleri olarak görmesine yol açmıştır. Gelişmiş ülkelerde ve onları örnek alan gelişmekte olan ülkelerde çalışanları koruyucu sosyal refah devleti anlayışı sarsıntı geçirmiş, devletin sosyal yönlerini ciddi biçimde budayacak arz yönlü ekonomik politikalar güç kazanmıştır. Bunun işgücü piyasalarına yansması koruyucu ve kolektif yönelimli işgücü düzenlemelerinin, istihdam güvenliğinin, merkezi ücret belirlenmesinin erozyonu, kolektif çıkar temsili için çalışan sendikaların güç kaybıdır. Düşük maliyetli işgücü temininin önem kazanması işgücü piyasalarının toplumsal cinsiyet bileşimini derinden etkilemiş ve kadın emeğini öne çıkarmıştır. İşgücünün feminizasyonu süreci yaşanmıştır. 'Kadın işi'yle bağlantılı iş tipleri, çalışma ilişkileri, gelir ve sosyal güvenlik yoksunluğunun yaygınlaşması sadece kadınların işgücüne katılım oranlarının yükselmesine yol açmamış, aynı zamanda erkeklerin istihdamının azalmasına da neden olmuştur.¹⁷

İşgücü piyasalarında esnekleşme ve kuralsızlaştırma kendini gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ağırlıkla istihdamın enformelleşmesi şeklinde ortaya koymuştur. 1970'lerde ve 1980'lerin başında gelişmekte olan ülkelere formel sektörün dışında bir oluşum olarak algılanan enformel sektörde esas olarak geçimlik ekonomik faaliyetler yer almaktadır ve bunlar sermaye birikimine imkân vermeyen, kendi hesabına çalışma biçimleridir. Geçici bir istihdam biçimi olarak görülen, düşük üretkenlik, düşük gelir ve sosyal hakların yokluğuyla tanımlanan enformel sektörün ülkelerin ekonomik kalkınmasıyla ortadan kalkacağı varsayılmaktadır. Ancak 1980'lerden sonra yaygınlaşan küresel rekabet sürecinde gelişmekte olan ülkelere enformel sektör küçülmek yerine giderek büyümüştür. Bu büyümede sektördeki küçük ölçekli işletmelerin taşeron/fason üretimi yoluyla büyük firmalarla ilişkilenebilmesi, çok-uluslu şirketlerin meta üretim zincirleri üzerinden küçük atölyelere bağlanması etkilidir. Böylece işgücü piyasalarında formel ve enformel ekonomik faaliyetler arasındaki sınır iyice bulanıklaşmış, enformel sektör yerine enformel ve formel sektörler arasındaki karşılıklı ilişkiye atıfta bulunan enformel ekonomi kavramı tercih edilmiştir. Enformel ekonomi benzer faaliyetlerin yasal ve sosyal bir çerçevede düzenlendiği koşullarda toplumun kurumları tarafından düzenlenmemiş faaliyetleri kapsar. Enformel istihdam hem kendi hesabına hem ücretli olarak, mevcut yasal ve düzenleyici çerçevelerin dışında kalan, korunmayan her türlü gelir getirici çalışmayı ve enformel işletmedeki karşılığı ödenmeyen çalışmayı kapsamaktadır. Kurumsallaşmış düzenlemelerin yokluğu emeğin son derece elverişsiz koşullarda korunmasız olarak istidamı anlamına gelir. Gelişmiş ülkelerde yasal kapsamdaki geçici, kısmi zamanlı ancak korunmasız işler yaygınlaşırken, gelişmekte olan ülkelere yaygınlaşan enformel istihdam tümüyle yasaların ve sosyal korumanın dışındadır. Her ne kadar enformel istihdamın düşük beceri, düşük üretkenlikle bağlantısı devam etse de, enformel sektör dinamik bir karaktere de sahiptir ve formel sektördeki işin örgütlenmesindeki değişikliklere hızla ayak uydurmaktadır. Fason üretim zincirleriyle merkezdeki firmalardan teknoloji transferi yapılması küçük işletmelerde üretkenliği artır-

mıştır. Güvensiz işler ve ekonomik güvensizlikle bağlantılı olumsuz yaşam koşulları gelişmekte olan ülkelerde halkın büyük kısmının kalıcı özelliği haline gelmiştir.¹⁸

Makroekonomik Gelişmelerin Kadın Emeği Açısından Etkileri

Makroekonomik analiz ekonomi çapında ileri düzeyde eklenmiş ürün, işgücü ve finans piyasalarının analizi olarak tanımlanabilir. Makro iktisatçılar üç tür politika hedefinin izlenmesiyle ilgilidirler: fiyat istikrarının sağlanması, tam istihdam ve dış ödemeler dengesi. Bu hedefleri gerçekleştirmek için politikacılar maliye, para ve döviz kuru politikaları uygularlar. İktisatçılar arasında yaygın varsayım mikroekonomik düzeyde toplumsal cinsiyetin belirli bir etkisi olsa da, makroekonomik politika hedeflerinin ve araçlarının cinsiyet açısından tarafsız olduğudur. Ancak feminist iktisatçılar bunun böyle olmadığını özellikle Yapısal Uyum Programlarının gelişmekte olan ülkelerdeki uygulamalarına bakarak açığa koymuşlardır. Makroekonomik politikalar farklı sosyal gruplara ilişkin bir dizi dağıtıcı tercihi içerir ve sınıf, ırk, etnisite gibi toplumsal cinsiyet de bu sosyal gruplardan biridir. IMF'nin uygulanmasında ısrar ettiği ve kredi verenlerin çıkarlarını savunmak için tasarlanan makroekonomik politikalar uygulandıkları ülkelerin yoksul halklarının ve halk içinde özellikle savunmasız grupların aleyhine işler. Bu nedenle ana akım iktisat yaklaşımının öne sürdüğü fırsat eşitliği hedefini sağlamak, çıktılarda eşitliği, yani kalkınmanın nimetlerinden yararlanmada eşitliği sağlamaz.¹⁹

Genelde küreselleşme bağlamındaki makroekonomik politikaların, özelde Yapısal Uyum Programlarının toplumsal cinsiyet eşitsizliği üzerine kurulu toplumlarda kadınlar üstündeki etkileri daha olumsuz boyutlardadır. Örneğin parasal politikaların ana odağı genel olarak ulusal merkez bankalarının kısa dönemli faiz oranlarıyla enflasyonu kontrol etmesidir. Parasal politikaların işgücü piyasalarına etkilerinin ele alındığı bir araştırma 1970-2003 arasında 17 düşük ve orta gelirli ülkede 51 adet 'enflasyonu düşürme dönemi'nin

%71'inde kadınların istihdamının erkeklerin istihdamına kıyasla bu daralma dönemlerinden daha olumsuz etkilendiğini ortaya koymuştur. Buna karşılık istihdamda genişleme olduğunda toplumsal cinsiyet etkisi ortaya çıkmamıştır.²⁰

Burada belirtilmesi gereken, kalkınma stratejileri çerçevesinde izlenen büyüme modelinin ister ithal ikameci model olsun, ister ihracata dayalı büyüme modeli olsun, kadın ve erkek emeği açısından farklı etkiler yarattığıdır. Ancak bu doğrultuda uygulanan makroekonomik politikaların kadın emeği üzerindeki etkilerinin analizini sadece kadınların işgücü piyasasına katılım biçimleriyle ve karşılığı ödenen emek biçimleriyle sınırlı tutmak yeterli değildir. Toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünün kadının işgücü piyasasına katılım biçimlerini nasıl belirlediğini, kadının hane içindeki karşılığı ödenmeyen emeğinin bu süreçten nasıl etkilendiğini açığa çıkarmak, bunları karşılıklı etkileşimi içinde ele almak gerekmektedir. Kadınların ödenmeyen emekteki orantısız payının tanınması işgücü piyasasındaki sürekli eşitsizliklerin ele alınması için bir önkoşuldur.

Küreselleşme sürecinde ihracat yönelimli büyüme modelinin benimsenmesiyle birlikte dünya çapında kadınların istihdam oranlarının artması, kadınların yaygın biçimde ücretli çalışmaya katılması kadınların lehine bir gelişme olarak yorumlanmaktadır. Ancak kadınların ödenen ve ödenmeyen çalışma biçimlerinin gösterdiği değişikliklere, gelir getirici istihdamdaki kadınların çalışma koşullarına, uygulanan makroekonomik politikaların kadının hane içindeki ödenmeyen emeği üzerindeki etkilerine daha yakından bakıldığında bu yorum konusunda ihtiyatlı olmak gerekmektedir. Gelir getirici çalışma imkânlarına kavuşmanın kadın açısından ne anlam taşıdığı, kadının aile içindeki konumunu ve karşılıksız emeğini ne ölçüde değiştirdiği, kadının patriarkal baskıdan ne ölçüde kurtulmasına ve özgürleşmesine katkıda bulunduğu konusunda daha sonra ele alacağımız geniş bir tartışma mevcuttur.

Bu alt bölümde ilk yapacağımız, kadın emeğinin farklı büyüme modellerinde geçirdiği evrimi ele almaktır. Kalkınmanın ekonomik gelişmeyle, ekonomik gelişmenin sanayileşmeyle özdeş tutulduğu bir kalkınma anlayışının egemen olduğu dönemde kadın emeğine

yönelik tartışmalar da ağırlıkla sanayide kadın emeği üzerinden yürütülmüştür. Kuşkusuz birçok gelişmekte olan ülkede kadınlar ağırlıkla tarım sektöründe çalışsalar bile tarımdaki gelişmelerin kadın emeği üzerine etkilerinin sanayiye kıyasla daha sınırlı incelendiği söylenebilir. Aynı durum kendi içinde çok heterojen bir yapı gösteren hizmetler sektörü için de söz konusudur. Bu çalışmada da sırasıyla sanayi, tarım ve hizmetler sektöründeki gelişmelerin işgücü üzerindeki toplumsal cinsiyet etkileri özellikle küreselleşmeyle bağlantılı olarak ele alınacaktır.

İthal ikameci sanayileşme sürecinde kadın emeği

İkinci Savaş ertesinde gelişmekte olan ülkelerdeki ekonomik ilerleme ailenin temel ihtiyaçlarını karşılayan hane üretiminden mal ve hizmetlerin uzmanlaşmış üretimine kademeli bir geçiş şeklinde olmuş, sanayileşme çabası, hane içi üretim faaliyetlerini, yani 'ev sanayii'ni giderek önemsiz kılmıştır. Büyük sanayi işletmelerinin kurulması çoğu ev sanayiinin yok olmasına yol açarken evde çalışan erkekler fabrika işçisi konumuna geçmiş, kadınlar ise önemi giderek azalan ev sanayiinde çalışmayı sürdürmüş veya gelir getirici ekonomik faaliyetlerin dışına itilmiştir. Modern sanayide çalışanların üretimin modern yöntemleri için çeşitli beceriler ve eğitime sahip olmaları gerekmekte, etkinliğin ve yüksek verimliliğin sağlanabilmesi için çalışma disiplinine bağlı olmaları gerekmektedir. Modern sanayinin gerektirdiği 'beceri'nin özellikle erkek çalışanlara uygun olduğu düşünülmüştür. Bunda sömürge yönetimlerinin kurduğu okullarda erkeklerin eğitim imkânlarından yararlanarak teknik gelişmeleri öğrenmesi de etkili olmuştur. Kızlar ve kadınlar uzun süre eğitim imkânlarının dışında bırakılmıştır. Böylece yeni kurulan büyük işletmelerde erkekler nitelikli işgücü olmuş, kadınlar ise ancak niteliksiz işlerde çalışabilmiştir. Boserup beceri farklılığının yanı sıra büyük işletmelerin uymak zorunda kaldığı kadınlara yönelik koruyucu yasaların da işverenlerin kadınları tercih etmemeyle sonuçlandığını, bunun kadın işgücüne talebin neden düşük olduğunu açıklamada önem taşıdığını söyler. Konunun arz boyutunu

ise kadınların çocuk doğurma ve bakma yükümlülükleri nedeniyle, kendilerine esnek çalışma imkânı sunan ev sanayiini veya ticareti yeğlemesi oluşturur. Ayrıca kimi ülkelerde kültürel faktörlerin güçlü olduğunu ve kadının fabrikada çalışmasına diğer erkeklerle birlikte olacağı ve dolayısıyla yozlaşacağı gerekçesiyle hoş bakılmadığını belirtir. Bunların sonucunda sanayileşme kadınların ekonomideki rolünü marjinalleştirmiş, yeni oluşan işgücü piyasalarındaki hiyerarşinin en alt basamaklarında kalmalarına neden olmuştur.²¹

Sanayileşmenin kadın işgücünü marjinalleştirdiği tezi kalkınma ve kadın konularında çalışanlar arasında geniş ölçüde benimsenmiş, görüş birliği oluşmuştur. İkinci savaş ertesinde ithal ikameci sanayileşme stratejilerini benimseyen Latin Amerika ve Doğu Asya'nın gelişmekte olan ülkelerinde, özellikle çelik, gemi sanayii, otomotiv vb. sermaye yoğun ve ithal ikameci sektörlerde çalışanların çoğunluğunun erkek olması marjinalleşme tezini desteklemiştir. Boserup'un yaklaşımından tümüyle farklı bir perspektif olan Bağımlılık okulu kapsamında yapılan kimi araştırmalar da marjinalleşme tezini destekleyici yönde bulgulara ulaşmıştır. Latin Amerika ülkelerindeki sanayileşme deneyimi 20. yüzyılın başından 1960'lara kadar olan dönemde kadınların sanayi istihdamındaki gelişmeden yararlanamadıklarını ortaya koymaktadır. Ancak bu mutlak olarak sanayiden dışlanmaları anlamına gelmemekte, kadınlar dokuma ve gıda gibi geleneksel teknolojilerle çalışan küçük ölçekli üretim birimlerinde yer almakta ancak modern teknoloji kullanan ve hızla ilerleyen sektörlerde çok düşük paya sahip bulunmaktadır. Böylece Üçüncü Dünya ülkelerindeki ithalata dayalı ve sermaye yoğun teknolojilerin kullanıldığı yapısal olarak bağımlı ekonomik kalkınma, kadınlar yerine erkeklerin çalışma hayatında öne çıkmasına yol açmıştır.²² İthal ikameci sanayileşme döneminde kapitalist sistemin ihtiyaç duyduğu işgücünün esas olarak erkeklerden temin edilmesiyle patriarkal sistemle bir uzlaşmazlık ve gerilim yaşanmadığı söylenebilir.

İhracata yönelik sanayileşme sürecinde kadın emeği

İhracata yönelik sanayileşme evresine geçilmesiyle birlikte 20. yüzyılın son çeyreğinde gelişmekte olan ülkelerde kadınların istihdamında ciddi artışlar ortaya çıkmıştır. Bütün gelişmekte olan ülkelerde imalat sanayi ve hizmetlerde istihdamın tarımdan daha hızlı büyümesiyle sınai işgücü içindeki kadın oranı artmıştır. 1995’de büyümenin en hızlı olduğu Doğu Asya bölgesinde Hong Kong, Güney Kore, Tayvan, Filipinler, Singapur, Tayland gibi bazı ülkelerde kadınların imalat işgücündeki oranı %40’ı geçmiş olup, Sri Lanka’da kadınların imalat istihdamı içindeki payı %52.2’dir.²³ Sanayide kadın istihdamı gelişmekte olan ülkelerin bulunduğu üç kıtada farklı hızlarda (en hızlı Asya’da, en yavaş Latin Amerika’da) büyümüştür.²⁴

İhracat performansı ile kadın işgücü arasındaki doğrudan ilişkinin temelinde sanayideki cinsiyete dayalı mesleki ayrışma vardır. Kadınlar sanayide az sayıda sektörde yoğunlaşırken, erkekler sanayinin tüm sektörlerinde çalışmaktadır. Kadınların yoğunlaştığı sektörler çeşitli modernlik düzeylerindeki gıda, tekstil, konfeksiyon, kimya, lastik, plastik ve elektrondur. Bu sanayi dallarının ortak özelliği üretim süreçlerinin emek yoğun olmasıdır. Tüm emek yoğun sanayiler kadınları istihdam etmez ancak kadınların çokça istihdam edildiği bütün sanayiler emek yoğundur. Bu sanayilerde emek maliyeti üretim maliyetinin temel unsuru olduğundan rekabet işverenleri emek maliyetlerini düşürmeye itmekte, kadınlar en ucuz emek kaynağı olarak avantaj sunmaktadır. Dolayısıyla Asya’nın Yeni Sanayileşen Ülkeleri olan ve Asya Kaplanları olarak tanımlanan Hong Kong, Güney Kore, Tayvan ve Singapur’da sınai işgücü içinde kadınların oranı yüksektir. Doğu Asya’da sözü edilen Asya Kaplanlarının dışında Malezya, Endonezya, Tayland, Filipinler ve Çin’de de ihracat yönelimli sanayileşme çok hızlı ilerlemiştir. Asya, Latin Amerika ve Afrika’da birçok ülke, fazlasıyla ucuz kadın işgücü bulunmasına rağmen politik istikrarsızlıklar, fiziki ve sosyal altyapı yetersizlikleri nedeniyle çok-uluslu şirketlerin yatırımları

açısından uygun bulunmamıştır.²⁵ Bütün bu faktörler kıtalar ve ülkeler arası farklılıkları anlamak bakımından önemlidir.

Boserup'un ithal ikameci sanayileşme dönemine ilişkin olarak geliştirdiği kadın işgücünün marjinalizasyonu tezi karşısında ihracata dayalı sanayileşme döneminde kadın emeği üzerine çalışanların üstünde görüş birliğine vardığı tez, bölgeler ve ülkeler arasında bütün farklı eğilimlerin varlığına rağmen sanayileşmenin kadın istihdamına dayanmasıdır. Bu tez kendine temel olarak esas itibarıyla 'düşük yol' stratejisini alır ve kabaca şöyle özetlenebilir: çok-uluslu şirketler geliştirmekte olan ülkelerin ama özellikle Doğu Asya bölgesindeki ülkelerin serbest ticaret ya da ihracat işlem bölgelerinde kendi başlarına veya o ülke sermayesiyle ortak yaptıkları yatırımlarda veya tümüyle yerli sermaye tarafından kurulan fabrikalarda fason üretim yaptırarak ürünleri dünya piyasalarına satarlar. Dünya piyasalarında rekabet edebilmeleri ileri teknoloji kullanmalarına değil, istihdam maliyetlerini düşük tutmalarına bağlıdır. Buralarda gelişmiş ülkelere kıyasla ücretler düşük, çalışma saatleri uzun, sosyal güvenlik ödemeleri, sosyal yardımlar vb. daha azdır. Bir-iki yıl gibi kısa sürede yıpranan işgücü kolaylıkla yenileriyle değiştirilebilir.²⁶ Ayrıca işgücü üzerinde daha büyük denetim söz konusudur. İşgücünün denetimi serbest ticaret bölgelerinde sendikaların faaliyetlerine izin verilmemesine, iş mevzuatı hükümlerinin uygulanmamasına bağlıdır. Buralarda ağırlıkla genç kadın işçiler işverenler tarafından "hünerli parmaklara sahip oldukları", uysal oldukları, monoton ve tekrara dayalı işlere daha yatkın bulundukları için erkeklere kıyasla çok daha düşük ücretlerle çalıştırılırlar ve dolayısıyla aşırı sömürüye maruz kalırlar. Ancak "kadınların hünerli parmakları" genetik bir özellik değildir, aile içinde aldıkları eğitimin bir sonucudur. Evde dikiş dikmeyi öğrenen bir genç kız konfeksiyon fabrikasında kısa bir eğitimden sonra üretime geçebilir. Kadınların ev içi emek sürecinde edindiği beceriler görünmez olduğu için yaptıkları işler kolaylıkla 'vasıfsız' veya 'yarı vasıflı' olarak tanımlanabilmektedir. Kadınların 'vasıfsız' işleri yapması onların düşük nitelikli emek sahibi olmalarından değil, düşük nitelikli emek sahibi olarak kabul edildikleri için kendilerine 'vasıfsız' işler verilmesinden ötürüdür.

Kadına atfedilen toplumsal cinsiyet özellikleri onu işgücünde ikincil ve tâbi konuma sokar.²⁷

Beceri gerektirmeyen işler olarak tanımlanan işlerde ‘vasıfsız’ olarak çalışan kadınlar için işte ilerleme imkânı bulunmamaktadır. Bu işlerde çalışan kadınların mesleki eğitime katılarak işletme içinde daha üst pozisyonlara gelme ihtimali yoktur. Buna karşılık kadınlarla aynı işi yapan erkekler bu tür işleri sadece denetleyici pozisyona yükselme ihtimalleri varsa kabul etmektedir. Özetle imalat sanayinde kadın işçiler hiyerarşinin en alt basamaklarında, hiçbir karar alma sürecine katılmaksızın çalışmaktadır. Kadınların iş hiyerarşisindeki düşük konumları onların ücretlerinin erkek işçilerin ücretlerinden daha düşük olmasına yol açar. Ancak kadınlar ve erkekler aynı türden işleri yapsalar bile cinsiyete dayalı ayrımcı pratikler sonucu kadınlara düşük ücret verilmektedir. Bunun gerisinde erkekleri aile üyelerinin geçiminden sorumlu tutan, kadınları ise işte ilerlemeyle ilgilenmeyen, sadece eve ek bir gelir getirmekten tatmin olan ‘ikincil’ işçiler sayan patriarkal düşüncenin yaygınlığı vardır.²⁸ İşgücü piyasaları toplumsal cinsiyetçi kurumlar olduğu için kadınlar ev içi sorumlulukları nedeniyle işgücü piyasalarında cezalandırılmakta, kadına yönelik ayrımcılık bu temelde meşrulaştırılmakta ve kadınların üretici çalışmaya artan katılımları onların yeniden üretici sorumluluklarında azalmaya yol açmadığı için kadınlar erkeklerden daha uzun süreli çalışmaktadır.²⁹

Kadınların sanayi işgücü içinde artan payları ve gelir getirici çalışmada yer alışları patriarkal ve kapitalist sistem arasındaki ilişkiyi nasıl etkilemiştir? Hızlı büyümenin başarılı örnekleri kabul edilen Doğu Asya ülkelerinde kadınlar ve erkekler arasında çok ciddi ücret açıkları vardır. 1975-95 arasındaki dönemde örneğin Güney Kore’de kadın/erkek ücret oranı %48.5, Endonezya’da %54.2, Tayvan’da %64.1’dir.³⁰ Kadınların düşük ücret düzeyleri bu ülkeleri rekabetçi yapmış, ihracat satışlarını desteklemiş, modern teknolojiler için ihtiyaç duyulan dövizin sağlanmasına katkıda bulunmuştur. İhracatın hızlı büyümesi yabancı borç kuruluşlarına borç ödemelerinin garantili olduğu güvencesini verince 1980’lerin ortalarından itibaren bu ülkelere doğrudan yabancı sermaye akı-

şı artmıştır. İhraç yönelimli sanayileşmede yeni bir aşamaya denk düşen bu süreçte daha ileri teknoloji gerektiren malların üretimine geçiş ise Tayvan örneğinde görüldüğü üzere kadınların erkeklere kıyasla görece daha çok iş kaybına uğrayarak 1982’de imalat sanayi istihdamında %52 olan paylarının 1996’da %45’e düştüğünü ve ücretlerdeki genel artışa rağmen kadın erkek arasındaki ücret açığının arttığını göstermektedir. İmalat sanayiinde toplumsal cinsiyet ücret eşitsizliğinin artışı, kadın ve erkek arasındaki eğitim açığının azaldığı bir döneme denk gelmiştir. Bunun başlıca açıklaması yeni yüksek ücretli, beceri yoğun işlere işverenlerin kadın almama yönündeki ayrımcı tutumudur.³¹

Hızlı büyümenin esas olarak ucuz kadın emeğine dayandığı bu ülkelerde kadınların pazarlık güçleri devlet aracılığıyla sürdürülen patriarkal toplumsal cinsiyet normlarıyla kısıtlanmıştır. Tayvan’da devlet evlenen kadınların ev eksenli çalışmasını destekleyerek ihracat sanayinin ihtiyacı olan ucuz kadın emeğini hazır tutmaktadır. Kore’de devlet işçi kadınların evlenince işten çıkartılmasına ilişkin yaygın işveren uygulamasına göz yummuştur. Kadının yerinin evi olduğu görüşü gücünü koruduğu için kadından sadece kendi ailesine değil kocasının ailesine bakması da beklenmektedir. Çocuk bakımında kocasının ailesinin yardımcı olmasını isteyemediği için kadının işten ayrılma dışında çaresi kalmamaktadır. Böylece devlet kalkınma stratejisine karşı olabilecek erkek direncini, kadının evlendiği zaman işgücünden çekip patriarkal hane yapısında ihtiyaç duyulan karşılıksız emeğini sunmasını sağlayarak önlemiştir. Kadınların düşük ücretleri ve bazı durumlarda evlilik nedeniyle işten çıkartılmaları onların pazarlık gücünü sadece işverenler karşısında değil erkekler karşısında da azaltmıştır.³² Sanayileşmede ciddi atılım yapan Güney Kore’ye ilişkin daha güncel ücret verileri kadın ve erkek arasındaki açığın sürdüğünü göstermektedir. Kadınlar 2003’te erkeklerin aldığıının %64’ünü almakta, erkeklerin %43’ü düzenli ücretli işlerde çalışırken bu oran kadınlarda %29’da kalmakta, kadınların işten çıkartılması ise erkeklere kıyasla %38 daha yüksek oranda olmaktadır.³³ Bölgede patriarkal ve kapitalist sistemlerin eklemelenmesi kadınların düşük ücretleri ve işten kolaylıkla

çıkartılabilirlikleri üzerinden gerçekleşmiş ve böylece özel patriarkanın gücünü muhafaza etmesinin koşulları korunmuştur.

Bütün bu sanayileşme sürecinde Ortadoğu ve Kuzey Afrika (OKA) bölgesinde kadınların tarım dışı ekonomik faaliyetlere katılımında önemli bir artış ortaya çıkmamış ve bölge gelişmekte olan dünyanın en düşük kadın istihdamı oranlarına sahip olmuştur. Bölgedeki ülkelerin büyük bir kısmının (Kuveyt, Libya, Katar, BAE, Suudi Arabistan, Cezayir, Mısır, İran, Irak, Suriye) petrol kaynaklarına sahip olması ve 1970'lerin ortasında petrol fiyatlarındaki artıştan ötürü önemli döviz girdisine kavuşmaları bu ülkelerde kişi başına milli gelirin 1970'lerin sonuna kadar yüksek olmasına imkân sağlamıştır. Bunun sonucunda sanayileşme doğrultusunda güçlü bir dürtü ortaya çıkmamış, 1980'lerden sonraki ihraç yönelimli sanayileşme de yetersiz düzeyde kalmıştır. Petrol gelirlerinin yetersiz ya da hiç olmadığı Tunus ve Fas hariç tutulacak olursa, kadınların tarım dışı faaliyetlere ve ücretli istihdama aşırı düşük katılımı OKA ülkelerinin işgücü piyasalarının ortak özelliğidir. Bu durum Doğu ve Güneydoğu Asya ekonomileriyle tam bir zıtlık içindedir. Ayrıca Doğu Asya'da kadınların tarım dışı istihdama katılımı artarken, OKA bölgesinde ya sabit ya da düşme eğilimi içindedir. Valentine M. Moghadam bölge ülkelerinde kadınların işgücüne kısıtlı katılımı için 'kültür'ün önemine dikkat çeker. 'Patriarkal toplumsal cinsiyet sözleşmesi' olarak adlandırdığı ilişki seti içinde erkekler evi geçindirmekten, kadınlar ev işi ve çocuk bakımını üstlenmekten sorumludur. Kadınlar ekonomik olarak erkeklere bağımlıdır. Hangi iş ve mesleklerin kadınlar için uygun olduğunu belirleyen patriarkal toplumsal cinsiyet sözleşmesi özellikle bölgedeki aile yasaları aracılığıyla sistemleştirilmiştir. Aile yasaları birçok ülkede kadınların çalışmak, kredi almak, iş kurmak veya iş gezisine çıkmak için baba veya kocaların iznini almasını gerektirmektedir.³⁴ Ancak Moghadam bölgenin özelliklerinin tam olarak anlaşılması için kültür faktörünün ötesine geçilmesi ve makro ekonomik faktörlere de bakılması gerektiğini belirtir. Karshenas'la ortak yaptıkları çalışmada OKA bölgesinde patriarkal aile yapısının muhafazasının bu ülkelerdeki yüksek ücret düzeyine bağlı olduğu tezini ortaya atar. Yani piyasa

ekonomisine geçiş döneminde tarım dış sektörde görelî yüksek kişi başına gelire sahip olan ülkelerde geleneksel kültürün kadının rolünü kısıtlayan öğeleri  ne çıkmakta, görelî düşük gelir nedeniyle tek kişinin aileyi ge indirmesinin mümkün olmadığı diğ r toplumlar da kadınların yüksek oranda işgücüne katılımına imkân tanıyan yeni kültürel normlar ortaya çıkmaktadır.³⁵ Buna somut örnek olarak Müslüman bir Güney Doğu Asya  lkesi olan Endonezya'yı verirler. 1963-92 döneminde Endonezya'daki ücretler ile OKA bölgesi ülkelerindeki ücretler arasında dört ila on kat arasında fark vardır. Ücretlerin düşük düzeyi Endonezya'da kadınların işgücü ve istihdam katılımını hane geçimi açısından zorunlu kılmış ve bunun sonucunda işgücü ve istihdam içindeki payları yükselmiştir.³⁶ Kalkınma ve kadın emeği üzerine olan çalışmalarda genelde OKA bölgesinin yeterli düzeyde ele alınmadığını belirten Moghadam bölgenin genel özelliği olan sınırlı sanayileşmenin kadın istihdamı üzerindeki kısıtlayıcı etkisine dikkat çeker. Türkiye'de kadınların sanayi istihdamındaki payının düşük kalmasının bu  er eve içinde anlaşılabileceğini belirtir.³⁷ OKA bölgesinde özel patriarkanın gücü, sanayileşmede fazla ilerleme kaydetmeyen bir kapitalist ekonomi içinde kamusal patriarkanın kadınları yasal alanda erkeklere bağımlı kılan düzenlemeleri ile muhafaza edilmiş ve patriarka kapitalizm eklenmesi kadınların işgücü piyasasının dışında tutulması üzerinden gerçekleşmiştir.

Sanayi İşçisi Kadınlar: Mağdur mu? Mücadeleci mi?

   nc  Dünya  lkelerinde çok-uluslu şirketlerin veya onlara bağlı yerli şirketlerin ihracata yönelik üretim yapan fabrikalarında çalıştırılan kadınların durumu, toplam kadın istihdamındaki düşük paylarına rağmen yoğun ilgi çeken ve 1970'lerin ortalarından itibaren çok popüler olan bir araştırma konusudur. Bu araştırmalarda genellikle vahşice sömürülen zavallı bir işçi kadın stereotipi yaratıldığını ve ağır bir yoksulluk tablosu çizildiğini söyleyen Linda Lim, bunun nedenlerini incelediği makalesinde önce fabrikalarda çalışan kadınların yaş, evlilik, eğitim düzeyi ve sosyal köken itibariyle he-

terojen özelliklerine dikkat çeker. Genel olarak iç piyasaya yönelik üretim yapan ithal ikameci sanayilerle karşılaştırıldığında ihracatçı sanayilerin ücretlerinin düşük olduğunu ancak ihraç sanayi işçilerinin ücretlerinin küçük ölçekli sanayi işletmelerinde ve ekonominin diğer sektörlerinde çalışan kadın işçilerin ücretlerinden yüksek olduğunu belirtir. Çalışma koşulları da işletmelerin özelliklerine göre farklılık göstermekte birlikte küçük ölçekli yerel işletmelerdekilerden iyidir.³⁸

Lim'e göre Üçüncü Dünya ülkelerinin ihracat işlem bölgelerindeki çok-uluslu şirket fabrikalarında çalıştırılan kadın işgücünün farklılaşan özelliklerinin görmezden gelinmesi ve zavallı işçi kadın stereotipinin çizilmesinde araştırmacıların az sayıda örnekten genellemelere gitmesi ve zaman içindeki değişiklikleri göz ardı etmesi gibi metodolojik zayıflıklar etkilidir. Ancak bunun yanı sıra gerçekliğin kavranmasını ideolojik tutumlar engellemektedir. Farklı sosyal ve politik gruplar açısından farklı ideolojiler söz konusu olsa da, çok-uluslu şirket fabrikalarına karşıtlık temelinde soldan sağa geniş bir ittifak oluşmaktadır. Bir kısım feministler kadınların ihracatçı fabrikalardaki istihdamına onların bağımlılığını azaltmaktan çok yoğunlaştırdığını savunarak karşı çıkmaktadır. Kendilerini Marksist olarak kabul eden feministler ve anti-empyristler çok-uluslu şirketlerin Üçüncü Dünya ülkelerini ve işçileri acımasızca sömürdüğünü söylediklerinde, kapitalist gelişmenin ve proleterleşmenin aynı zamanda özgürleşme potansiyeli taşıdığını görmezden gelmektedirler. Sanayileşmiş ülkelerdeki korumacı koalisyonlar da sömürücü koşulları gerekçe göstererek Üçüncü Dünya ülkelerinden ihracata karşı çıktıklarında aslında etnosentrik bakış açısıyla kendi ülkelerindeki işyerlerini Üçüncü Dünya ülkelerindekilerin pahasına korumak istemektedirler. İhracata kısıtlama getirilmesi taleplerinin bu ülkelerin sanayileşmesine, işçilerin iş ve gelir sahibi olmasına karşı çıkmak olduğunu, bunun yanı sıra kendi ülkelerindeki yoksul tüketicileri zor durumda bıraktığını görmemektedirler. Ulusal çıkarlar adına çok-uluslu şirketlere karşı çıkan yerli sermayedarlar da aslında kendi sınıf çıkarlarını korumaktadırlar. Bunların yanı sıra köktendinciler ve muhafazakârlar ücretli çalışmanın kadınlara sağ-

ladığı özgürlüklere karşı oldukları için çok-uluslu şirketlerde kadın istihdamına karşı çıkarlar.

Diane Elson ve Ruth Pearson'a göre de ihracat yönelimli fabrikalarda istihdam edilen kadın işçiler olumsuz koşullar altında çalışsalar da, enformel sektörde, aile işletmelerinde veya ev hizmetlerinde çalışan diğer kadınlara kıyasla mücadele açısından daha elverişli konumdadırlar ve fabrikalar çok sayıda kadını ortak otorite olan sermaye karşısında bir araya getirerek kendi hakları için mücadele sürecinin maddi temelini yaratmaktadır. Ancak sermaye birikiminin düzeyi ve işgücü piyasasının katılığıyla bağlantılı olarak kadın işgücü vazgeçilemez ise bu durum kadınların mücadelesinin başarısında belirleyici olmaktadır. Birikim oranının yüksek olduğu Hong Kong ve Singapur'da işgücü piyasalarının da katı olmasıyla birlikte ücretlerin arttığı görülmektedir. İşçi kadınlar açısından toplumsal cinsiyet tâbiyetinin kimi bileşenleri çözülürken kimi yeni bileşenler ortaya çıkabilmekte, ücretli çalışma kadınlara bağımsızlık getirirken yeni kırılğanlıklara yol açabilmektedir. Dolayısıyla artan istihdamlarından ötürü kadınların durumunun iyileştiğine veya kötüleştiğine dair genel bir sonuca ulaşmak doğru değildir. Toplumsal cinsiyet tâbiyetinin sarsılması için kadınların, çalışma koşullarına yönelik mücadelenin ötesine geçerek kadın olarak haklarını savunmak üzere örgütlenmeleri ve dayanışmaları gerekmektedir.³⁹

Enformelleşme ve Artan Kadın İstihdamı

Kalkınmada ister 'yüksek yol' stratejisi, isterse 'düşük yol' stratejisi izlensin, kadın emeğinin karşılaştığı dezavantajlar bakımından değişen pek bir şey olmamaktadır. Ancak 'düşük yol' stratejisini izleyen ülkeler uluslararası piyasalarda daha yoğun rekabetle yüz yüze geldikleri için işverenler yüksek oranda kadın işçi istihdam etmenin yanında emek maliyetlerini en düşük düzeyde tutulabilecekleri enformel istihdam ilişkilerine yönelmektedirler. Dolayısıyla kadınların istihdamının artışı güvencesiz, korumasız çalışma biçimlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte olmaktadır.⁴⁰

Bu noktada ‘düşük yol’ stratejisinin yol açtığı enformelleşmenin etkilerine daha ayrıntılı bakmadan önce kalkınmada ‘yüksek yol’ stratejisine geçişle birlikte kadınların istihdam imkânlarını koruma ihtimallerinin erkeklere kıyasla düşük olduğunu, bu kalkınma stratejisinden dışlandıklarına dair çokça örnek bulunduğunu belirtmek gerekir. Son 10-15 yıldır bazı hızla gelişen orta gelir düzeyindeki kalkınmakta olan ülkede kadınların ihracat işlem bölgelerindeki paylarında ciddi düşüş gözlenmiştir. Başlangıç ihracat dallarını oluşturan giyim ve elektronik sanayilerindeki kadın işgücüne talep diğer üretim alanlarında tekrarlanmamıştır. İhracat işlem bölgelerindeki çıktı bileşimi teknolojik olarak daha sofistike mallara kaydı-
ça kadın işçi oranı düşmektedir. Meksika’da otomobil sanayiinde araba montajında olduğu gibi mesleklerin toplumsal cinsiyete göre stereotipleştirilmesi ve kadınların yeni meslekler açısından gerekli olan teknik ve bilimsel eğitime katılımındaki engeller, kadınların sınai işgücü içindeki konumunu korumasını zorlaştırmıştır. Giderek önemi artan teknoloji yoğun üretim faaliyetlerinde temel imalat faaliyetlerinde olduğu gibi iş bulamamışlardır. Kore’de imalatın düşük teknoloji tüketici mallarına yönelik olduğu 1970’ler ve 1980’lerin başında kadınların işgücündeki payı yüksek iken, 1980’lerde daha teknoloji yoğun yarı iletkenlerin ve bilgisayarların üretimine geçilmesiyle işgücünün yapısı değişmiştir. Toplam işçi sayısı düşmüş ama kadın işçilerin azalışı daha hızlı olmuştur. Benzer eğilimler, Arjantin’de metal sanayiinde, Singapur’da tüm sanayi dallarında gözlenmiştir.⁴¹

Kadınların iş gücüne ve istihdama artan katılımı esas olarak 1980’lerin sonu, 1990’ların başında esnekleşmenin küresel ekonomiye damgasını vurmasıyla, düzenli ve kurallı istihdam biçimlerinin bulunduğu formel sektör işletmelerinin toplam istihdam içindeki payının azalması, güvencesiz ve korumasız çalışma biçimlerinin diğer bir deyişle enformel istidamın yaygınlaşmasıyla bağlantılıdır. Geleneksel olarak enformel sektörde yürütülen faaliyetler gelişmekte olan ülkelerde formel sektörde istihdam imkânı bulamayan kırsal ve kentsel yoksulların yaşam stratejisiyken, şimdi hem sanayileşmiş hem de sanayileşmekte olan ülkelerde uluslararası piyasalarda

rekabet gücünü koruma adına büyük ölçekli işletmelerde bile emek sürecini enformelleştirme eğilimi önplana çıkmaktadır. Artık işgücü maliyetlerini düşürmek için düzenli, tam zamanlı ücretli işgücünün yerini sözleşmeli, geçici, kısmi zamanlı işgücü ya da evde çalışanlar gibi korunmasız işgücü almakta, kadınlar bu tarz çalışmaya erkeklere kıyasla daha yatkın görüldükleri için yeni yaratılan işlerde istihdam edilenler öncelikle onlar olmaktadır. Kısaca enformelleşme dünya çapında kadın istihdamının büyümesini hızlandıran faktör olmuştur. Standing'in esnek emek aracılığıyla işgücünün feminizasyonu olarak tanımladığı bu gelişme, önce kadın işgücünün marjinalizasyonu, sonra kadın işgücüne dayalı sanayileşme olarak tanımlanan süreçlerin üçüncü aşaması olarak geniş kabul görmüştür.⁴²

Küresel düzeyde kadınların işgücüne katılım oranlarının artması ve erkeklerinkinin düşmesi yönündeki genel eğilim kadınların durumunun düzelmesinden ziyade erkeklerin durumunun kadınlarinkine benzemesi olarak değerlendirilmektedir. Geleneksel olarak kadınlarla bağlantılı görülen istihdam biçimleri: güvencesiz, düzensiz, düşük ücretli işler, erkeklere ait görülen düzenli, istikrarlı, sendikalı işlere kıyasla yaygınlaşmaktadır. İşgücü piyasasına giren kadınlar kalıcılaşırken, daha çok erkek işgücü piyasanın dışına veya sınırlarına itilmektedir. Sonuç olarak kadınların ve erkeklerin işgücüne katılma biçimleri birbirine yaklaşmaktadır.⁴³

Ancak kadınlar ve erkekler arasında hâlâ güçlü bir hiyerarşi vardır ve kendini enformel istihdamda belirgin biçimde ortaya koymaktadır. Dünya çapında ekonomik açıdan faal olan kadınların daha büyük oranı erkeklere kıyasla enformel istihdamdadır. Enformel sektördeki kadınların çoğunluğu kendi hesabına satıcı, üretici, geçici işçi, parça başı işçi veya ücretsiz aile işçisi iken çok azı işverendir. Kadınlar erkeklere kıyasla çok daha küçük ölçekli faaliyetler yürütmekte olup, erkekler gıda dışı ürünlerin ticaretini yaparken kadınlar gıda ürünlerinde yoğunlaşmaktadır. Enformel istihdamda hem kadınların hem erkeklerin ortalama gelirleri formel istihdamdan düşük olsa da, iki cins arasındaki gelir farkları enformel istihdamda daha yüksektir. Bu durum kadınların istihdamdaki düşük statüleriyle bağlantılıdır. Kadınlar yüksek gelirli işlerde çok az, düşük gelirli işler-

de ağırlıkla yer almaktadır. Dünya çapında evde parça başı işçilik yapan ve en düşük ücretleri alanların çoğunluğu kadındır. Kadınlar kendi hesaplarına çalıştıkları zaman da erkeklerden daha az kazanmaktadır. Böylece kadın olmak, enformel sektörde çalışmak ve yoksul olmak örtüşmektedir.⁴⁴

Küresel değer zincirleri bir meta veya ürünle sonuçlanan emek, üretim ve dağıtım süreçlerini birbirine bağlayan ağlardır. Bu ağlar dünya ekonomisi içinde farklı ülkelere dağılmış haneleri ve işletmeleri birbirine bağlar.⁴⁵ Ev eksenli çalışanların durumunun küresel değer zincirleri içinde ele alınması gerekir. Ev eksenli çalışmada bağımsız kendi hesabına çalışan üreticiler ve bağımlı fason çalışan işçiler olmak üzere iki grup vardır. İkinci grup ev işçisi olarak adlandırılmaktadır. Ev eksenli çalışma konfeksiyon, tekstil, deri, elektronik sanayilerinde ve halı dokumacılığında yaygın biçimde görülmektedir. Küresel değer zincirlerinde egemen konumdaki firmalar en kârlı dağıtım ve pazarlama faaliyetlerini ellerinde tutmaktadır. Üretimin emek yoğun aşamaları küçük işletmelere, oradan da evlere dağıtılmaktadır. Ev işçisi makineyi kendisi satın almakta, ısınma, elektrik giderlerini kendisi üstlenmektedir. Böylece talep dalgalanmalarında risk, zincirin en alt halkasında bulunan ev işçileri tarafından üstlenilmekte ve hiçbir maliyet yaratmaksızın yedek işgücü rolü oynamaktadırlar.⁴⁶

Beş Asya ülkesinde ev eksenli çalışma üzerine yapılan bir araştırmaya göre ücretlerin düşüklüğüne, işin istikrarsızlığına ek olarak tek bir işvereni bu süreçte sorumlu göstermenin zorluğu, örgütlenmeyi ve toplu pazarlığı çok güçleştirmektedir. Özellikle çocuk sahibi kadınların çocuklara bakma zorunluluğu nedeniyle hareketsizliği onları firmalar için güvenilir işgücü haline getirmektedir.⁴⁷ Kadınların çocuk bakımı ve ev işlerine dair sorumlulukları, yani karşılığı ödenmeyen emek harcamak zorunda olmaları, onları kendi işgücü piyasası stratejilerini geliştirmek, yani karşılığı ödencen emek arz etmek için gerekli olan özerklik ve hareketlilikten yoksun bırakmaktadır. Buna karşılık gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde orta ve üst gelir grubundan olan hanelerde kadınlar özerklik ve hareketliliğe yerli veya göçmen kadın emeği kullanımı yoluyla ulaşmakta ve ev

İç i yükümlölüklerini onlara devretmeleri işgücü piyasasına girmelerini kolaylaştırmaktadır. Eğ itimli kadınlar esas olarak formel sektörde istihdam edilirken, yoksul kadınlar için önemli bir istihdam alanı olan ev hizmetleri ağırlıkla enformel yapıdadır.⁴⁸

Neoliberal ekonomi politikalarının korunmasız nitelikteki istihdam biçimlerini yaygınlaştırması ve işgücüne yeni katılan kadınların büyük kısmının düzensiz ve düşük gelirli işlerde yer alması, kadınların kendi ayakları üzerinde durması ve yaşamları üzerinde söz sahibi olmasını getirmemekte, böylece patriarka ve kapitalizm arasındaki uyum sorunsuz sürmektedir.

Yapısal Uyum Programları ve Krizlerin Kadınlar Üzerindeki Etkileri

Gelişmekte olan ölkelerde İstikrar ve Yapısal Uyum Programları adı altında uygulanan makroekonomik politikalar, yani piyasanın mutlak egemenliğini sağlamak için ticaret ve sermaye hareketleri önündeki her türlü engelin kaldırılması ve hükümetlerin çok-uluslu şirketleri kendi ölkelerine çekmek için faiz oranlarında yaptığı artışlar yatırım ve büyüme üzerinde yavaşlatıcı etkide bulunmuştur. Bunun yanı sıra çok-uluslu şirketlerin düşük vergi ortamlarını seçmesi hükümetleri şirket ve sermaye kazançları üzerindeki vergileri azaltmaya yöneltmiştir. Vergi alma kapasiteleri zayıflayan devletler bunu telafi etmek için maaş ve ücretler üzerindeki gelir vergisini veya tüketim malları üzerindeki dolaylı vergileri artırmışlardır. Vergi gelirlerinin azalması sosyal harcamalarda erozyona yol açmış, kamu sektörü faaliyetlerinin ulusal gelir içindeki payı azalmıştır. Etkinliği artırma adına yapılan özelleştirmelerde en kârlı işletmeler özelleştirilince kamunun mal ve hizmet sunma kapasitesi zayıflamıştır. Eğ itim ve sağlığa ayrılan kaynaklar azalırken borç ödemelerinin payı artmıştır.

Bütün bu makroekonomik gelişmelerin toplumsal cinsiyet açısından etkilerine bakıldığında uyumun yükünün kadınlar tarafından daha ağır taşındığı görülür. YUP'nin kadınları daha çok incitmesinin nedenlerinin başında hane iç i eşitsizlikler gelmektedir. Özel-

likle patriarkal ailelerde kadınlar emekleri üzerinde denetim sahibi olmadığı için, ödenen ve ödenmeyen emek zamanlarını istedikleri gibi dağıtamazlar, daha az gıda tüketebilirler, emeklerinin ürünlerine (örneğin dokudukları halı, kilim) el konur ve bunların geliri üzerinde tasarruf imkânları yoktur. Kadınların coğrafi ve mesleki hareketliliği aile ve çocuk büyüme yükümlülükleri nedeniyle kısıtlanır. Yasal ve geleneksel çerçeveler kadınları çoğu zaman özerk vatandaşlar olarak değil bağımlı kişiler olarak tanımlar, birçok yerde kadınlar miras hakkından yoksun kalır, kocanın/babanın izni olmadan iş arayamaz, kredi alamaz. İşgücü piyasasındaki ayrımcılık ve mesleki ayrışma kadınların düşük ücretli işlerde ve enformel sektörde yoğunlaşmasına yol açar.⁴⁹

Yapısal Uyum Programlarının uygulanmasıyla gelir dağılımının bozulması ve hane gelirinin azalmasının neden olduğu durumlardan ilki, birçok yerde kadınların bunu telafi etmek üzere işgücüne artan katılımı ve çoğunlukla enformel istihdamda yer alışıdır. Ancak enformel istihdamda yoğunlaşmaları kadınları sosyal korumadan yoksun bırakmaktadır. Oysa uluslararası ekonomiye açılan ve krizler karşısında çok daha kırılgan hale gelen gelişmekte olan ülkelerde sosyal güvenlik ağına duyulan ihtiyaç artmaktadır. İkincisi, azalan hane gelirlerinden ötürü kadınların ev içi işlere harcadıkları karşılıksız emeğin, dolayısıyla çalışma sürelerinin artışıdır. Örneğin sağlık sektöründe artan hastane ücretleri daha kısa süreli yatışlara yol açmakta, bu da evde daha uzun nekahet dönemleri ve bakım için harcanan emekle sonuçlanmaktadır. Ev içinde karşılıksız harcanan emek hesaba katılmadığı sürece makroekonomik politikaların gerçek etkinliğini değerlendirmek mümkün değildir.⁵⁰

İstikrar ve Yapısal Uyum Programlarının olumsuz etkileri özellikle kriz dönemlerinde çok belirgin hale gelmektedir. IMF ve DB finans piyasaları üzerindeki düzenlemelerin kaldırılması için ısrar etmekte, sermaye girişi çıkışlarının serbestleştirilmesi amaçlanmakta, ancak bu serbestlik ülke ekonomilerinin kriz riskiyle yüz yüze gelme ihtimallerini artırmaktadır. Ayrıca kriz bir ülkede çıktığında hızla diğerlerine sirayet etmektedir. IMF ve DB'nin ortaya çıkan krizlere çözüm olarak getirdikleri daraltıcı para ve maliye politi-

kaları krizi daha da derinleştirmektedir. Krizin toplumsal cinsiyet açısından etkilerine bakıldığında, kadın erkek eşitsizliğinin güçlü olduğu ülkelerde kadınların hane içindeki ödenmeyen emeklerine bağlı olarak işgücü piyasasındaki ikincil konumları, yaygın şekilde enformel istihdamda yer alışları, ekonomik kaynaklara ve bilgiye erişimlerindeki güçlükler onları kriz karşısında daha korumasız bırakmaktadır. 1997'deki Doğu Asya kriziyle birlikte kadınların yoğun istihdam edildiği ihracat sektöründeki büyük işletmeler 'aileyi geçindiren' erkeği korumak istemiştir. Büyük işletmelerin kadınları işten çıkartmalarının yanı sıra enformel ekonomide fason imalatın gerilemesi ve küçük işletmelerin kapanmasıyla kadınların iş kaybı yüksek düzeyde olmuştur. Malezya, Filipin, Endonezya ve Tayland örnekleri çoğunluğu kadın olan ev eksenli çalışanların, geleneksel zanaatkârların, dokumacıların krizden en çok etkilenenler arasında olduğunu göstermiştir. İşten çıkarmalarda ikincil gelir sahibi olduğu gerekçesiyle kadınlara öncelik verilmesi özellikle aileyi kendi başına geçindiren, dul, boşanmış kadınlar ile kocaların işsiz veya hasta, sakat olduğu kadınlar açısından büyük felakete yol açmaktadır. Güney Kore'de kadınlar erkeklerin iki katı oranda işlerini kaybetmiştir. Endonezya'da işgücünün üçte birini oluşturan kadınlar, işsizlerin yaklaşık yarısını oluşturmuştur. Endonezya'da gerçek ücretler %34-40 arasında düşmüştür. Gerçek ücretlerdeki düşme tüm işçileri olumsuz etkilese de, kadınların ücretleri daha düşük olduğu için kayıplar onları yoksulluk sınırına yaklaştırmaktadır. Mevcut toplumsal cinsiyet ücret açıkları kriz dönemlerinde kadınların ücretleri erkeklerinkine kıyasla daha hızlı düştüğü için daha da büyümektedir. Örneğin Rusya'daki mali krizde kadınların ücretleri kimi durumda erkeklerin ücretinin %70'inden %40'ına düşmüştür.⁵¹

Kriz dönemlerinde formel sektörde iş bulamayanlar enformel ekonomide kendi hesabına veya ücretli çalışmaya yönelmektedir. İşverenler de işçileri sözleşmeli, geçici, kısmi zamanlı, enformel düzenlemeler içinde istihdamı tercih etmektedir. Erkeklerin işlerini kaybetmesiyle özellikle genç kadınlar aile gelirindeki azalmayı telafi için işgücü piyasasına girmektedir. Rusya, Latin Amerika ve Doğu Asya'da kriz sonucunda kadınların işgücüne katılım oranları

artmıştır. Kadınlar daha düşük eğitim ve vasıf düzeylerine bağlı olarak ev hizmetlerinde, seyyar satıcılıkta iş bulmakta veya ev eksenli çalışmaktadır. Genç kadınlar fuhuş ve eğlence sanayine yönelmektedir. Enformel ekonomide kadınların hiçbir sosyal koruma mekanizmasından yararlanması söz konusu değildir, ayrıca seks sanayiinde bulaşıcı hastalıklara ve şiddete maruz kalmaktadırlar. Rusya'daki kriz kadınların küçük ölçekli ticaretteki ve fuhuştaki payını artırmıştır. Kadın tüccarlar piyasadan aldıkları ürünleri zor koşullarda bölgeden bölgeye taşıyarak kayıtdışı olarak satmaya çalışmaktadır. Küçük ölçekli işletme sahibi olan kadınların kredi edinmesindeki zorluklar onları tefecilere mahkûm etmektedir.⁵²

Krizin eğitim ve sağlık hizmetlerinden yararlanma bakımından sonuçları da çok olumsuzdur. Endonezya'da çocukların okullaşma oranlarının artırılmasına yönelik on yıllarca süren çabadan sonra altı milyon çocuk okulu bırakmıştır. Hükümetin kız çocuklara yönelik bilinçli burs politikaları muhtemelen terk oranlarının erkeklerinkinden fazla yüksek olmasını önlemiştir. Ancak krizden sonra yoksul ailelerin kız çocuklarını ve genç oğlan çocuklarını daha büyük erkek çocukların okula devamını sağlamak için kaydettirmedeği gözlenmiştir.⁵³ Hükümetin eğitim harcamalarına 1999'da ayırdığı tutar kriz öncesi dönemin ancak %72'si olabilmıştır.⁵⁴ Tayland'da 500.000 çocuk ilk ve orta öğretimi bırakmıştır.⁵⁵ Sağlıkta ithal ilaçların ve tıbbi donanımın payının ağırlığına bağlı olarak döviz kurundaki değişimler bu girdileri daha pahalı hale getirmekte, düşen hane gelirleriyle birlikte hizmetlere erişim iyice zorlaşmaktadır. Kadınlar üremeye ilişkin sağlık ihtiyaçlarından ötürü ve hane içindeki bakım hizmetlerinden sorumlu olmaları nedeniyle sağlık hizmetlerindeki gerilemeden daha olumsuz etkilenmektedir. Aynı zamanda hane üyelerinin beslenme standartlarının gerilemesi kadınları ve kız çocukları daha olumsuz etkilemektedir. Örneğin Tayland'da kriz sırasında zatürreeye yakalanan hamile kadınların oranı %22 artmıştır.⁵⁶ İş kaybı ve yaşam mücadelesi insanların ruhsal sağlığını da olumsuz etkilemekte, hane içinde alkol ve uyuşturucu kullanımı, şiddet ve hatta intiharlar artmaktadır. Erkekler aileyi geçindiren rolünden ötürü strese maruz kalırken, kadınlar şiddete uğramaktadır.

Kriz sırasında Latin Amerika'nın birçok ülkesinde çok sayıda insan kırdan kente göçmüştür. Doğu Asya krizinde ise tersine şekilde insanlar kentten kıra geri gitmiş, çok sayıda Endonezyalı ve Taylandlı işçi yiyecek ve iş bulmak umuduyla kırsal kesime geri dönmüştür. Endonezya hükümetinin pirincin sübvansiyonunu ve seçilmiş hanelere bedava pirinç dağıtımı öngören gıda güvenlik programları yetersiz kalmıştır. Kriz sırasında pirinç fiyatında %180'e varan artışlar yoksullaşmaya katkıda bulunmuştur.⁵⁷ Kriz sırasında Doğu Asya ülkelerindeki göçmen işçiler de krizden çok olumsuz etkilenmişler, gönderdikleri para havaleleri büyük kesintilere uğramış, bu havalelere bağımlı olan ailelerin tüketim düzeyi ciddi biçimde gerilemiştir. Para havaleleri son bulunca göçmenlerin aileleri aşırı yoksulluğa düşmüş, kimi yerlerde kızlarını fuhuş sektörüne satmak zorunda kalmışlardır. Kriz Endonezya'da Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki sosyal gerilimi artırmış, varlıklı Çinli grup çoğunlukla şiddetin hedefi haline gelmiştir. Bu etnik grubun kadınlarına yönelik tecavüzler de artmıştır.⁵⁸ Öte yandan kriz kendi ülkelerinde çalışma ve geçinme imkânı bulamayan insanlar için göç eğilimini de körüklemektedir. Kriz dönemlerinde erkeklerin göç eğilimi kadınlara göre daha yüksek olsa da, bazı bölgelerde örneğin Rusya'da çok sayıda kadın seks işçiliği için Batı Avrupa ve Ortadoğu'ya göç etmiştir. Kadınlar topluluklarına geri döndüklerinde çoğu zaman damgalanmakta ve dışlanmaktadır.⁵⁹

Krizleri tahmin etmedeki ve yönetmedeki başarısızlığı nedeniyle başta IMF olmak üzere uluslararası finans kuruluşları ciddi eleştirilere uğramış ve yeni bir yapılanmanın gereği daha sık dile getirilir olmuştur. IMF ve DB hatalarının bir kısmını kabul etmiş, makroekonomik politikaların yanı sıra sosyal politikalardan söz edilir olmuştur. Ancak fiyat istikrarını ve devletin rolünü azaltmayı hedefleyen piyasa temelli makroekonomik politikalarda bir değişiklik söz konusu olmayıp, yapılan, yoksulluğun azaltılmasını hedefleyen sosyal politikaların bunlara eklenmesidir. IMF uyumun sosyal maliyetlerini azaltmak için işçi, işveren ve hükümetler arasında sosyal diyalogdan yana olduğunu, kredi kısıtlamalarının ihracatçılar üzerindeki etkilerini azaltmak gerektiğini, iç talebi desteklemek için

önlemler alınabileceğini söylemiştir.⁶⁰ IMF'nin önerdiği ve sonuçları orta vadede görülecek olan sosyal güvenlik ağının genişletilmesi daha çok formel sektördeki işçileri hedeflemekte, karşılığı ödenmeyen emek harcayan veya enformel sektörde çalışan kadınlar büyük ölçüde dışında kalmaktadır. Bu yaklaşım, mevcut politikaya içerdiği toplumsal cinsiyet sapmasını görmezden gelerek sosyal politikayı eklemeye çalışmaktadır. Oysa yapılması gereken, sosyal politikayı ve toplumsal cinsiyet perspektifini makroekonomik politikalara anaakımlaştırmak, yani onun asli unsuru haline getirmektir. Yeni uluslararası finans mimarisinin ne olması ve ne tür politikalar önermesi gereğine dair kapsamlı tartışmalar yürütülmektedir, ancak feminist iktisatçıların dikkat çektiği nokta, bunun demokratik bir katılım sürecini içermesi ve kadın örgütlerini de kapsaması gereğidir.⁶¹

Güncel Ekonomik Kriz ve Kadınlar Açısından Etkileri

Güncel ekonomik kriz 2007'de finans krizi olarak ABD'de başlamış, ardından diğer gelişmiş ülkelere sıçramış olsa da, etkilerini kısa sürede küresel düzeyde göstermiştir. Gelişmekte olan ülkelerde esas olarak ekonominin yatırım, üretim ve tüketim alanları krizden etkilenmiştir. İhracata yönelik ekonomilerde talep daralmaları ve yeni yatırımlar için gerekli kredi akışlarının durması gelişmekte olan ülkeleri ciddi daralma ve durgunluk riskiyle yüz yüze bırakmıştır. Bu durumun istihdam ve işsizlik açısından önemli sonuçları vardır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin büyük çoğunluğunda düzgün istihdamın azalması, korunmasız istihdamın ve işsizliğin artması doğrultusunda gelişmeler sürece damgasını vurmaktadır. Krizin ortaya çıkış nedenlerini iktisadi düzlemde analiz eden Seguno'ya göre krizin merkezî özelliklerinden biri ülkeler arasındaki ve ülkelerin kendi içindeki eşitsizlik artışıdır. Bunun bir veçhesi ücret ve üretkenlik artışları arasındaki açıktır. Son otuz yıllık dönemde üretkenlik birçok ülkede artmış, ancak ücretler ve gelirler aynı şekilde artmadığı için ulusal gelirin çalışanlara giden kısmı ABD, Avrupa, Sahraaltı Afrika, Orta Doğu, Latin Amerika ve Karayipler'de azalmıştır. Buna karşılık karlar arttığı için eşitsizlik büyümüştür. Bu

büyüyen eşitsizliğin bir nedeni firmaların ve finansın sınırlar arası hareketliliğindeki artan serbestliktir. Şirketler yerel maliyetlerin artması durumunda fabrikaların yerini değiştirmekte veya fason üretime geçmektedir. Bu durum işçilerin pazarlık gücünü azaltmış, ücret artışları yavaşlamış, kimi durumlarda gerçek ücretler mutlak olarak gerilemiştir. Söz konusu gelişme sadece gelişmiş ülkeler için değil, bazı yarı sanayileşmiş ülkeler için de geçerlidir. Kadınlar hareketli, emek yoğun ihracat firmalarında yoğunlaştıkları için bu durumdan özellikle olumsuz etkilenmiştir. Kimi durumlarda alt ve orta gelir grupları yaşam standartlarını korumak için borçlanmaya mecbur kalmış ve tüketim ancak borçla finanse edilebilir duruma gelmiştir. Sürdürülemez kredi genişlemesi eşitsizlik karşısında büyümeyi muhafazanın bir yolu olmuştur.

Öte yandan ulusal gelirin faiz ödemeleri üzerinden kârlara giden payı artmıştır. Merkez bankalarının anti-enflasyonist politikalarıyla desteklenen yüksek faiz oranları ve düşük enflasyon, finans yatırımlarının gerçek getirisini artırmıştır. Ama aynı zamanda hanelerin, küçük üreticilerin ve işletmelerin borç alma maliyeti yükselmiştir. Bu durum yeni işyerlerinin yaratılamamasında ve ücret düzeylerinin düşük tutulmasında etkilidir. Küresel krizin en önemli sonucu istihdam yaratılamaması ve işsizliğin artmasıdır.

Güncel krizin etkileri toplumsal cinsiyet açısından değerlendirildiğinde ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, cinsiyetçi işbölümünün özellikleri, refah devleti uygulamaları gibi bir dizi faktöre göre farklılaşacağı belirtilmelidir. Kriz gelişmiş ülkelerde kendini büyük ölçüde talep gerilemesi olarak ortaya koyarken, orta ve düşük gelirli ülkelerdeki etkisi geniş bir yelpazede mevcut sorunlarının ağırlaşması şeklindedir. Özellikle dünya ekonomisi ile entegrasyon düzeyi yüksek ülkelerde mamul mal ihracatına olan talebin düşmesi, turizm gelirlerinin, doğrudan yabancı yatırımların azalması ve gelişmiş ülkelerdeki göçmenlerin köken ülkelere eskisi gibi havale göndere-memeleri ciddi ekonomik daralmalara yol açmaktadır. Kamu kesimi gelirlerindeki azalma sonucu bütçelerin baskılanması ve bunun kadınlar üzerindeki etkisi ise kısıntı yapılan kalemlerin kadınların ve

çocukların gereksinimleri ile ilişkisi ve kısıntıların vereceği zarar konusunda gösterilen duyarlılık düzeyiyle bağlantılıdır.⁶²

Krizin yol açtığı ekonomik daralma sonucu büyüme oranları çok düşmüş, işsizlik oranları artmıştır. Gelişmiş ülkelerde erkeklerin işsizlik oranlarının kadınlara göre daha hızlı arttığı görülmektedir. İşsizlik artış oranları arasındaki fark ekonominin kadın veya erkek ağırlıklı sektörlerindeki istihdam kayıplarına bağlıdır. Bütün sanayi sektörleri (madencilik, imalat, elektrik, gaz ve su, inşaat) ve ulaşım, depolama ve iletişim erkek ağırlıklı sektörlerdir (erkekler çalışanların üçte ikisi veya daha fazlasıdır). Buralarda erkeklerin krizden daha fazla etkilenmesi söz konusudur. Öte yandan kadınlar eğitim, sağlık ve sosyal hizmet sektörlerinde, çalışanların üçte ikisinden fazlasıdır. Bu alanların kamusal alan olması ölçüsünde kadınların en azından kısa dönemde krizden daha az etkilenmeleri beklenebilir. Erkeklerin durumunun kötüleşmesiyle toplumsal cinsiyet açığı azalmıştır. Ancak ülkeler arasında ülkenin krizden etkilenme düzeyinin farklarına göre değişen durumlar vardır.⁶³

Krizin ilk etkileri işten çıkarmalar iken, ikinci aşamadaki etkileri hane baş etme stratejileri kapsamında hanenin azalan gelirlerine yardımcı olmak için kadınların işgücüne katılmasıdır. Literatürde erkeğin işsizliği durumunda hanenin diğer üyelerinin işgücüne dahil olmasını belirtmek için 'eklenen işçi etkisi' olarak adlandırılan bu durum yukarıda da belirtildiği üzere 1990'ların ortasındaki Latin Amerika krizinde (Arjantin, Brezilya, Meksika) ve Doğu Asya krizinde (Endonezya, Filipinler) gözlenmiş ve kadınların işgücüne katılım oranları yükselmiştir. Ancak patriarkal kültürün daha güçlü olduğu toplumlarda işler sayıca az olduğunda önceliğin erkeklere verilmesi sonucu iş arayan kadınlar artan oranda enformel sektöre kaymaktadır.⁶⁴ Enformel sektörde kadınlar ağırlıkla kendi hesabına veya ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaya yönelmektedir. ILO'nun korunmasız istihdam olarak adlandırdığı bu tür işlerin artması insana yakışan iş çalışmalarında on yıldan bu yana edinilen kazanımları silip süpürecektir.⁶⁵

Krizin gelişmekte olan ülkelerde düzgün iş doğrultusundaki kazanımları yok etmesi gibi Binyıl Kalkınma Hedeflerine ilişkin iler-

lemeleri de sekteye uğratması dile gelen bir diğer endişe konusudur. Özellikle beş yaş altı çocuk ölümlülük oranlarının yüksek ve kızların okullaşma oranlarının düşük olduğu az gelişmiş ülkelerde krizin toplumsal cinsiyet eşitliği yönündeki ilerlemeleri tümüyle geriye götürebileceğine dikkat çekilmektedir. Halen 33 ülkede ve bunlar arasında çoğu Afrika’da bulunan özellikle 15 ülkede yoksul hanelerdeki kadınlar ve kız çocukları kriz karşısında çok korunmasız durumdadır.⁶⁶ Eğer kriz devam ederse finansal şoka bağlı olarak 2009-2015 arasında yılda ortalama 200-400 bin arasında çocuğun (toplam 1.4 milyon - 2.8 milyon) fazladan öleceği hesap edilmektedir. Çocuk ölümleri anneleri babalardan daha çok olumsuz etkilemektedir, çünkü kadınlar ek hamileliklerin sağlık risklerini taşımakta ve bunun yanı sıra yoksul hanelerde anneler bakımın başlıca sunucuları olarak hasta çocuklara daha fazla zaman ayırıp psikolojik yükü taşımaktadır. 59 kalkınmakta olan ülkeden gelen ve 1.7 milyon doğuma ilişkin bilgilere göre kişi başına milli gelirdeki (GSYH) bir artıştan kızlar ve oğlanlar eşit yararlanırken, negatif şoklarda esas zararı kızlar görmektedir. GSYH’de bir birim azalma ortalama çocuk ölümlülüğünü kızlarda bin doğumda 7.4 ölüm ve oğlanlarda bin doğumda 1.5 ölüm olarak artırmaktadır.⁶⁷

Yoksulluk ve Mikro Finans

Yoksulluk Üçüncü Dünya ülkelerinin gündeminde her zaman öncelikli bir sorun olmuştur. İşgücü insanların çoğunluğu, özellikle düşük gelirli hanelerden gelenler için mevcut olan tek kaynak olduğu için istihdamı ve çalışanların gelirini artırmayı hedefleyen bir kalkınma stratejisi yoksullukla mücadelede en etkili araç olarak görülmüştür. Ancak son yıllarda bir dizi ülkede yapılan araştırmalar büyüme ve istihdam ilişkisinin zayıfladığını ortaya koymaktadır. Büyümenin istihdam esnekliği, yani büyümenin formel istihdamda yol açtığı artış 1980 sonrası dönemde ciddi biçimde düşmüş ve ‘istihdamsız büyüme’ denilen olgu güç kazanmıştır.⁶⁸ Küreselleşmeyle ortaya çıkan istihdam fırsatlarının büyük kısmının istikrarsız, enformel nitelikte işler oluşu büyük bir ‘çalışan yoksul’ nüfusu ortaya

çıkarmıştır. İstihdama erişim yoksulluk riskini azaltsa da, istihdamın tipi, kalitesi, istikrarı bu açıdan önem kazanmaktadır. Yoksulluk oranları formel istihdama kıyasla enformel istihdamda ve tarım dışına kıyasla tarımsal faaliyetlerde daha fazladır. Ücretli istihdam imkânlarının yokluğu ölçüsünde yoksulların geçim stratejilerinin içinde yer alan emek yoğun faaliyetler küçük ölçekli ticaret, hizmet, imalat faaliyetlerinde ücretsiz aile emeğini, parça başı çalışmayı, kendi hesabına çalışmayı kapsar.

Kadınlar yoksulluğa erkeklere kıyasla daha çok maruz kalmaktadır. 2003'te kadınlar tüm istihdamın %40'ını oluşturmalarına rağmen çalışan yoksulların %60'ını oluşturmaktadır.⁶⁹ Kadın yoksulluğunu feminist açıdan ele alan araştırmacılar için başlangıç önermesi dünya çapında hane içindeki, işgücü piyasalarındaki, yasalardaki ve politik sistemlerdeki eşitsizlik ve ayrımcılıkların kadınları yoksulluk karşısında erkeklerden daha savunmasız yaptığıdır.⁷⁰ Kadının reis olduğu hanelerin daha fazla yoksulluğa maruz kaldığı konusunda bir uzlaşma mevcuttur. Kadınların toprağa, krediye, sermayeye, iyi gelirli işlere daha az erişebilmesi ve daha fazla bağımlı çocuklarının olması onları yoksulluk karşısında daha korunmasız yapmaktadır. 1980-1990'larda Latin Amerika, Karayip, Asya ve Sahraaltı Afrika'da yoksulluk üzerine yapılan 65 araştırmayı inceleyen bir çalışmaya göre bu araştırmaların 61 tanesinde kadının hane reisliği ile yoksulluk arasındaki ilişki ele alınmış ve çoğunluğunda kadın reisli hanelerin yoksullar arasında yüksek oranda temsil edildiği sonucuna varılmıştır.⁷¹

Hane içinde kaynakların eşitsiz dağılımı kadınların yoksulluğa daha fazla maruz kalmasında etkilidir. Erkekler maddi kaynaklara erişim bakımından ayrıcalıklı konumda olup, eşitsizliğin yaygın biçimleri mülk ve miras haklarına, eğitime, beceri ve gelir getirici istihdama erişim biçimlerinde ortaya çıkar. Dreze ve Sen (1989) birçok toplumda kadınların erkekler ve kız çocukların erkek çocuklar karşısında sistematik yoksunluğuna dikkat çekmişlerdir. Özellikle Güney Asya, Batı Asya, Kuzey Afrika ve Çin'de cinsiyet oranları erkeklerin sayıca çokluğunu ortaya koymakta olup, bu durum kız çocukların ve kadınların sağlık ve beslenme açısından ayrımcılığa

uğramasının ve kız çocuklara hamile kalınması durumundaki kasıtlı düşüklerin bir sonucudur. Dreze ve Sen'e göre cinsiyet oranları itibariyle bölgeler arası farklılıklar "dışarıda gelir getirici istihdama katılma fırsatlarına" ve "kimin aile refahına daha çok katkıda bulunduğu" dair bakış açısına bağlıdır. Erkek çocukların yaşamasının daha büyük "yatırım değeri" taşıdığına dair bakış açısı kız çocukların ve kadınların aşırı kırılğanlığına yol açmaktadır. Özellikle Hindistan, Bangladeş, Pakistan ve Afganistan'da kızlar için erkeklerle kıyasla çok daha az yatırım yapılmaktadır. Ancak bu durum sosyal sınıfa göre değişmekte, yüksek gelir ve eğitim düzeyindeki ailelerde bu eşitsizlik azalmaktadır.⁷²

1980 sonrasındaki YUP uygulamalarında olduğu gibi ekonomik şartların ağırlaştığı ve işsizliğin arttığı dönemlerde kadınlar hane gelirlerinin azalması nedeniyle işgücüne daha fazla katılmak zorunda kalmaktadır. Kadınların kazançları düşük gelirli hanelerin yoksulluk sınırının üstünde kalmasını sağlamaktadır. 1980 sonrasında kadınların işgücüne giderek artan oranda girdikleri dönem dünyanın birçok bölgesinde nitelikli istihdam imkânlarının azaldığı dönemdir. Kadınların hane içi eşitsizliğe dayanan düşük eğitim düzeylerine ve işgücü piyasalarında cinsiyete dayalı tabakalaşmaya bağlı olarak genellikle düşük ücretli, düşük kaliteli, istikrarsız işlerde yoğunlaşması onların yoksulluktan etkilenme riskini artırır. Kadınlar daha çok ücretsiz aile işçisi ve ev hizmetlisi konumunda çalışırken, erkekler kendi hesabına ve ücretli işçi konumundadır. Kadınlar kendi hesabına veya ücretli olarak çalıştıklarında ise kazançları erkeklerinkinden daha düşüktür.⁷³

İktisatçıların hane içi eşitsizlik adını koydukları olgu aslında patriarkal aile yapılarına, yani özel patriarkaya atıfta bulunmaktadır. Kadının emeği üzerindeki erkek denetimi ve kadınların öncelikle hane içi karşılıksız çalışmadan sorumlu tutulması onların işgücüne ve gelir getirici istihdama katılımlarını büyük ölçüde engeller, katıldıkları zaman katılım biçimlerini belirler. Hane dışı faktörler, yani sosyo-ekonomik yapılar ve koşullar, kamu politikaları, yasal çerçeve ve egemen toplumsal cinsiyet ideolojisi aile içinde patriarkal yapıların sürmesine veya zayıflamasına katkıda bulunabilir. Örneğin

eğer ekonomik politikalar kadınların büyüyen sanayilerde iyi ücretlerle işe alınmasına imkân sağlıyorsa, sadece kadınların yoksulluğunu azaltmakla kalmaz aynı zamanda kadının güçlenmesine ve insan haklarının gerçekleşmesine katkıda bulunur. Öte yandan eğer ekonomik politikalar kemer sıkmaya ve daha fazla yoksullaşmaya yol açıyorsa, hane içi eşitsizliklerin ve kızlara-kadınlara yönelik ayrımcılığın artmasına neden olacaktır.⁷⁴

Yoksullukla mücadelede kamusal mal ve hizmetlerin varlığı ve ne ölçüde erişilebilir olduğu kadar emek standartlarının varlığını ve sosyal korumayı öngören insana yakışan işlerin yaygınlığı ve kadınların bunlara erişimini sağlayacak eğitim ve istihdam programları büyük öneme sahiptir.⁷⁵ Kadınların tasarruf, sigorta, havale transferleri ve kredi dahil olmak üzere tüm finans hizmetlerine erişimi de onların yoksulluktan kurtulabilmeleri ve ekonomik fırsatlardan yararlanabilmeleri için gereklidir. Gelişmekte olan ülkelerde yoksul kadın ve erkeklerin formel finans kurumlarına erişimleri çok sınırlıdır. Özellikle kadınlar formel finans sektöründen ve yoksullukla mücadele için hükümetlerin temin ettiği kredilerden büyük ölçüde dışlanmıştır. Bu dışlanma, talep edilen ipotekler ve genelde yoksulların, özelde kadınların gelirlerinin düşüklüğü ve düzensizliği nedeniyle riskli görülmesi ile bağlantılıdır.⁷⁶ Bu bağlamda mikro finans, yoksullara erişim bakımından uygun bir çözüm olarak ortaya çıkmıştır. Mikro kredi veren ve yoksulların küçük tasarruflarını değerlendiren mikro finans örgütlerinin tanımlayıcı özelliklerinden biri, kadınlara olan erişimidir. Mikro kredi yoksullara gelir getirci faaliyetlerde bulunmaları için verilen küçük borçlardır. 2007’de bu tür örgütler 154.8 milyon kişiye kredi vermiş olup bunun 106.6 milyonu en yoksullar arasındadır ve %83.4’ü kadındır.⁷⁷ Bunun bir nedeni kadınların formel finans hizmetlerinden çok daha az yararlanabilmesi, diğer nedeni kadınların borçlarını geri ödeme konusunda çok daha sadık olmasıdır. Ancak mikro finans örgütlerinin önemli bir kısmının kadınlara öncelik vermelerinde etkili olan, toplumsal cinsiyet eşitliği temelinde kalkınma hedeflerine bağlılıklarıdır.

Mikro finansın etkileri konusunda birbiriyle çatışan ve uzlaşan görüşler vardır. Üzerinde genel bir uzlaşa olan görüş yoksullara fi-

nans hizmeti sunulmasına ilişkin misyona rağmen mikrofinans örgütlerinin büyük bir kısmının aşırı yoksulları: yoksulluk sınırının altındaki nüfusun en alt %10-50'sini ihmal etmesidir. Bu durum finansal sürdürülebilirlik hedeflerinin giderek önem kazanmasına ve yoksulların orta ve üst kesimindekilere yoğunlaşma eğilimine bağlanmaktadır.⁷⁸ Mikro kredi gelir dalgalanmalarını azaltarak gelir üzerinde olumlu bir etki yaratırken, elde edilen gelirin özellikle kadınların belirli ve daha düşük kazanç getiren faaliyetlerde yoğunlaşmasından ötürü sınırlı olduğuna dair kanıtlar vardır.⁷⁹

Tarımda Kadın Emeği

Tarım sektörü gelişmekte olan ülkelerin büyük kısmında geçmişte olduğu gibi günümüzde de kadınlar açısından en önemli istihdam kaynağı olmaya devam etmektedir. Gelişmekte olan dünyada kadınların hâlâ yarıya yakını tarımdadır.⁸⁰ Tarımsal üretim sürecinde kadın emeği farklı boyutlarda yer alsa da köylü hanesinin idamesinde kadın emeği vazgeçilemez öneme sahiptir.

Kalkınmada Kadın (1970) kitabında tarımsal üretimde cinsiyete dayalı işbölümüne ve kadın emeğinin bu üretim sürecindeki hayati rolüne dikkat çeken Ester Boserup tarihsel gelişim sürecinde kıtalar ve bölgeler arasında farklılıkları açıklamak için tarımsal sistemlerdeki farklılıklar ile toplumsal örgütlenmedeki farklılıkların bir arada göz önünde tutulması gerektiğini belirtir. Kitabın ikinci bölümünün başında daha ayrıntılı anlatıldığı üzere Boserup kadın ve erkek çiftçilik sistemleri arasında ayırım yaparak, bunu tarım topraklarının nüfusa göre bolluğu veya kıtlığı, kullanılan tarım teknolojisi, üretilen ürünün niteliğiyle ilişkilendirir. Toprağın mülkiyet rejimi ve toplumun kabile veya özel mülkiyete dayalı çiftçi hanesi şeklinde örgütlenmesinin kadın emeğinin kullanımı açısından belirleyici olduğunu belirtir. Tarihsel olarak bakıldığında tarımın kadın işi olması en somut biçimiyle çapa tarımının yapıldığı Afrika kıtasında görülmektedir. Kimi yerlerde erkeklerin katkısı sadece tarla açmak için ağaç kesmekle sınırlı kalırken, kimi yerde erkekler çapalamayı da üstlenmektedir. Ancak hane içinde cinsiyete dayalı işbölümü sonucu

kadınların yiyecek temininden ve aileden sorumlu olması erkekleri bu konuda yükümlülükten kurtardığı için sömürgecilerin müdahalesiyle erkeklerin çalışmak üzere plantasyonlara veya madenlere göçü mümkün olmuştur. Buna karşılık sabana dayalı tarım veya erkek çiftçilik sistemleri toprağın özel mülkiyetinin ve topraksız köylülerin yaygın olduğu bölgelerde görülmüştür ve kadınların tarımdan çekilmeleri ölçüsünde ücretli tarım işçisi kullanımını beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla Asya'nın, Ortadoğu'nun ve Latin Amerika'nın kimi bölgelerinde köylerde kadınların hane içindeki tarımsal emeği Afrika'daki hanelerden çok daha düşüktür.

Boserup'un ardından yapılan çok sayıda çalışma sabana dayalı tarımın ve erkek çiftçilik sistemlerinin bulunduğu Asya kıtasının kendi içinde büyük farklılıklar taşıdığına dikkat çekmektedir. Palmer (1977) Boserup'un tipolojisinin en büyük zayıflığının erkek çiftçilik sistemleri olarak adlandırdığı sistemlerdeki kadın emeğinin rolünü küçümsemesi olduğunu söyler, çünkü gerçeklikte kadınlar işin büyük kısmını yapmaya devam etmektedir. Beneria ve Sen (1981) hane dışı üretim sürecine odaklanıp kadının hane içindeki yeniden üretici rolünü görmezden geldiği için kadınların tâbiyetinin kaynağını görememenin Boserup'un en büyük eksikliği olduğunu belirtirler. Afrika ve Asya çiftçilik sistemleri arasındaki fark tarımda kullanılan araçlardan değil, toprağa, artığa ve kadının yeniden üretici kapasitesine el konuş biçimlerinden ileri gelmektedir.⁸¹

Kırsal üretim sistemleri içinde kadınların durumunu karşılaştırmalı olarak ele alan Kandiyoti (1985) eşzamanlı olarak birçok değişkene bakmak gerektiğini belirtir. Gelişmekte olan ülkelere ekonomilerinde piyasa ilişkilerinin güç kazanmasıyla tarımsal haneler giderek artan biçimde meta ilişkilerine tâbi kılınmış, yani hane kendi tüketimi için kullanım değeri üretmeye devam etse bile meta üretimi bir ekonomik zorunluluk haline gelmiştir. Bu çerçevede kalkınmanın ve kırsal dönüşümün kadınlar üzerindeki etkisini analiz etmek için göz önünde bulundurulması gereken şeylerin ilki kapitalizm öncesi üretim sistemlerinin, mülkiyet biçimlerinin, dağıtım ve denetim biçimlerinin içlerine gömülü oldukları akrabalık sistemleriyle karşılıklı ilişkisidir. İkincisi kırsal dönüşümün değişik

süreçlerinin bölgesel, ulusal ve uluslararası düzeyle ilişkilene-
nin özgüllüğüdür. Üçüncüsü kadınların tâbiyetinin öncelikli yeri ve
kültürel olarak yeniden üretilmesinin alanı olarak hane oluşumu ve
hane içi dinamiklerdir.⁸²

Farklı Bölgeler, Farklı Emek Biçimleri

Afrika: Değişik kıtaların tarım sistemleri bu çerçevede incelen-
diğinde Sahraaltı Afrika'da kadınların tarımsal üretime katkısının
geleneksel olarak çok önemli olduğu görülür. Her ne kadar sömür-
gecilik öncesi dönemde cinsiyete dayalı işbölümü örüntüleri eşit-
likçi olmasa da kadınların ve erkeklerin çiftçilik faaliyetleri büyük
ölçüde birbirini tamamlayıcı niteliktedir, kadınların üretken kay-
naklar üzerinde geleneksel hakları ve geleneksel olarak kendilerinin
olan bazı ürünler ve faaliyetler üzerinde denetimleri vardır. Sömür-
gecilerin ticari ürünlerin yayılmasını ve tarımın metalaştırılmasını
desteklemesi sadece geleneksel ürün döngülerini ve cinsiyete dayalı
işbölümünü değiştirmekle kalmamış, kadınlar tarafından yetiştirilen
geçimlik ürünlerin tabanını daraltmıştır. Kadınların çiftçilikteki ikili
rolü, yani bazen bağımsız çiftçilik yapabilecekleri topraklara sahip
olmaları, aynı zamanda erkek hane üyelerinin topraklarında ücretsiz
olarak çalışmaları arasındaki çelişki bu süreçte giderek artan bir ça-
tışma nedeni haline gelmiştir. Yeni ticari tarım ürünlerinin kadınları
ücretsiz aile işçisi konumuna sokarak emek zamanları üzerindeki
talebi artırması ve onların bağımsız geçim araçlarına erişimini kısıt-
laması kadınların tepkisiyle karşılaşmıştır. Kadınlar kendi bağımsız
çiftçilik faaliyetlerinden elde ettikleri gelir üzerinde çok daha faz-
la denetime sahiptir. Oysa aile için harcadıkları emek sonucu elde
edilen hane geliri üzerinde söz hakları çok daha kısıtlıdır. Karı ve
kocanın harcamalar konusundaki öncelikleri ve çocukların refahı
konusundaki görüşlerinin farklı olması kadınların aile için çalışma
istegini azaltmaktadır. Kadınların emeklerinin getirisini azaltacak
faaliyetlerde işbirliğini reddetmesi üretkenlikte kayba ve üretkenlik
artışını hedefleyen projelerde başarısızlığa yol açmaktadır.⁸³

Başarısızlığın gerisinde yatan, planlamacı ve politikacıların kafasındaki cinsiyet temelli stereotiplerin varlığından ötürü kadın emeğinin gerçek boyutlarıyla görülmemesidir. Kadının çalışması kültürel değerlendirmelere tâbi tutularak kadının tarlası en fazla 'bahçe' olarak nitelendirilmekte, kadının aile içindeki emeği onun karı, anne, kız olmasının gereklerini yerine getirmesi olarak algılanmaktadır. Yani 'gerçek' çalışma yerine kadının sosyal rollerinin devamı olarak görülmekte, oysa aynı şeyleri erkek yaptığında ekonomik faaliyet olmaktadır. Planlamacı ve politikacıların kadın emeğinin önemini kavramamasına, küçük görmesine yol açan bu durum kalkınma projelerinin başarısızlığında etkilidir. Kadın emeğinin görünmezliği sorununun ciddiyeti, plancılar emek gerektiren yeni bir ürünü gündeme getirdiklerinde ve işgücü darboğazları oluştuğunda ortaya çıkmaktadır.⁸⁴

Afrika ülkelerinin tarım yapılarına müdahale eden sömürgeciler erkekleri piyasaya yönelik ürünlerin üretimine yönlendirirken kadınları üretici olarak muhatap almamış ve toprakların özel mülkiyete geçmesiyle erkekler toprak sahibi, kadınlar ise onlara bağımlı konuma girmiştir. Erkeklerin tarımsal kaynakların kullanımı ve çık-tının dağıtımı konusunda karar gücünün sahibi olması asıl üretici konumundaki kadınları yatırım yapmak ve üretkenliği artırmak için kredi vb. gerekli kaynaklara erişimde dezavantajlı konuma sokmuştur. Kalkınma projeleri kadınların bağımsız çiftçilik faaliyetlerini anlamadığı için onların çiftçiliğini geliştirmeyi hedeflememiştir. Aynı şekilde kadınların yeniden üretici faaliyetlerindeki etkinliği ve üretkenliği artırmanın hane refahı üzerinde etkilerini göz ardı etmiştir. Oysa erkekler tarım dışı ücretli iş bulma umuduyla kentlere göç ettiğinde, tarımsal üretimden tümüyle kadınlar sorumlu olmaktadır. Kentlerde işsizliğin yaygınlığı nedeniyle erkekler köyde kalanlara para havalesi gönderemedikleri zaman erkeklerin geçiminin köydeki hane tarafından desteklenmesi gerekmektedir. Kapitalist kalkınma sürecinin sonucu Afrika ülkelerinde erkeklerin kentlere göç etmesiyle kırsal kesimde başını kadınların çektiği çok sayıda hane ortaya çıkmış, yoksulluk artmış ve buna paralel olarak uygulanan yanlış tarım politikalarıyla üretimin piyasaya bağımlı hale gelmesi

sonucu gıda üretimi giderek gerilemiştir. Çok sayıda Afrika ülkesinde reisi kadın olan hane oranı Güney ve Doğu Asya'dakinin üç dört katıdır.⁸⁵

Asya: Asya'da topraktaki nüfus fazlalığına, tarımda daha fazla araç ve girdi kullanımına bağlı olarak cinsiyete göre farklı bir emek kullanım örüntüsü egemendir. Kadınların sorumlulukları, görevleri, tarıma katılım düzeyleri ve istihdam statüleri Sahraaltı Afrika'dakinden çok farklıdır. Ancak Asya kıtasında Güney Asya, Doğu Asya ve Güneydoğu Asya bölgeleri cinsiyete göre emek kullanım örüntülerinde ve kültürel toplumsal cinsiyet ilişkilerinde büyük farklılık göstermektedir. Güney Asya'da ve Doğu Asya'da tarihsel olarak atasoylu akrabalık baskındır, kadınlar mirastan dışlanır. Yerleşim atayerlidir, erkek çocuklar öncelikle tercih edilmekte, mülk konumuna sokulan kadınların ortak mekânlardan dışlanması kadın tâbiyetinin en görünür biçimi olmaktadır. Buna karşılık Güneydoğu Asya'da baskın akrabalık iki taraflıdır, kadınların miras hakkı vardır, evlilikte yerleşimde esneklik kadınlara kendi akrabalarıyla özellikle annelerin kızlarıyla ilişkiyi sürdürmesine imkân verir. Kadınların görelî özerkliğinin karmaşık kültürel olgunun bir parçası olduğunu belirten Whyte ve Whyte'a (1978) göre bu farklılığı yaratan faktörlerin başında ekoloji gelmektedir. Güneydoğu Asya'da ormanlık alanların tarıma açılması en fazla bir-iki yüzyıllık geçmişe sahiptir, geçimlik ekonomi uzun süre muhafaza edilmiştir. Güney ve Doğu Asya'da ise uzun yüzyıllardır yerleşik tarım, atasoylu akrabalığı ve kadınların tâbiyetini dayatmıştır.⁸⁶ Kandiyoti toplumlar arasındaki farkları anlamak için ekolojik faktörlerin kuşkusuz önemli olduğunu ancak bunun yanında Çin ve Hindistan gibi ülkelerin uzun imparatorluk tarihlerine ve sınıf oluşumlarına da bakmak gerektiğini belirtir. Bu tarımsal imparatorluklarda çok gelişmiş sosyal tabakalaşma ve ayrışma sistemleri mevcuttur. Örneğin Çin'de geniş aile büyük törensel öneme sahiptir ve orta boy köylü hanelerinde ve toprak sahiplerinde çok güçlüdür. Bu nedenle kadınların tâbiyeti atayerli geniş hane içindeki konumlarıyla ilişkilidir. Çok genç yaşta evlenerek gelin gelen kızlar sadece ailedeki erkeklerin değil yaşlı kadınların

da, özellikle kayınvalidelerinin de otoritesi altındadır. Ona aile içinde güç kazandıracak tek şey erkek evlatlar doğurmasıdır. Atayerli geniş hane kadının emeğine, evlatlarına el koyar ve emeğini görünmez hale getirir. Kadınların ev içindeki işlerin dışındaki işlerde çalışmaması da bir statü sembolü olarak görülür.⁸⁷

Kadınların tarımsal üretime katılma düzeyi sahip olunan toprak miktarıyla yakından bağlantılıdır. Toprak miktarının artmasıyla kadınlar işgücünden çekilmekte ve kadınların işgücüne katılım oranları azalmaktadır. Bu durum, bir sosyal prestij meselesi olarak görülmesinin yanı sıra kadınların eve yakın yerlerde üstlendiği tarımsal ve tarım dışı faaliyetlerle de ilgilidir. Daha fazla mülk sahibi olunmasıyla kadının evde yapacağı işler artmakta, ev dışında yapacağı işler için zamanı kalmamaktadır. Hane içinde yapılan birçok üretken faaliyet ev işlerinin uzantısı olarak kabul edildiği için görünmezdir. Tarımsal üretim sürecine ilişkin, örneğin tohumlama da ön hazırlıklar, hasat sonrası ürünün depolaması ve muhafazası için yapılan işler, kümes hayvancılığı ve küçük baş hayvancılık ve meyve ağaçlarının ürünlerinin değerlendirilmesi yoluyla kadınların yaptığı işler ailenin beslenmesi için hayati önemdedir. Kadınlar yıl boyunca erkeklerden daha uzun çalışmaktadır. Ailenin sahip olduğu toprak miktarı ve gelir düzeyi düştükçe kadınların işgücüne katılım oranı artmaktadır. Yoksul hanelerden kadınlar işgüçlerini kiralayarak haneye gelir getirmeye çalışırlar. Asya'da toprağın azlığından ötürü nüfusun geniş kesimleri topraksız köylüdür veya sahip oldukları küçük toprak ancak yoksulluk sınırında geçinmelerine yetmektedir. Topraksız köylüler işgüçlerini arz etmekte, emek kullanımında mevsimsel dalgalanmalara, ücret oranlarına bağlı olarak kadınların ve erkeklerin işe alınmasında ciddi farklar bulunmaktadır. Kadınlar daha çok mevsimlik olarak işe alınmakta ve saat başına ücretleri erkeklerinkinden çok daha düşük olmaktadır. Erkekler sahip olunan toprağı denetlediği ve ailedeki işgücünün yapacağı işleri belirlediği için kadınlar arasında ücretli işgücüne katılım erkeklerinkinden daha yüksektir. Erkekler zamanlarının büyük kısmını kendi topraklarında geçirirken, kadınlar yedek işgücü kaynağı olarak ek gelir için yerel çiftliklerde veya plantasyonlarda ücretli işe gitmektedir. Kuşkusuz

topraksız erkekler de kadınlar gibi ücretli çalışmak durumundadır. Asya'da kırdan kente göç Afrika'daki gibi belirgin bir özellik değildir ve mevcut göç erkek ağırlıklı olsa da cinsiyet dağılımı dengesiz değildir. Bunun sonucunda kırsal kesimde kadının reis olduğu hanelerin oranı çok daha düşüktür ve birçok Asya toplumunda %10-15 civarındadır.⁸⁸

Latin Amerika: Latin Amerika'da kadınların tarımda işgücüne katılımları Asya ve Afrika'ya kıyasla çarpıcı biçimde düşüktür ve sektörel dağılımları da farklı örüntüler gösterir. 1950'lerden bu yana kadınların tarım sektöründeki payı düşmüş ve hizmet sektöründeki payı artmıştır. Latin Amerika'da tarım sektörünün payı sanayileşmeyle bağlantılı olarak düşüş göstermektedir. İkinci Dünya Savaşı ertesinde sömürgeci ekonomik egemenliğe tepki olarak yerel sanayileşme ulusal stratejisi seçilmiştir. Yatırımlar için gerekli birikimin tarımsal artığa dayanması gerektiğinden hükümetler düşük nüfus-toprak oranı nedeniyle etkinliği artırmak üzere büyük ölçekli mekanizasyonu desteklemiştir. 1960'lardaki toprak reformu hareketi toprağın adil dağıtımından ziyade etkinliği artırmayı hedefleyen bir politika olarak değerlendirilmektedir. Buna eşlik eden bir diğer gelişme geçimlik ürünlerden ticari ürünlere (örneğin pamuk, şeker kamışı, tütün, soya) hızlı bir geçiş yaşanmasıdır. Tarımın metalaştırılması Latin Amerika'da dünyanın tüm diğer gelişmekte olan bölgelerinden daha derin olup 1960'larda bu kıtada mekanize tarım sektörü diğerlerine göre çok daha yaygındır. Buna ek olarak uluslararası tarım işletmelerinin ve büyük ölçekli üretim sermayesinin Latin Amerika tarımına dünyanın diğer bölgelerine kıyasla daha fazla doğrudan müdahalesi olmuştur. Böylece küçük üreticilerin varlık ve yeniden üretim koşulları kökten biçimde değişmiştir. Zaten eşitsiz olan toprak dağılımı bu süreçte daha da eşitsiz hale gelmiştir.⁸⁹

Bu gelişmeler tarımdaki emek kullanımının cinsiyete dayalı yapısını mülkiyet biçimine ve üretim tarzına göre farklı etkilemiştir. Latin Amerika'nın büyük kısmında büyük toprak sahiplerinden kiralaran ve 'hacienda' olarak adlandırılan topraklar üzerinde faaliyette bulunan, kendine yeterli üretim birimleri olan küçük çiftlikler

büyük ölçüde ortadan kalkmış, çiftçiler topraklarından sürülmüştür. Böylece bu çiftliklerde geçimlik faaliyette bulunan kadın emeği açığa çıkmıştır. Kırsal kesimde ücretli çalışma imkânı olmadığı için kadınların işgücüne katılım oranları hızla düşmüş, başka geçim imkânı bulunmadığı için yoksul ailelerden kadınlar iş bulma umuduyla kentlere göç etmeye başlamıştır. Afrika'nın tersine kentlere göç edenler daha çok kadınlar olmuştur. Kadınlar kentlerde ev hizmetlerinde çalışarak geride kalan aile üyelerinin geçimini sağlamıştır. Kadın göçünün en az görüldüğü yerler emek yoğun ticari ürün (örneğin çilek, çiçek, fıstık) üretilen haneler olup kadın işgücü üretimin devamı açısından elzemdir. Kadın emeğinin tarımsal işgücü olarak vazgeçilebilirliği ölçüsünde kadınların kente göçü gündeme gelmektedir. Topraksız haneler arasında ise göç eğilimi en yüksektir. Sadece genç kızlar değil, dul veya boşanmış kadınlar da göç etmektedir. Yoksulluk kimi zaman evli kadınların da çocuklarıyla birlikte iş bulma umuduyla kente göçüne neden olmakta, tek ebeveynli ailelerin sayısı artmaktadır. Gittikçe artan sayıda kadın ücretli işgücü haline geldikçe kadınların proleterleşmesi süreci yaşanmaktadır.⁹⁰

İhracat ürünlerinin üretildiği plantasyonlar için köylü aileleri geniş bir vasıfsız işgücü havuzu sunmaktadır. Sahip oldukları küçük ve verimsiz topraklar nedeniyle geçimleri büyük ölçüde ücretli iş için diğer kırsal bölgelere mevsimlik göçlerine bağlı olmaktadır. Kadınlar pamuk veya kahve hasadında ücretli işçilik yapsalar da yaygın istihdam biçimi erkeğin diğer aile üyeleriyle istihdamıdır. Ancak kadınların ücretli çalışmaya katılımı onların öncelikli ev içi rol tanımlarıyla sınırlanmaktadır. Kırsal kadınları istihdam eden tarım endüstrilerinin ücret ve işe alım politikaları genç, evli olmayan kadınları düşük ücret, geçici iş temelinde, evlenince işten çekilmesini amaçlayarak istihdam etmek doğrultusundadır. Düşük ve güvencesiz gelir kadınların ücretli çalışmanın yanı sıra ev işleri ve karşılığı ödenmeyen tarım faaliyetlerini sürdürmesini sürekli kılmaktadır. Hane içinde daha adil bir işbölümü olduğuna dair hiçbir kanıt olmayan koşullarda kadınların iş yükü aşırı artmış olmaktadır. Yoksulluk ve tarım krizinin etkileri kadınların toplumsal cinsiyet olarak tâbiyetini artırmaktadır.⁹¹

Ortadoğu ve Kuzey Afrika: Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da ulusal istatistiklere ve stereotiplere göre kadınların tarımdaki rolü marjinaldir. Kuzey Afrika'dan Arap Ortadoğu'suna, İran İslam Cumhuriyeti'ne ve Pakistan'a uzanan bu coğrafyada İslam dünyasından söz etmek yerinde olacaktır. Tarımda kadın oranının düşük olmasında istatistiklerin kadınların çalışmasını kapsamak ve yansıtmakta yetersiz kalması etkilidir. Bölgede tarıma, bazı zanaatlara ve hayvan yetiştirmeye dayalı geleneksel köylü yerleşimi kendine yeterli ve daha az tabakalaşmış bir yapıdadır. Sosyal örgütlenme köylülerin yarıcı olduğu, toprak ağasına bağlı köylerden, köylülerin küçük toprak sahibi olduğu daha homojen yapılara kadar farklılık göstermektedir. Kandiyoti, bu toplumlarda kadınların konumunu üretken faaliyetlerinin doğasından ziyade öncelikle yüksek düzeyde patriarkal akrabalık sistemi ve atayerli genişleyen hanedeki yaşam döngüsü içinde ele almak gerektiğini belirtir. Yerel ekonominin özelliklerine göre cinsiyete dayalı işbölümü büyük ölçüde farklılık gösterebilir. Ekilen tahılların cinsi, sahip olunan hayvanların sayısı ve cinsi, yerel zanaatların doğası kadınların günlük ev işleri ve çocuk bakımının dışında yapması gereken somut işleri doğrudan belirler.

Atayerli geniş hanenin özellikleri ve kadınlar açısından sonuçları kısaca belirtilecek olursa, bunlar Çin'deki hane yapısıyla büyük benzerlik gösterir: erken yaşta erkeğin ailesine gelin gitme, mirastan dışlanma, erkek çocuk için açık tercih, katı yaş-cinsiyet hiyerarşisi olup, genç gelinler hiyerarşinin en altındadır. Erkek çocuk doğurarak statü kazanır ve nihayetinde kayınvalide olarak gelinlerinin emeğini yönetir ve saygınlık kazanırlar. Çin'den Ortadoğu'ya uzanan bir klasik patriarkallık kuşağının varlığından söz edilmektedir. Ortadoğu toplumlarında bu yapı kadın cinselliğinin İslami kontrolünün çarşaf, poligami, boşama gibi göstergeleriyle kadın tâbiyetinin en görünür biçimlerini alır. Ortadoğu'da göçebe toplumlarda mekânsal ayrışma söz konusu değilken, köylerde kadınlar tarlalarda erkeklerle birlikte çalışırlar ve çarşafı değildir, ancak kasaba ve kentlerde kadın-erkek mekânları ayrılmıştır ve kadınlar çarşıya yollarında erkek bir akrabaları olmadan gidemezler.⁹²

Mekânsal ayrışma ve kadınların dışlanması en önemli sonuçlarından biri kadınların parasal ekonomi ile ilişkilerinin erkekler aracılığıyla olmasıdır. Kadınlar kendi emeklerini satamazlar, hane reisi erkek dış dünyayla pazarlığında bir kaynak olarak kadın emeğini kullanır. Kadının hareketliliği üzerine getirilen kısıtlamalar kadınların gelir getirici faaliyetlerini sınırlamaktadır. Afrika ve Latin Amerika'da kırdaki ve kentteki kadınlar küçük ticaret ve seyyar satıcılık üzerinden kendilerine gelir alanları açabilirken bunlar Ortadoğu'da mevcut değildir. Kadınların tanımadıkları erkeklerle temasını öngören işleri yapmaları engellenmektedir.⁹³ Özetle Ortadoğu'da tarımsal üretimde cinsiyete dayalı işbölümü patriarkal aile yapısının yanında diğer yerlerde olduğu gibi kalkınmanın derecesine, bölgenin piyasaya yönelimine, üretimin tipine, erkek emeğine duyulan ihtiyaca ve temin edilebilme düzeyine ve kırsal hanenin sınıf konumuna bağlı olmaktadır.⁹⁴

Tarımda Teknolojik Değişim

Tarımda hem üründe hem üretim sürecinde teknolojik değişiklikler gerçekleşmiştir. Ürün değişiklikleri pirinç, buğday, mısır gibi ürünlerin 1960'lı yıllarda 'Yeşil Devrim' olarak tanımlanan ve yüksek ürün veren çeşitlerinin ortaya çıkmasıyla ilgilidir. Bunlar geleneksel türler karşısında çeşitli üstünlüklere sahiptir. Üretim sürecinde ortaya çıkan teknolojik değişiklikler ise tarımsal mekanizasyondaki (traktörler, vb.) teknik etkinliğin artırılmasına ilişkindir. Ayrıca zararlılarla mücadele ilaçları ve gübrelerde sağlanan niteliksel ilerleme ve bunların yaygın şekilde sunulması üretim miktarlarını ve yoksul ülkelerde çıktıyı artırmıştır. Üçüncü Dünya'daki yiyecek krizinin çözümü olarak selamlanan Yeşil Devrim Meksika'dan Filipinlere, Hindistan'dan Endonezya'ya geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Ancak yüksek verimli türlerin benimsenmesi esas olarak toprağa, işgücüne ve krediye erişimi olan toprak sahiplerinin işine yaramış ve kırsal kesimdeki eşitsizlikleri derinleştirmiştir. Öte yandan birçok tarımsal kimyasalın ölçsüz kullanımı sonucu toprak verimliliği azalmış, zararlılar direnç kazanmış ve insan sağlığı

üzerinde çoğu zaman öngörülemeyen olumsuz etkiler ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak ürün ve üretim teknolojilerindeki değişikliklere bağlı olarak dünya çapında tahıl üretiminin miktarı çok artmış, dünya pazarlarındaki ürün bolluğu tahıl fiyatlarının düşmesine yol açmıştır. Buna karşılık nüfusu en hızlı artan Afrika'da benzer bir üretim artışı gerçekleşmemiştir.⁹⁵

Bütün bu gelişmelerin kadın emeği üzerindeki etkilerine baktığımızda birincil etkisinin toprağın üretkenliğinin artışıyla ilişkili olduğunu görürüz. Çıktıdaki artış işgücü talebinde artışa yol açmış ve aile emeğine kıyasla daha fazla ücretli emek kullanılması sonucunu yoksul ve topraksız köylüler işgüçlerini arz imkânı bulmuşlardır. Ancak ikincil etki bunun tersi yönde olmuştur. Artan işgücü talebinin karşılanamadığı durumlar, özellikle işgücü açığının hasat zamanında zirveye çıkması toprak sahiplerini mekanizasyon yönünde teşvik etmiştir. Ancak mekanizasyon işgücüne olan talebin tüm üretim aşamalarında gerilemesine yol açarak yoksulları gelir imkânından yoksun bırakmıştır. Bu süreçte kadınlar artan işgücü talebinden yararlanmışlar ve ücretli işgücüne katılmışlardır. Örneğin Hindistan'da çıktıda önemli artışların olduğu 1970'li yıllarda kırsal kesimde kadın işgücüne katılım oranları artmıştır. Ancak mekanizasyonun işgücünü azaltan etkisi kadınlar açısından daha belirgin ortaya çıkmıştır.⁹⁶ Cinsiyete dayalı işbölümü sonucunda kadınlarca yapılan küçük ölçekli, tekrara dayalı ot yolma, hasat gibi işler mekanize oldukça kadınlar işlerini kaybetmiştir. İşgücünün yerini alacak mekanizasyonun getirdiği yüksek sermaye maliyetinin toprak sahiplerini caydırmamasının gerisinde, bunun alternatifinin kritik dönemlerdeki mutlak işgücü açığı olması yatar. Hasat zamanı yapılan işlerin çoğu kadınlarca yapılmaktadır ve hasat zamanı işlerine yönelik mekanizasyon özellikle kadın emeğinin yerini alarak istihdam potansiyellerini kısıtlamıştır. Böylece Asya tarımındaki gelişmelerin toplam etkisinin kadınların aleyhine olduğu söylenebilir. Kuşkusuz tahıl fiyatlarının düşmesinin, beslenmesinde tahılın ağırlıklı yer tuttuğu yoksul tüketiciler açısından yararı vardır. Ancak kadınların kaynaklara erişim itibariyle işgüçlerinden başka satacak şeylerinin

olmaması, onların bundan da yoksun kalınca, yoksulluktan çok daha olumsuz etkilenmesine yol açmaktadır.⁹⁷

Hindistan'da Yeşil Devrim adıyla tarımda kapitalist ilişkilerin artması sonucu toprağın zengin çiftçilerin elinde yoğunlaşmasının ve ortakçılık sisteminin yerini giderek ücretli işgücünün almasının kadın emeği açısından etkilerini inceleyen Sen, iki farklı bölgedeki mevcut toplumsal cinsiyet ilişkilerini göz önünde tutarak bir karşılaştırma yapar. Küçük toprak mülkiyetinin yaygın olduğu bölgede yeni teknolojilere erişim için nakit paraya artan ihtiyaç çiftçi hanelerinden kadınların ücretli işgücü olarak büyük toprak sahiplerinin tarlalarında çalışmasına yol açmış ancak erkekler sürekli işçi konumundayken kadınlar esas olarak hasat zamanı çalıştırılan geçici işçi konumunda olmuştur. Tarımsal nüfusun ihtiyaçtan fazla olduğu diğer bölgede ise kadınların ücretli istihdama katılımı daha sınırlı kalmış, katılan kadınlar geçici işçi olarak düşük ücretler karşılığı çalıştırılmış, buna karşılık kadınların hakları için mücadelede daha aktif ve militan oldukları gözlenmiştir. Her iki durumda da tarımsal işgücü hiyerarşisinde kadınlar en aşağı konumdadır.⁹⁸

Modern, yüksek verimli ürünlerin Asya'da tarıma girmesinin başlıca olumsuz etkisi bunları yetiştirme imkânı bulunmayanlar üzerinde olmuştur. İklimsel olarak farklı alanlarda benzer ürünleri üreten çiftçiler çıktıda aynı artışı sağlayamamış, düşen ürün fiyatları karşısında maliyetleri aynı kaldığı için gelirleri ciddi biçimde gerilemiştir. Teknolojinin Afrika tarımı üzerindeki etkisi benzer şekildedir. Asya, Kuzey Amerika, Avrupa ve Japonya'da üretkenlik artışı ve besin fiyatlarının düşmesi Afrika'yı çok olumsuz etkilemiştir. Afrika'da kentsel nüfus sınırlı olduğu için ucuz fiyatlı ürünlerden yararlanabilecek kesim de sınırlıdır. Nüfusun ağırlığını oluşturan kırsal kesimde ise ihtiyaç duyulan ürünler kendileri tarafından üretilmektedir. Sahraaltı Afrika'da kadınlar esas itibariyle gıda ürünlerinin üretiminden sorumlu olduğundan, kadınların ve erkeklerin gelir ve istihdamı ürünlerinin fiyatlarına bağlı olarak farklılaşmıştır. Gıda ürünlerini kadınların üretmesi nedeniyle hükümetler bu alana ilgisiz kalmıştır. Erkeklerin kente göçü nedeniyle işgücü açığının baş gösterdiği durumlarda işgücü açığı olan kadın reisli haneler baş-

ka kadınlarla emek değişimi yaparak, daha uzun saatler çalışarak, para havalesi geliyorsa işgücü kiralayarak sorunun üstesinden gelmeye çalışmaktadır. Veya daha az emek yoğun ama besleyici değeri daha düşük olan ürünlerin üretimine yönelerek, ekilen toprak miktarını azaltarak hanenin gıda güvenliğini riske atan özümmler bulmaya çalışmaktadır. Gübre ve daha iyi sulama altyapısı aracılığıyla kadınların üretkenliği artırması mümkün olabileceksen, kredilerden veya altyapı için gerekli politik ilişkilerden yoksun olmaları nedeniyle bu sağlanamamıştır. Artan nüfusun gıda ihtiyaını karşılamak için toprakta daha emek yoğun üretime geçilmiştir. Uzun dönemde sürdürülebilir olmayan bu üretim çevrenin zarar görmesine, çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturduğu iklim mültecilerinin kendi topraklarından kaçmak zorunda kalmasına yol açmıştır. Kadınların sahip olduğu tek kaynak, tarımsal üretimde kendilerine yardımcı olacak çocukları doğurmaktır. Ancak bu, nüfusu toprağın besleme kapasitesinin üzerinde artırarak sorunu içinden çıkılmaz hale getirmektedir. Bölgede toprak kaynağının sınırlarına gelinmekte ve toprak açığı baş göstermektedir. Hükümetlerce alınan dış krediler yeni yatırımlar yerine ancak nüfusu besleyecek gıdaların ithalatına gitmektedir.⁹⁹

Küreselleşmenin Tarımda Kadın Emeğine Etkileri

Küreselleşme sürecinde uluslararası ticaretin giderek yaygınlaşması tarım üretimini ve tarımda emeğin toplumsal cinsiyet bileşimini de etkilemiştir, ancak kadınların emeği kırsal hanelerin yaşamında büyük önem taşımaya devam etmektedir. 1990'lı yıllarda Sahraaltı Afrika'da hane tüketimi ve satış için üretilen gıdanın, %60-80'i kadın emeğine dayanmaktadır. Tarımda ekonomik açıdan aktif nüfusun içinde kadınların oranı %48-73 arasındadır. Asya'da bölgenin tamamında gıda üretiminde kadınların oranı %50 dolayındadır, ancak ülkeler arası farklılıklar vardır. Örneğin Tayland'da kadınlar tarımsal işgücünün %60'ı iken, Malezya'da %35'idir. Güneydoğu Asya'da kadınlar pirinç üretiminde ücretsiz aile işçisi olarak başlıca rolü oynamaktadır. Pasifik'te kadınlar balıkçılıkta ve gıda satışında

ve yanı sıra hurma yağı, Hindistan cevizi yağı, vanilya, kahve ve kakao gibi ticari ürünlerin emek yoğun işlenme sürecinde baskın role sahiptir. Yakın Doğu'da erkek hane reislerinin karılarının ve kızlarının ekonomik faaliyetlerini kabullenmedeki isteksizliği kadınların ekonomik faaliyetlerinin kayıtlara düşük düzeyde geçmesine neden olmaktadır. Ancak ücretsiz aile işçiliği ve mevsimlik emek göz önüne alındığında kadınların tarıma katkısı belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁰

1980'lerden bu yana tarımsal gelişme giderek artan oranda piyasaya yönelimli olmuştur. Uygulanan ekonomik liberalizasyon politikaları geçimlik hane üretimi karşısında üretkenliğin daha kolay artırılacağı varsayımıyla büyük ölçekli ticari çiftçilik ve ihracata yönelik tarım ürünlerine avantaj sağlamıştır. Uzun dönemde bu politikaların büyüme ve yoksulluğu azaltma bakımından etkili olması beklenmiştir. Ancak zaten iyi durumda olanlar bu politikalardan daha çok yararlanırken kaybedenler küçük çiftlikler olmuş, genel olarak kadınlar piyasa liberalizasyonunun olumsuz etkilerine daha fazla maruz kalmışlardır. Kadınların ağırlıklı ücretsiz aile işçisi olarak hane çiftliklerinde çalıştığı Asya ve Latin Amerika tarımsal sistemlerinde kadın üzerindeki ağır çalışmaya yükünün bu süreçte arttığına dair çok sayıda örnek vardır. Kadınların ve erkeklerin toprak ve emek kullanımının ve elde edilen gelir üzerinde hak sahibi olmasının çok daha karmaşık olduğu Afrika'da çiftçilerin yeni ve kârlı ihracat ürünlerine yönelmesi toplumsal cinsiyet grupları arasında çelişkili yeniden pazarlık süreçlerine yol açmakta ve sonuçlar kadınların aleyhine olmaktadır. Doğu ve Batı Afrika'da yapılmış araştırmalar geleneksel tahıl ve şeker ihracatının hane çiftliklerinde geliri artırdığını ama aynı zamanda kadınların ve çocukların beslenme durumlarının kötüleştiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, ihracat ürünlerinin artan tarımıyla kadın emeğine olan talebin artmasının ancak bu emeğin bir karşılığının olmamasının, ya da kadınların bu doğrultudaki taleplerinin karşılılık bulmamasından ötürü hane gelirindeki paylarının düşmesinin sonucudur. Öte yandan kendi adına çiftçilik yapan kadınların sahip oldukları toprakların küçüklüğü, kredi, girdi ve pazarlama kanallarına erişim imkânlarının kısıtlılığı

bu süreçten erkekler gibi yararlanmalarını önlemiştir. Bunun dışında kadınların yasal olarak kısıtlandığı durumlar vardır, örneğin Kenya'da sadece erkeklerle çay üreticisi olarak ilgili devlet kurumunca lisans verilmiştir.¹⁰¹

1980'lerin ikinci yarısında uygulanan piyasa yönelimli makro-ekonomik politikaların tarım ekonomisi üzerine etkilerini ele alan ve Senegal'i inceleyen bir araştırma kadınların süreçten erkekler gibi yararlanamamalarının ve farklı etkilenmelerinin bir diğer örneğini sunmaktadır. Uluslararası finans örgütlerinin yönlendirmesiyle gıda güvenliğini artırmak adına sermaye yoğun çiftçilik tekniklerine geçiş öngörülmüş, ancak sulu tarıma geçiş için kurulan barajlar Senegal'i borç yükü altına sokmuş, ardından YUP uygulanmıştır. Küçük üreticilere kredi ve sübvansiyonların kesilmesi bunu takip etmiş, ticaretin liberalizasyonu sonucu artan ithalat rekabetinin getirdiği düşen fiyatlarla baş edemeyen aile çiftlikleri, hükümetlerin ürün alımlarını durdurmasıyla iyice zora girmiştir. Hükümet sula- nan arazileri çiftçilere dağıtmış ancak toprağa erişimde toplumsal cinsiyet eşitsizliği değişmeden kalmış ve çok az sayıda kadın toprak sahibi olabilmıştır. Erkeklerin gelir getirici faaliyetler için göç etmesiyle kadınların erkeklerle ait topraklarda çalışması artmıştır. Zaman kullanım anketleri tarımsal iş yükünün erkeklerden kadınlara ve çocuklara aktarıldığını göstermektedir. Koopman'ın köy araştırmasına göre kadınların küçük bahçe arazilerindeki çalışmalarıyla edinilen çiftçilik geliri ailenin geçimi için hayati önemdedir. Ancak güvensiz toprak hakları ve sübvansiyon edilmiş ithal Avrupa gıdalarından gelen rekabet kadınların piyasa ve hane için sebze üretme çabalarını sınır- lamakta, başlangıçta öngörülen gıda güvenliğini artırma amacının tersi sonuca ulaşılmaktadır.¹⁰²

1960-70'li yıllarda devletler tarafından sıkça yürütülen toprak reformlarında kadınlar görmezden gelinir ve toprağın kullanım hakkı genelde hane reisi olarak erkeklerle verilirken, 1990'larda genel eğilim devlet öncülüğündeki toprak reformundan uzaklaşarak piyasa mekanizmalarına öncelik verilmesidir. Birçok ülkede toprakta özel mülkiyet desteklenmiş ve küçük toprak sahiplerinin bu yolla piyasadaki teşviklere daha duyarlı olacağı ve üretkenliği artıracacağı

varsayılmıştır. Piyasaların herkese açık olduğu söylene de kadın ve erkek kırsal yoksullar yeni yasalar ve programlar hakkında bilgi sahibi olmadığı, toprak alacak parası bulunmadığı ve krediye erişemediği için piyasa sisteminden yararlanamamaktadır. Kadınlar her bir bileşen açısından daha dezavantajlı konumdadır.¹⁰³ Kalkınma ajansları kırsal yoksulluktan kadınların daha çok etkilenmesi karşısında besin işleme ve diğer tarım sanayilerine yönelik mikro işletmeleri yoksullukla mücadelenin ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini azaltmanın piyasa dostu yolu olarak desteklemektedir. Kırsal kadınların girişimci faaliyetler için yaratılan fırsatlardan yararlanabilmeleri için girdiye, krediye, piyasaya, beceri eğitimine erişim konusundaki kısıtlamaları aşmaları gerekir.

1980 sonrasında tarımda veya tarım dışında enformel istihdamdaki kadınların yoksulluğun en kötü biçimlerinden korunmasını sağlamak için yaygın kullanılan bir araç mikro kredi olmuştur. Bu uygulamanın en bilinen örneklerinden olan Bangladeş'teki Grameen Bankası, yoksul kırsal kadınlara yönelik bir kredi şeması yürütmektedir. Kadınlar üretimde kullandıkları girdilerin temini için ihtiyaç duydukları küçük miktarlardaki krediyi tefeciler yerine bankadan almakta ve krediden yararlanmak için eğitim çalışmalarına katılmaya ve düzenli toplanan küçük gruplarda örgütlenmeye teşvik edilmektedir. Küçük gruplarda üyelik kadınların bir nevi birbirlerine kefil olması anlamına gelmekte, grup üyesinin borç alması bir önce alanın geri ödemesine bağlı bulunmaktadır. Bu tarz örgütlenme kadınların birbirini denetlemesini ve kredilerin yüksek oranda geri ödenmesini sağlamaktadır. Ülkedeki köylerin yarısından fazlasında aktif olan Grameen Bankası'nın 1997 sonunda iki milyon üzerinde üyesi vardır ve bunların %90'ı kadındır.¹⁰⁴ Uluslararası düzeyde büyük ilgi çeken bu uygulama dünya çapında ekonomik kalkınmanın nasıl düşünülmesi gerektiği konusunu derinden etkilemiş ve birçok ülkede denenmiştir. Halen mikro kredi ve kredi dağıtım şemaları ikili ve çok taraflı kalkınma ajanslarının, özel ve gönüllü örgütlerin ve kimi ülkelerde doğrudan devletin kalkınma projelerinin temel ayaklarından biridir.

Birçok çalışma Grameen Bankası'nın kadınları güçlendiren etkilerini ortaya koymuştur. Bangladeş'te altı köy üzerine yapılan bir araştırmaya göre programa katılmak kadınların hareketliliğini ve ekonomik güvenliğini geliştirmiş, hane içi karar alma sürecindeki rollerini ve kendi adlarına satın alma kapasitelerini artırmıştır.¹⁰⁵ Bu çalışmanın verilerini temel alan bir diğer çalışma kadınların doğum kontrol yöntemlerine erişimini artırdığını da bulmuştur.¹⁰⁶ Ancak uluslararası kaynak sunan kuruluşların mali başarıyı her şeyin önüne koyması, Banka pratiklerinde zaman içinde finansal sürdürülebilirlik için kadınların refahını göz ardı eden uygulamaların ortaya çıkabildiğini göstermiştir. Bangladeş'te yine bir köyde yapılan antropolojik bir araştırma banka çalışanları ve borç alan grubun diğer üyelerinin kadınların borçlarını zamanında ödemeleri için büyük baskı uyguladığını, bu durumun borçların ödenebilmesi için yeni borçların alınmasına yol açtığını açığa çıkarmıştır. Hanenin artan borç yükü ise hane içi gerilimlerin ve kadının üzerindeki baskı ve şiddetin artmasına yol açabilmektedir.¹⁰⁷

Mikro kredi konusunda dünyanın çeşitli ülkelerinden güncel araştırmalar mikro girişimler ve mikro kredi konusuna daha dikkatli yaklaşmak gerektiğini ortaya koymaktadır. Genelde Sahraaltı Afrika'da, özelde Kenya ve Kamerun'da mikro kredi uygulamalarının kadınlar açısından etkilerini inceleyen bir araştırma kadınları güçlendiren bir araç olarak işlev görmek yerine 'etkin ekonomik aktörler'e dönüştüren disipline edici bir güç olduğunu ortaya koymaktadır. Aslında mikro kredi ona atfedilen kadınları güçlendirme işlevini yerine getirememiş, daha ziyade hanenin asgari temel ihtiyaçlarının sağlanmasına yönelik bir yoksullukla mücadele stratejisi aracı olarak işlev görmüştür. Kuşkusuz bunun önemi göz ardı edilemez ancak mikro krediler aracılığıyla desteklenen mikro girişimlerin büyük çoğunluğunun büyüme kapasitesinden yoksun bulunması, bu kredilerin kadınlar açısından gelir getirici üretken faaliyetlere geçişi sağlamada yetersiz olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁰⁸ Birbiriyle çelişen bu sonuçlar kısmen farklı araştırma metodlarının ve güçlenmeyi ölçecek farklı göstergelerin kullanımının sonucu olabilir. Değişik

mikro finans örgütlerinin etki itibariyle ciddi farklılıklar yaratan örgütsel stratejilerindeki çeşitliliklerinden de ileri gelebilir.¹⁰⁹

Küreselleşme sürecinde tarımda ortaya çıkan dönüşümün bir diğer etkisi Doğu Asya'da ve Latin Amerika'nın bazı bölgelerinde kadınları emek göçünün başlıca unsurları haline getirmesidir. Buralarda erkekler toprakta kalmakta ve kadınlar nakdi gelir için göç etmektedir. Özellikle bekâr kırsal kesim kadınları fabrikalarda, serbest ticaret bölgelerinde ve tarım ihraç işletmelerinde veya ev hizmetlerinde ve eğlence sektöründe çalışmak üzere göç etmektedir. Ancak küreselleşme çağında sermayenin artan hareketliliğine paralel şekilde bir işgücü hareketliliği söz konusu değildir. Sürekli göç imkânlarının büyük ölçüde ortadan kalktığı koşullarda mevsimlik/geçici emek hareketleri birçok kırsal kesim hanesi için bir yaşam stratejisidir. Para havaleleri küçük ve marjinal işletmelerin varlığını sürdürmesinde etkili olmaktadır.¹¹⁰

Küreselleşmeyle birlikte tüm dünyada tarımın 'sanayileşmesi' doğrultusunda yüksek katma değerli ürünlerin üretimine geçilmektedir. Bu tarımsal faaliyet esas olarak Kuzey Amerika'ya hizmet eden Latin Amerika'da yerleşmiştir. Afrika ve Güney Asya'ya, özellikle Hindistan'a da yerleşmektedir. Bu üretim özellikle hortikültürel ürünlerle (çiçek, taze veya dondurulmuş lüks meyve ve sebze) ilgilidir. Kadınların bu ürünlerin üretiminde ücretli işçi haline gelmesiyle bazı kazanç imkânları ortaya çıkmaktadır. Aile işletmesinden farklı olarak kadınlar çalışmalarının karşılığını nakit olarak almaktadır. Ancak geleneksel dışı tarımsal üretimin ölçeği çok sınırlıdır. Ayrıca sektörde ücretler çok düşüktür ve sağlıkla ilgili tehlikeler daha yaygındır. Bu nedenle bütün bu gelişmelere rağmen tarımda kadınların kazanç imkânları imalat sanayiine kıyasla çok daha kısıtlıdır.¹¹¹

Hizmetler Sektöründe Kadın Emeği

Kadınların yaygın istihdamının gerçekleştiği bir diğer alan hizmetler sektörüdür. Uluslararası ekonomiyle bağlantısı ve içerdiği ekonomik faaliyetler itibariyle heterojen yapıda olan hizmetler sektöründe eğitim, sağlık, finans ve bankacılık veya turizm alanlarında-

ki büyük modern işletmelerin yanında küçük ihtiyaçları karşılayan enformel işletmeler, seyyar satıcılık faaliyetleri ve ev hizmetleri de yer alır. Birçok ülkede hizmet sektörü kadınlar için başlıca istihdam alanıdır. Ancak kadınların sunduğu küçük ölçekli, enformel nitelikte pek çok hizmet kayıtlara geçmediği için resmî istatistikler kadınların bu alandaki istihdamını eksik yansıtır. Gelişmekte olan dünyada tarihsel olarak Latin Amerika ve Karayipler’de kadınların hizmetler sektöründeki istihdam oranları Asya ve Afrika’daki oranlarından daha yüksek olmuştur. Hizmet sektöründe kadınların ağırlıkta olduğu üç alan: toplum hizmetleri (sağlık, eğitim ve sosyal refah), ticaret (perakende hizmetler) ve ev hizmetleridir. Toplum hizmetlerinde hemşire, öğretmen ve sosyal hizmet görevlisi olarak yer alışları geleneksel rollerinin kamudaki devamı olarak görülebilir. Kadınların perakende ticaretteki varlığı kimi zaman diğer faaliyetlerinin uzantısı olmaktadır. Afrika’da kadınlar yiyecek üretiminden sorumludur, bunun sonucunda kırsal ve kentsel alanlarda hane ihtiyaçlarının ötesindeki yiyeceği pazarlamaktadırlar. Latin Amerika’da kırdan kente göç eden kadınların diğer ücretli iş imkânlarının kısıtlılığı nedeniyle başlıca istihdam alanı ev hizmetleridir. Bu alanda yoğunlaşmaları onların ücretlerini düşürmekte, çalışma koşullarını kötüleştirmektedir. Kadınlar kamuda görev yaptıkları zaman öğretmen ve hemşire gibi uzman mesleklerde çalışsalar da genellikle mesleki hiyerarşinin en alt basamaklarında yer almaktadırlar.¹¹²

Gelişmekte olan ülkelerde YUP’nin devreye girmesi ve kamu harcamalarının kısıtlanması kadınlar açısından önde gelen bir istihdam alanı olan kamu hizmetlerinde gerilemeye yol açmıştır. Buna karşılık özel sektörün hizmet faaliyetlerinde kadın istihdamını artıran bir gelişme yeni uluslararası işbölümünde ortaya çıkan daha yeni eğilimler bağlamında ele alınabilir. Yeni uluslararası işbölümü literatürü daha çok imalat faaliyetlerinin merkezden çevre ülkelere aktarılması üzerinde odaklanmıştır. Ancak merkezden çevre ülkelere aktarılan faaliyetler içinde hizmetlerin payı artmaktadır.¹¹³ Hizmet sektöründe küreselleşen ekonominin ihtiyaçlarını karşılamak üzere hızla gelişen bilgi işlem sektöründe basit veri girişinden programlamacılığa kadar işverenlerin kadın işgücü talep ettiklerine dair

güçlü kanıtlar vardır. 1980'lerin ortalarından itibaren veri bağlantılı hizmet kuruluşları, örneğin kredi kartı sunanlar, mektupla sipariş hizmetleri, uçak ve demiryolları müşteri hizmetleri işlem verilerini düşük ücretli bölgelere göndermiştir ve veri girişinin tamamı kadınlarca yapılmaktadır. Karayipler ve Güneydoğu Asya ülkeleri bu tarz işler için kurumlaşmıştır ve son zamanlarda Hindistan da aralarına katılmıştır. Aynı şekilde program tasarımı, bilgisayar programcılığı ve finans hizmetleri gibi diğer yüksek beceri gerektiren iş hizmetleri ve bankacılık, sigortacılık gibi yüksek gelirli kişisel hizmetler giderek daha çok gelişmekte olan ülkelere aktarılmakta ve oldukça yüksek oranda kadın işgücü istihdam etmektedir. Kadınlar yabancı sermaye firmalarında oldukça iyi ücretler kazanabilmektedir. Ancak sanayinin aksine bu tarz hizmetlerde yoksul ailelerden gelen daha düşük eğitilmiş kadınların şansı yoktur.¹¹⁴

Düşük eğitilmiş kadınlar ancak enformel nitelikteki ev hizmetlerinde korumasız ve güvencesiz statüde iş bulabilmektedir. Hükümetler diğer sektörlerde çalışan işçiler için geçerli olan iş yasalarının kapsamını ev hizmetlerini kapsayacak şekilde genişletmemektedir. Ev işi işçileri dünyanın en fazla sömürülen ve istismara uğrayan işçileri durumundadır. Çeşitli ülkelerden ev işi işçileriyle yapılan bir araştırma kadınların bir kısmı işlerinden memnun olsalar da, çok daha fazla sayıda kadının psikolojik, fiziki ve cinsel şiddete uğradığını, bunların söz konusu olmadığı durumlarda, çalışma saatlerinin uzunluğu, ücretlerin düşüklüğü veya ödenmemesi gibi sorunlarla yüz yüze geldiğini ortaya koymaktadır. Ev hizmetlerinde yerli kadınların yanı sıra sayıları giderek artan göçmen kadınlar da çalışmaktadır. Göçmen kadınlar özellikle yasadışı statüde oldukları zaman çok daha çaresiz konumdadır.¹¹⁵

Birçok ülkede hizmetler sektörünün bir alt dalı olan turizm alanında da istihdam artmaktadır. İhracata yönelik imalatın yanı sıra turizm gelişmekte olan ülkeler açısından önemli bir gelir ve istihdam kaynağı olarak uluslararası finans örgütlerince desteklenmektedir. Turizmin büyümesi onunla bağlantılı eğlence ve fuhuş sanayilerinin de önemli kadın istihdam alanları olarak genişlemesi sonucunu getirmektedir. Eğlence ve fuhuş sanayileri sadece bulundukları ül-

kenin yerli kadınlarını değil artan sayıda göçmen kadını istihdam etmektedir.¹¹⁶

Uluslararası Emek Göçü ve Göçmen Kadınlar

Hizmet sektöründe istihdam söz konusu olduğunda araştırmalar daha çok göçmen kadınların istihdamı ve göç süreci üzerine odaklanmaktadır. Bunun nedeni göçün küreselleşmeye paralel olarak artmasının yanı sıra Üçüncü Dünya'nın yoksul insanların zengin ülkelere yolculuk serüveninin dramatik, hatta kimi zaman trajik olaylar, kayıplar, acılarla dolu olması ve bu yüzden daha çok ilgi çekmesidir. Göç insanlık tarihi boyunca yaşanan bir olgudur. İnsanlar daha iyi bir yaşam umuduyla ekonomik, politik, sosyal, kültürel nedenlerden ötürü veya askerî müdahalelere, çatışmalara bağlı olarak gönüllü veya zoraki göç etmişlerdir. Günümüzdeki uluslararası emek göçü ülkelerin kendi aralarında ve bir ülke içinde bölgeler arasında sosyo-ekonomik kalkınma farklılıklarına tepki olarak ortaya çıkmakta, özellikle yoksul ülkelere gelişmiş ülkelere doğru yoğun bir göç hareketi yaşanmaktadır. İkinci Dünya Savaşı ertesinde Batı Avrupa ülkelerindeki işgücü açığı Avrupa'nın güneyindeki, Afrika'nın kuzeyindeki ülkelere ve Türkiye'den işgücü alımı yoluyla karşılanmaya çalışılmıştır. Sanayide ve madenlerde çalışmak üzere getirilen işgücü erkek ağırlıklıdır. Azımsanmayacak sayıda göçmen kadın imalat sanayiinde çalışsa da, kadınlar daha ziyade aile üyeleri olarak göç etmiştir. 1950'lerde başlayan göç 1970'lerdeki ekonomik krizin ertesinde Avrupa ülkelerinin getirdiği artan kısıtlamalar aracılığıyla durdurulmaya çalışılmıştır. Yasal göç kanallarının tıkanması sonucu bu tarz sürekli göç dünya çapında azalırken küreselleşmeye paralel şekilde ortaya çıkan yeni göç hareketleri içinde kadınların ticareti de dahil olmak üzere emek göçünün düzensiz ve yasadışı biçimleri önem kazanmıştır. Sermaye, mal ve hizmet akımlarının alabildiğine serbestleştiği, buna karşılık insanların hareketliliğinin kısıtlanmaya çalışıldığı küresel bir dünyada sınırlamalara tepki kendini yasadışı yollardan gerçekleşen göç akımları olarak ortaya koymuştur. Bu sürecin dikkat çeken özelliği kadınların göçmen işgücü içinde büyü-

yen payıdır. Stephe Castles ve Mark Miller bunu uluslararası emek göçünün feminizasyonu olarak tanımlamıştır.¹¹⁷ Özellikle sosyalist sistemin çökmesinden sonra 1990'lı yıllarda Doğu Bloğu ülkeleri göçün yeni kaynak ülkeleri olarak öne çıkmış, ticaret ve çalışma amaçlı kısa dönemli düzensiz göç hareketleri hız kazanmıştır. Kadınların ağırlıklı paya sahip olduğu bu göç sürecinde küçük ölçekli ticaretten veya kısa süreli enformel çalışmadan elde edilen kazançlar ekonomik çöküş yaşanan köken ülkelerde hanenin yaşam düzeyini yükseltmek üzere harcanmaktadır. Göçün birden fazla ülke arasında gidip gelişlere dayandığı bu yeni örüntüsünü Mirjana Morokvasic 'hareketlilikte yerleşme' olarak tanımlamıştır.¹¹⁸

Uluslararası göç ekonomik küreselleşmenin yanı sıra demografik gelişmelere, ulaşım ve iletişim alanında yaşanan teknolojik gelişmelere bağlı olarak artmaktadır. Gelişmiş ülkelerde nüfus yaşlanırken, gelişmekte olan ülkelerde hızla artmaktadır, kıtalar arası ulaşımın ucuzlaması seyahat imkânlarını artırmaktadır, internet, cep telefonu gibi iletişim araçları göçmenlerin başka ülkeler hakkında bilgiye erişimini ve geride kalan aileleriyle haberleşmelerini kolaylaştırmaktadır. Dünya göçmenlerinin %60'ı gelişmiş bölgelerde, %40'ı gelişmekte olan bölgelerdedir. Gelişmiş ülkelerin göçü kısıtlamak için getirdiği önlemler arttıkça önemli boyutlarda göç, aynı bölge içinde düşük gelirli ülkelere orta gelirli ülkelere doğru olmaktadır. Özetle uluslararası göç çok sayıda ülkeyi etkileyen küresel bir olgu olarak karşımıza çıkmakta, ülkeler kaynak, transit, göç alan olarak veya bazen hepsi birden olarak bu sürece katılmaktadır.¹¹⁹

Kadınların uluslararası emek göçünde artan önemi ve insan ticaretinin mağdurları haline gelmesi ile ekonomik küreselleşmenin gelişmekte olan ülkelerde yarattığı ekonomik çöküntüler arasındaki ilişkiyi araştıran makalesinde Saskia Sassen (2000) uygulanan YUP'nin birçok ülkede ekonominin belli sektörleri ve halkın belli kesimleri için ağır maliyetler yarattığını, işsizliği ve yoksulluğu artırdığını ve öngörülenin tersine hükümet borçlarını azaltmadığını belirtir. Sassen'e göre YUP ile geleneksel geçim yollarının tıkanmasının, erkeklerin istihdam imkânlarının azalmasının ve hükümetlerin gelirlerinde düşüşler ortaya çıkmasının birbiriyle ilişkili süreçler

olduğu literatürde genel kabul görmektedir. Ancak bu gelişmelerin yaşamı sürdürmek için alternatif araçlar bulmanın, kâr etmenin ve hükümet gelirlerini artırmanın yolu olarak kadınların uluslararası emek göçüne teşvik edilmesinde etkili olduğu görmezden gelinmemektedir.¹²⁰

Ekonomik küreselleşmeye paralel olarak ortaya çıkan alternatif küresel devreler alternatif hayatta kalma stratejilerine atıfta bulunur. Yoksulluk ve istihdam imkânlarının yokluğu nedeniyle aileler veya bizzat kadınların kendileri göç kararı almakta, göç yasal veya yasadışı yollardan gerçekleştirilmekte ve hükümetler göç sürecini dolaylı veya dolaysız olarak desteklemektedir. Sassen kadınların hemşire, hizmetçi vb. olarak düzenli işlerde çalışmak üzere veya ısmarlama gelin olarak evlilik yoluyla ihracını, fuhuş için ticaretini ve göçmen kadınların gönderdiği para havalelerini alternatif küresel devrelerin içinde en önemlileri olarak tanımlar ve ekonomik kalkınma sürecinin esas olarak kadınların sırtından işlediğini belirtir. Birçok ülkede ve özellikle işgücü ihraç programlarının devlet eliyle örgütlendiği Filipinler, Tayland, Sri Lanka, Bangladeş'te işçi ihraç etmek ve havale girişlerini güvenceye almak hükümetlerin işsizlik ve yabancı borçlarla baş etme stratejilerinden biri haline gelmiştir.¹²¹ Örneğin Filipinlerde hükümet 1982'de Filipinler Deniz Aşırı İstihdam İdaresini kurmuş ve bu kuruluş Filipinli kadınların hemşire ve hizmetçi olarak ABD, Ortadoğu ve Japonya'ya gönderilmesinde önemli rol oynamıştır. Filipin hükümetinin mektupla evlilik ajansları aracılığıyla genç Filipinli kadınların yabancı erkeklerle sözleşme anlaşmasıyla evlenmesini düzenlemesi sonucu bu ticarete hızlı artış olmuştur. Başlıca müşterilerin ABD ve Japonya'dan olduğu bu süreçte Japonya'da özellikle kentlerde artan işgücü talebi ve bunun sonucunda kırsal kesimde baş gösteren işgücü açığı nedeniyle Filipinli gelinler istenmektedir. Filipinli kadınlar Japonya'ya eğlence sektöründe çalışmak üzere de gönderilmektedir. Devletin şemsiyesi dışında faaliyette bulunan ve sayıları beş yüzü geçen eğlence acenteleri kadınlara şarkı ve eğlence amaçlı aracılık ediyor görünseler de, onları sıklıkla fuhşa zorlamaktadırlar. Mektup evlilikleriyle çeşitli ülkelere giden kadınlara çoğu zaman şiddet uygulandığına dair çok

sayıda kanıt vardır. Filipinler hükümeti istismar hikâyeleri nedeniyle 1989'da mektupla evliliği yasaklamış olsa da bu tür faaliyetler yasaya rağmen sürmektedir.¹²²

Öte yandan göç devrelerinin süreklilik taşıması için göçmen işgücüne devamlı talep olması gerekir. Bu talep küresel kentlerde çalışan yüksek ücretli profesyonellerin yaşam tarzından ileri gelir. Küresel kentlere profesyonellerin yanında onlara hizmet etmek üzere düşük ücretli idareci ve kapıcı, tamirci gibi mavi yakalı hizmet işçileri dahil olmaktadır. Aynı zamanda yüksek gelirli profesyonellerin çalışma pratikleri hizmetçiler, dadılar ve pahalı lokantalardaki ve dükkânlardaki düşük ücretli işçiler için talep yaratmaktadır. Düşük ücretli işler yerli işçilerin arzının yeterli olmadığı durumlarda göçmenlere, özellikle göçmen kadınlara aktarılmakta ve kadınlar ekonomilerin hayati aktörleri olsalar da sürece görünmezleşerek katılmaktadır.¹²³ Ancak söz konusu ücretler gelişmiş ülkeler için çok düşük olsa da, göçmen kadınların geldikleri ülkeler açısından çok yüksektir. Örneğin Hong Kong'da ev hizmetinde çalışan bir Filipinlinin aylık ücreti kendi ülkesindeki bir öğretmenin ücretinin 15 katı olabilmektedir.¹²⁴

BM'nin Kadınların Kalkınmadaki Rolüne İlişkin 2004 raporu kadın ve uluslararası göç konusunda olup, kadınların emek göçmeni, aile göçmeni, mülteci veya insan ticareti kurbanı da olsalar da aynı üçlü sıkıntıya: (kadın olmak, yabancı olmak ve tehlikeli işlerde çalışmak) maruz kalmasına dikkat çekmektedir. Öte yandan uluslararası göçün kadınlar için güçlendirici bir deney olabileceğine, kadınların geleneksel, patriarkal otoriteden kurtularak yaşamları üzerinde daha çok özerklik sahibi oldukları durumlara geçebileceğine işaret etmektedir.¹²⁵

Sassen'in alternatif küresel devreler adını verdiği ve kadınların sırtından kalkınma olarak gördüğü göç süreci, BM raporunda kalkınmaya kadınların katkısı olarak nitelendirilmektedir. Hangi perspektiften ele alınırsa alınsın, göçmenlerin kendi ülkelerine gönderdikleri havalelerin tutarının resmî yardımlardan daha fazla olduğu açıktır. 1990'da göçmenler geliştirmekte olan ülkelere 30 milyar dolar gönderirken, 2003'de bu tutar IMF'nin hesaplarına göre yılda 90

milyar doları geçmiştir. Oysa resmî kalkınma yardımları yılda 60 milyar doları nadiren geçmektedir.¹²⁶ Göçmen kadın ve erkeklerin havale gönderme tutumlarına ilişkin çok fazla şey bilinmese de, kadınların ailelerine daha çok para gönderdiklerine dair bazı kanıtlar vardır.¹²⁷ Gönderilen dövizler ülkelerin ödemeler dengesine olumlu katkıda bulunmaktadır. DB'ye göre para havaleleri birçok ülke için dış ticaret, doğrudan yabancı yatırım ve yabancı yardımlardan daha istikrarlı bir gelir kaynağıdır. Bu durum gelişmekte olan ülke hükümetlerinin işgücü göçünü neden desteklediklerini açıklıkla ortaya koymakta ve Sassen'in tezine haklılık kazandırmaktadır.

Çalışma amaçlı göç eden kadınlar becerilerine, göç alan ülkedeki ikamet sürelerine ve yasal konumlarına bağlı olarak farklı kategorilere ayrılabilirler. Vasıf yelpazesinin en altındaki kadınlar tarımda meyve sebze toplar, imalat sanayiinde konfeksiyon imal eder, et ve tavuk ürünlerini hazırlar, ev ve hastanede bakım işlerini üstlenir, otel ve lokantaları temizlerler. Ev hizmetlerinde çocuk büyütme, yaşlı bakmak, temizlik yapmak gibi işleri yerine getirirler. Bu işlerde yasal veya enformel olarak çalışabilirler. Vasıf yelpazesinin yüksek ucunda çok-uluslu şirketlerde özel vasıf isteyen işlerde, üniversitelerde çalışmanın yanı sıra sağlık sektöründe hemşire ve fizyoterapist olarak yer alırlar.¹²⁸ Göçün kadınları güçlendirici etkisi göçün kaçak olmaması, hedef ülkede kadınların ev dışında çalışması, kadınların aile üyesi olarak değil özerk olarak hareket etmesi, formel sektör işlerine girmesi, göçün geçici olmak yerine uzun dönemli veya sürekli olması gibi faktörlere bağlıdır.¹²⁹

Göçmenin yasal statüsü kendini sömürüye karşı korumada önemli bir faktördür. Sürekli ikamet hakkı bulunan göçmenler genelde diğerleriyle aynı haklara sahiptir. Geçici sözleşmeli işçilerin hakları daha kısıtlıdır. Çalışma koşullarından şikâyet etmeleri ülkeyi terk etmeye zorlanmalarıyla sonuçlanabilir. Yasadışı yollardan gelenler ise ister insan kaçakçılığı ister insan ticareti yoluyla gelsin tümüyle korumasızdır. Özel iş bulma büroları genellikle göçmen kadınların istismarından sorumludur. Kadınları ev hizmetlerinde çalışma vaa-diyle kandırıp fuhşa zorlayanlar dışında, diğerleri de kadınlardan ve işverenlerden çift taraflı kesinti yapmaktadırlar. Bazı ülkelerde bu

tür aracılık şirketlerine yönelik düzenleyici yasalar çıkarılmış olsa da, çoğu zaman bu yasalara uyulmamakta ve uymayanlar cezalandırılmamaktadır.¹³⁰

İnsan kaçakçılığı daha iyi yaşam umuduyla bir sınırdan ötekine yasadışı geçiş karşılığı para ödemeye hazır kayıtsız göçmenleri içermektedir. Buna karşılık insan ticareti kişilerin tehdit veya diğer zor kullanım biçimleriyle veya kandırılarak sömürü amacıyla bir ülkeden diğerine götürülmesini içermektedir. İnsanların fuhuş veya zoraki çalıştırma amaçlı olarak ticareti uluslararası suç faaliyetlerinin giderek büyüyen bir alanı olmuştur. Kadınların ticareti kimi zaman şiddet yoluyla olsa da, çoğu zaman kadınların yabancı ülkelerde ev hizmetleri, bakıcılık, model, dansçı gibi işlerde çalıştırılacakları vaadiyle gönüllü şekilde olmaktadır. Kadınlar gönüllü olarak göç etseler de eğer sonrasında zorla fuhuş sektöründe çalıştırılıyor, şiddet ve sömürüye maruz kalıyorlarsa, başlangıçtaki insan kaçakçılığı insan ticaretine dönüşmüş demektir. Kadınların ticaretinin arz ve talep boyutları vardır. Arz boyutu kalkınma sürecinin sınıf ve toplumsal cinsiyet normları çerçevesinde kadınları eğitim ve istihdamdan yoksun bırakmasıyla, kadına yönelik ayrımcılıkla ve kadınların maruz kaldığı şiddet uygulamalarıyla ilişkilidir. Talep boyutu ise ticarete maruz kalan kişilerin sunduğu hizmetlerle ilişkilidir. Özellikle küreselleşmeyle birlikte büyüyen seks endüstrisi, kısıtlayıcı göç politikaları, kamu görevlileri ve aracılık eden ajanslar arasındaki yüksek kârlı ekonomik ve politik değiş tokuş, tüketicilik, açgözlülük ve değerlerin aşınması ile insanların çaresizliğinin sömürülmesi sayılabilir.¹³¹

1990 sonrası dönemde özellikle eski Doğu Bloğu ülkeleri Batı Avrupa'ya kadın ticaretinin başlıca köken ülkeleri haline gelmiştir. Piyasa ekonomisine geçişin olumsuz sonuçlarının özellikle genç kadınlar arasında çok yüksek işsizlik oranları şeklinde yaşanması veya çalışmaları durumunda ellerine geçen paranın çok az olması kadınları iş bulmak umuduyla göçe sevk etmekte ve ulus ötesi suç örgütleri şeklinde faaliyette bulunan insan tacirlerinin eline düşmektedirler. Bir kısmı gelmeden önce fuhuş sektöründe çalışacaklarını bilse bile çalışma koşullarının ağırlığı, yaratılan borç batağı ve yüz yüze gel-

dikleri şiddet kadınların kaçıp kurtulmasını imkânsızlaştırmaktadır. İnsan ticareti kısıtlayıcı göç politikalarının bir ürünü olduğu kadar Doğu Avrupa'nın geçiş ekonomilerinde uygulanan neoliberal politikaların yarattığı yoksulluğun bir sonucu olarak görülmelidir.¹³²

Neden 'ithal edilen seks partnerlerine' ihtiyaç duyulduğu sorusuna cevabın kısmen yeni göçmenlerin en az istenen işleri üstlenmesi ve AIDS nedeniyle fuhşun daha az kadının kasten seçtiği bir iş haline gelmesiyle ilgili olduğunu belirten Ehrenerich ve Hochschild bu talebin bir kısmının da 'egzotik' olanın erotik cazibesinden ileri geldiğini eklerler. Göçmen kadınlar Birinci Dünya işverenlerinin gözünde özellikle bakım, uysallık ve haz vermek için isteklilik gibi geleneksel dişil nitelikleri cisimleştirmiş olarak görüldükleri için cinsel partner olarak tercih edilebilir. Bazı erkekler için bu özellikler yok olan bir yaşam tarzıyla bağlantılandırıldığı için nostaljiktir. Ücret kazanan Batılı kadınlar 'erkek' çalışma dünyasının rekabetçi özelliklerine uyum sağlayıp bundan ötürü saygı bekledikçe, bazı erkekler 'egzotik Doğulu' da veya 'sıcak kanlı Tropik'te hayal edilen geçmişini arayabilirler.¹³³

Bakım Hizmetinde Göçmen Kadınlar

Kadın emeğine olan talebin artışın gerisinde zengin ülkelerdeki 'bakım açığı'nın etkili olduğunu söyleyen Ehrenreich ve Hochschild (2003) varlıklı ülkelerde kadınların işgücüne katılım oranlarının, özellikle küçük çocuk sahibi kadınların istihdamdaki payının çok artmış ve ortalama çalışma sürelerinin uzamış olmasına karşın ev ve bakım işlerinin erkekler tarafından paylaşılmaması ve devletin kamusal bakım hizmetleri sunmamasının bu 'açığın' ortaya çıkmasında etkili olduğuna dikkat çekerler. Böylece milyonlarca kadın yoksul ülkelere zengin ülkelere dadı, hizmetçi ve bazen seks işçisi olarak gitmekte, zengin ülkelerde kadınlar 'erkek dünyasında' kariyerlerinde çocuk, yaşlı ve ev bakımını Üçüncü Dünya'dan kadınlara bırakarak ilerlemektedir. Üçüncü Dünya'dan dadılar onları istihdam eden uzaktaki ailelere anne duygusu getirirken kuşkusuz buna geride bıraktıkları kendi çocuklarının yürek burkan yalnızlığı

eşlik etmektedir. Benzer şekilde ülkeden ülkeye hizmetçi olarak seyahat eden kadınlar çalıştıkları hanelere sadece kas güçlerini değil, kendi ailelerine hasredecekleri dikkat ve özeni de sunmaktadırlar.

Üçüncü Dünya ülkelerinden eğitilmiş insanların gelişmiş ülkelere göçüne literatürde beyin göçü denmesine paralel olarak görece yüksek eğitilmiş kadınların daha iyi ücretler için kendi ailelerini ve çocuklarını bırakarak göç etmesine Hochschild ‘bakım göçü’ adını verir. Göçmenler çoğunlukla çocuklarını yanlarında getirmezler ve sırasıyla büyük annelerin, teyzelerin, babaların gözetimine bırakırlar. Zengin ülkelerde çalışan dadıların bazıları kendi ülkelerindeki çocuklarının bakımı için dadı tutarlar. Anneler çocukları için ne tür bir düzenleme yaparlarsa yapsınlar ayrılığı yoğun şekilde yaşamakta olup, suçluluk ve vicdan azabı çekmektedirler. Göçmen dadılar kendi çocuklarına sunamadıkları sevgiyi baktıkları çocuklara vererek teselli bulmaya çalışmakta, adeta küresel bir kalp naklinin aracıları olmaktadır. Öte yandan annelerin çektiği ısrıaptan daha fazlasını geride kalan çocuklar çekmektedir. Birinci Dünya’nın ebeveynleri dadıların sevgilerini çocuklarına bu şekilde yöneltmesinden memnundur. Bazı işverenlere göre bu, Üçüncü Dünya’nın sıkı aile ve topluluk bağlarıyla ve annelerin çocukları için sabırlı sevgisiyle bağlantılı kültürünün doğal ürünüdür. Ancak bunun gerisinde onların duyduğu müthiş yalnızlık ve kendi çocuklarına özlem olduğunu görmezler.¹³⁴ 19. yüzyılda emperyalizmin işgal ettiği ülkelerin doğal kaynaklarına zor yoluyla el koymasına atıfta bulunan Hochschild günümüzde yaşanan duygusal emperyalizminin ‘yeni altın’ olan sevgiyi güney ülkelerinden zor yoluyla çıkarmadığını, ekonomik baskılar nedeniyle göç kararı alan kadınların ‘kişisel tercih’i olarak görüldüğünü belirtir.¹³⁵

Göç kararının alınmasında görece yoksulluk başlıca rolü oynasa da, göçmen kadınlar genelde toplumlarının en yoksul kesimlerinden gelmezler. Kadın göçmenler erkek göçmenlerden daha varlıklı ve daha iyi eğitimlidirler. Filipinler ve Meksika’dan göçmen kadınlar lise veya yüksek okul diplomasına sahiptir ve ülkelerinde orta sınıfdışı düşük ücretli işlerde çalışmışlardır. Böylesi kadınlar evde kalmaları yönündeki sosyal baskılara direnen, daha girişimci ve maceracı

ruhlu kadınlardır. Kadınların göç kararını ekonomik olmayan veya en azından doğrudan ekonomik olmayan faktörler de etkilemektedir. Kadınlar göç ederek yaşlı aile üyelerine bakmaktan, kazancını babasına veya kocasına vermekten veya baskıcı bir kocaya boyun eğmekten kurtulmaktadır. Göç kimi zaman başarısız bir evliliğe ve erkek yardımı olmadan çocukların bakımını üstlenmeye pratik bir cevaptır. Ehrenreich ve Hochschild çocuk bakımının ve ev işlerinin küreselleşmesinin bir ölçüde dünyanın hırslı ve bağımsız kadınlarını bir araya getirmesine dikkat çeker: varlıklı toplumun kariyer yönelimli orta üst sınıf kadını ile Üçüncü Dünya'nın veya eski sosyalist ülkelerin mücadelecisi kadını. Ancak bu bir araya geliş ikinci dalga feministlerin hayal ettiği gibi ortak hedeflere varmak için mücadele eden kız kardeşler ve müttefikler şeklinde değildir. Onun yerine ev sahibesi ve hizmetçi, işveren ve işçi olarak ayrıcalıklar ve fırsatlar arasında büyük bir bölünme üzerinde bir araya gelmektedirler.¹³⁶ Bu bölünmenin kısmen aşılabilmesi için Hochschild'e göre bakım işinin toplum nezdindeki değeri artırılmalı ve babaların bakım işi yapması sağlanmalıdır. Ancak göçü önlemek söz konusu olmayacağına göre göçmen kadınların geride kalan çocukları için endişe duyulmalı, kadınların ve çocuklarının koşullarını iyileştirecek önlemler alınmalıdır.¹³⁷

Genel olarak göçmenlerin haklarını koruyan ve göçmen kadınlar için de geçerli olan birçok uluslararası, bölgesel ve ulusal sözleşme yakın zamanda kabul edilmiştir. Uluslararası emek standartları da göçmen kadınların korunmasında önemli bir kaynaktır. ILO'nun İstihdamda Temel İlkeler ve Haklar Deklarasyonu (1998) yasal statülerinden bağımsız olarak tüm göçmenler için geçerlidir ve örgütlenme ve toplu pazarlık özgürlüğünü, zoraki emekten azat olmayı, çocuk emeğinin kullanılmamasını ve istihdamda ayrımcılığın olmamasını temel almaktadır. 2003'de Tüm Göçmen İşçilerin ve Aile Üyelerinin Haklarının Korunmasına İlişkin Uluslararası Konvansiyon yürürlüğe girmiştir. 2003 sonunda Kadın ve Çocukların Ticaretinin Önlenmesi, Bastırılması ve Cezalandırılması Protokolü BM'nin Uluslararası Örgütlü Suçlara Karşı Konvansiyonu'nun eki olarak yürürlüğe girmiştir. 2004 başında da Karadan, Denizden ve

Havadan Göçmen Kaçakçılığına Karşı Protokol söz konusu BM Konvansiyonu'nun eki olarak yürürlüğe girmiştir. Bütün temel insan haklarından göçmen kadınların da yararlanması gerekir.¹³⁸

Tüm Göçmen İşçilerin ve Aile Üyelerinin Haklarının Korunmasına İlişkin Uluslararası Konvansiyon'un (2003) temel hedefi göçmen işçilere ve aile üyelerine ister yasal ister kayıtsız veya düzensiz konumda olsunlar asgari hakları garanti etmektir. Konvansiyon göçmen haklarını iki başlık altında ele almaktadır: ilki göçmen işçilerin ve aile üyelerinin insan hakları olup, göçmenlerin yasal statülerinden bağımsız olarak insan haklarını teyit etmektedir, ikincisi yasal statüdeki göçmenlerin ve aile üyelerinin ek haklarına ilişkindir. Temel insan hakları göçmenlerin saldırı, şiddet, işkence, aşağılayıcı davranışlar ve cezalardan korunmasını, özel yaşamlarına ve onurlarına müdahale edilmemesini kapsamakta, kölelik ve zorunlu emeği yasaklamakta, devletlerin bunlara karşı etkin önlem almasını öngörmektedir.¹³⁹ Ancak Konvansiyon'un göçmen kadınların fuhuş, cinsel ve fiziksel istismarın kurbanları olarak korunması noktasında yetersiz olduğu dile getirilmektedir. Aynı şekilde Konvansiyon'un göçmen kadınların mesleki ayrışma nedeniyle daha çok yasal düzenlemelerin ve sendikal örgütlenmenin olmadığı ev hizmetleri gibi alanlarda istihdamda olmasını göz ardı ettiği belirtilmektedir.¹⁴⁰ İş yasaları genellikle ev hizmetlerini ve kimi durumlarda tarım işçilerini dışarıda bırakmaktadır. Bunlara ek olarak birçok ülke geçici işçilerin eşlerine oturma izni vermekte ancak çalışma izni vermemektedir. Bütün bunlar esas olarak göçmen kadınları olumsuz etkilemektedir. Kimi zaman devletlerin görünürde kadınları korumak için getirdiği düzenlemeler kadınların aleyhine işleyebilmektedir. Örneğin ev hizmetlilerini istismardan korumak amacıyla ev hizmetlerinde çalışmayı yasaklamak bu işi yapan kadınları gelirden mahrum bırakmakta, çalışmak zorunda olanların daha çok gizliliğe itilmesiyle istismar riskini artırmaktadır. Bu tür sonuçların ortaya çıkmasının önlenmesi, hedefleri tanımlanmış politikalarla mümkündür. Örneğin Filipinler ve Sri Lanka, işçiler ülkeden ayrılmadan önce iş sözleşmelerinin devlet tarafından onaylanmasını öngörmekte ve böylece çalışma koşullarının göçmeni koruyacak düzeyde olup

olmadığını denetlemektedir. Göç alan Hong Kong ev hizmetlerinde yasal olarak çalışan göçmenleri standart bir iş sözleşmesi, asgari ücret yasaları ile korumaktadır. Bir yasa ile göçmen işçilere örgütlenme, gösteri yapma, dinî/kültürel pratiklerde bulunma ve analık izni alma hakları tanınmıştır. Bu noktada göç alan ülkede bulunan köken ülke konsoloslukları da göçmen kadınların istismar durumlarıyla karşılaşmaması, haklarının kaybolmaması için yasal temsil sunulmasında yardımcı olarak önemli rol oynayabilir. Ancak bu tür faaliyetlerde bulunan çok az konsolosluk vardır.¹⁴¹

Kalkınmanın Kadınların Güçlenmesindeki Etkisi

Kapitalizmin yaygınlaşmasına yol açan bir kalkınma sürecinin kadınların özgürleşmesindeki rolünü 1992'deki bir makalesinde Marksist-feminist perspektiften tartışan Moghadam'a göre kalkınma ve kadının özgürleşmesi arasındaki ilişki doğrudan, otomatik ve doğrusal değildir ve sürece müdahil olan ekonomik krizler, kültürel karşı koymalar ve politik istikrarsızlıklar kadınların statüsünü kötüleştirebilir. Ancak kalkınma klasik patriarkayı çözmektedir ve toplumsal cinsiyete ilişkin yeni eşitsizlik biçimleri yaratsa ve sınıf eşitsizliklerini artırsa bile kalkınmanın kadınlara eğitim, gelir getirci istihdam ve daha geniş yaşam seçenekleri sunması nedeniyle uzun dönemli eğilim, eşitsizliklerin azalması yönündedir. Kalkınmayla kadının statüsü arasındaki ilişki bazı faktörlere bağlıdır ve bu faktörlerin başında sınıf gelmektedir. Orta sınıf kadınlar kalkınmanın nimetlerinden işçi sınıfından kadınlara göre daha fazla yararlanırlar. İkinci faktör kalkınma stratejisinin tipidir. Ortadoğu bölgesinde gözlendiği gibi petrol merkezli ve sınırlı sanayileşme kadınları marjinalize etmiş, sermaye yoğun teknolojiler aracılığıyla ithal ikameci sanayileşme erkek işgücü üzerinden gerçekleşmiştir. Birçok Ortadoğu ülkesinde kadınların işgücü içindeki payı Üçüncü Dünya ortalamasının altındadır ve sanayiye katılımları çok sınırlıdır. Buna karşılık ihracat yönelimli sanayileşme kadın istihdamını kısmen artırmıştır. Üçüncü faktör sanayi öncesi ilişkilerin yapısı ve kadınların toplulukları içindeki konumlarıdır. Güney Hindistan'da,

Latin Amerika'nın ve Sahraaltı Afrika'nın bazı bölgelerinde kadınların sömürgecilik öncesi sahip oldukları özerklik, klasik patriarka kuşağındaki kadınların durumundan çok farklıdır. İlkinde kadınlar sömürgecilik ve kalkınma ile statü kaybına uğramışlardır, ancak kadınlar üzerinde kontrolün en fazla olduğu Ortadoğu, Güney ve Doğu Asya'da kalkınma patriarkal denetimi zayıflatarak kadınların durumunu iyileştirme potansiyeli taşır. "Kadınları kalkınmaya entegre etmek" sadece geçerliliğini korumakla kalmamaktadır, aynı zamanda sosyal ve politik yapıya, refahın mevcut dağılımına meydan okuduğu için radikal bir taleptir.

Küreselleşme sürecinde yaşanan kalkınma deneyimleri dünyanın çeşitli bölgelerindeki kadınlar açısından farklı ekonomik, sosyal ve kültürel bağlamlarda birbirine zıt eğilimleri aynı anda bünyesinde barındırmaktadır. Küreselleşmeyle birlikte kadın istihdamı yaygınlaşmış, ancak işgücü piyasalarının esnekleşmesi ve istihdamın enformelleşmesiyle işgücüne kadınların artan katılımı daha çok kadının olumsuz koşullarda çalışması anlamına gelmiştir. Sürecin kadın işgücüne ve istihdamına etkilerinin bütünlüklü bir değerlendirmesini yapmak, kendi içinde taşıdığı birbiriyle çatışan karşıt eğilimleri açığa çıkartmakta yarar vardır.

Eğilimlerden ilki, ihracata dayalı sanayileşmeyle kadınların artan oranda ücretli veya gelir getirici çalışmaya erişim imkânına kavuşmasıdır. Bu noktada fabrika çalışmasının diğer çalışma biçimlerine kıyasla kadınlara emekleri karşılığı daha fazla kazanç sağladığı ve asgari düzeyde olsa bile sosyal koruma sunduğu belirtilmelidir. İzleyen dönemde hizmet sektöründe merkezden çevre ülkelere aktarılan işlerde de kadınların yüksek oranlı istihdamıyla benzer bir durum söz konusudur. Kadının gelir getirici istihdamda yer alışı daha sonraki güçlenme tartışmalarında ayrıntılarıyla ele alınacağı gibi hane içindeki güç dengesini değiştirme potansiyeli taşır.

Küreselleşmeyle ortaya çıkan ikinci eğilim, tüm bölgelerde eğitim alanında toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin azalmasıdır. Birçok ülkede kadın okumaz-yazmazlığı hâlâ çok ciddi bir sorun olsa da ve kadınların düşük eğitim düzeyleri ile enformel istihdamları arasında yakın bağlantı bulunsa da, başka bazı ülkelerde kadınların eği-

tim göstergeleri erkeklerinkini geçmiştir. Bu durum özellikle Latin Amerika ülkeleri için söz konusudur. Ancak kadınların artan eğitim düzeyleri ile işgücüne katılım oranları arasındaki korelasyona rağmen eğitimsel kazanımlar işgücü piyasalarındaki ayrımcılık sonucu her zaman kazanıma dönüşmemektedir.

Üçüncü eğilim, dünya çapında mesleklerin toplumsal cinsiyete göre ayrışması demek olan yatay mesleki ayrışmanın azalması yönündedir. İhracata yönelik sanayileşme kadınlar için pek çok yeni iş alanı açarak yatay ayrışmayı azaltmış ancak mesleklerin kendi içindeki cinsiyet eşitsizlikleri varlığını korumuştur. Bunlardan biri, bir meslek içinde iş hiyerarşisinin toplumsal cinsiyete göre ayrışması anlamına gelen dikey mesleki ayrışmadır. Yükselen eğitim düzeyleri ve işgücüne katılım oranları kadınların özellikle hizmet sektöründe yönetici ve profesyonel mesleklerdeki tedrici artışına katkıda bulunmaktadır. Ancak kadınların üst düzey yöneticiler arasındaki oranları hâlâ çok düşüktür ve azınlık bir kadın grubunun yüksek pozisyonlarda yer alışıyla çoğunluk kadın grubunun güvencesiz işlerde yoğunlaşması çalışan kadınlar arasında kutuplaşmayı ve gelir eşitsizliğini artırmaktadır.

Dördüncü eğilim, kadın-erkek ücret farklılıklarının devamıdır. Bütün ekonomilerde kadınlar genelde erkeklerin aldığından üçte ikisini almaktadır. Bazı ülkelerde ücret farklılığının azalması yönünde eğilim varken, diğer bazılarında fark artmaktadır. Yabancı yatırımlar bir yandan kadın işgücüne talebi belli işkollarında artırarak ücretleri yükseltebilirken, üretimi ülke içinde ve dışında değişik yerlere dağıtma yoluyla ücretleri düşürebilirler. Kimi gelişmiş ülkelerde örneğin ABD’de ve Kanada’da ücret açığının kapanmasında erkeklerin gerçek ücretlerindeki düşme etkili olmuştur. Kadınlar her eğitim düzeyinde erkeklerden daha az kazansalar da, yüksek düzeyli işlerde kadın sayısının artışı, toplu pazarlığın yaygınlık derecesi, işletme büyüklüğü, teknolojik değişim, sınai kalkınma örüntüsü ve toplumsal cinsiyet eşitliğine dair toplumsal değerler de bu açığın azalmasında etkili olmaktadır.

Bu bakımdan gelişmekte olan dünyada Güneydoğu Asya ülkeleri ve Latin Amerika’da Meksika farklı örnekler sunmaktadır. İlki

kadınlar için kazanım durumlarına ilişkin olup, Güneydoğu Asya'da ihracata yönelik emek yoğun imalatla kadınlar zaman içinde ücret artışı sağlamıştır. Başlangıçta ucuz kadın emeğinden yararlanan sermaye daha fazla yatırım yaptıkça üretkenlik ve büyüme hızı yükselmiştir. Buna bağlı ücret artışlarının yanı sıra kadınların sosyalizasyon süreci ve hane içindeki güç ilişkileri, kadınların kapasite artışına paralel olarak değişime uğramıştır. İkincisi kadınlar için sınırlı ücret kazanımlarına ilişkin durumlara örnek teşkil eder. Meksika'nın ABD sınırına yakın 'maquiladora' sanayi bölgelerinde gözlenen durum, yıllar içinde istihdam artışının ücretlerde bir artışa yol açmamasıdır. İki bölge arasındaki temel fark 'maquiladora' bölgesinin neredeyse sınırsız emek arzı sunarken Güneydoğu Asya'da görece katı işgücü piyasalarında ortaya çıkan yüksek üretkenlik artışlarıdır. Meksika'da kadın işi yapmaya razı genç erkeklerin varlığı kadın işgücünün ikamesine yol açmıştır.¹⁴² Buradan çıkartabileceğimiz sonuç kalkınmanın kadınlar üzerindeki etkisinin ekonomik, demografik, sosyal ve kültürel faktörler bağlamında her bir ülke için ayrı ayrı analiz edilmesini gerektiren karmaşık bir süreç olduğudur.

Güçlenmenin Anlamı

Kalkınmayla birlikte kadınların artan eğitim ve istihdam imkânlarının kadınların özgürleşmesine katkıda bulunup bulunmadığı sorusuna Moghadam patriarkanın zayıflatılması ölçüsünde olumlu cevap vermektedir. Ancak patriarkanın zayıflatılması ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin azaltılması kendiliğinden gelmemekte, büyük ölçüde kadınların mücadelesine bağlı olarak gelişmektedir. Dolayısıyla kalkınmanın çıktılarından kadınların ne ölçüde yararlanabildiğine dair tartışmaların odak noktasındaki kavram olan güçlenme üzerinde durmak gerekir. Güçlenmenin ne olduğu, nasıl tanımlanması gerektiği konusunda geniş bir yazın mevcuttur. Alternatif kalkınma anlayışını benimseyen toplumsal hareketler ve kadın hareketlerinin temsil ettiği bir eksen, güçlenmeyi var olan tahakküm ilişkilerine karşı bireysel ve kolektif düzlemde yürütülen mücadelenin kapasitesinin artırılması olarak görür. Daha çok kalkınma ku-

ruluşları tarafından benimsenen ikinci eksen için güçlenme, statüko içinde etkinlik ve üretkenliğin artmasına katkıda bulunur.¹⁴³ Dünya Bankası güçlenmeyi yoksulluğu azaltmanın temel bileşenlerinden biri ve kalkınma yardımlarının öncelikli hedefi olarak tanımlamıştır. Toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması da kalkınma yardımlarının öncelikleri arasına girmiştir. Kadınların güçlenmesinin kalkınma hedefi olması iki argümana dayandırılır: sosyal adalet insan refahının önemli bir boyutudur ve bu amacın izlenmesi özünde değer taşır ve kadınların güçlendirilmesi diğer amaçlar için bir araçtır.¹⁴⁴

Muhalif bir çıkış noktasına sahip olan katılımcı kalkınmanın 90'lı yıllarda ulusal hükümetlerin, DB'nin, BM ajanslarının desteklediği kalkınma program ve projelerinin temel bileşeni haline gelerek düzen içi bir kavrama dönüşmesi gibi güçlenme de düzen içi bir kavrama dönüşmüştür. Bu tümüyle olumsuz bir gelişme olarak görülemez, çünkü sonuç olarak diğer toplumsal hareketler gibi kadın hareketleri de taleplerini hükümetlere ve ulusötesi örgütlere yöneltmekte ve onlar da bu süreçten etkilenerek taleplerin bazılarını kendi gündemlerine uyacak biçimde benimsemektedir. Bu noktada taleplerin ne ölçüde karşılandığı, Moser'in deyimiyle ne ölçüde pratik toplumsal cinsiyet ihtiyaçlarına ve ne ölçüde stratejik toplumsal cinsiyet ihtiyaçlarına cevap verildiğini tartışmak gerekir. Kalkınmanın hedefi pratik toplumsal cinsiyet ihtiyaçlarının ötesine geçerek stratejik toplumsal cinsiyet ihtiyaçlarının karşılanması olduğu ölçüde güçlenme kavramının dönüştürücü özü korunabilir.

Ezilmişlerin güçlenmesinin güneyde ve özellikle Latin Amerika'da kurtuluş teolojisinden, Freie'nin radikal pedagojisinden, Marksizm'den veya ulusal kurtuluş hareketlerinden etkilenen taban hareketleri ve kadın hareketleri tarafından 1960'lardan bu yana benimsenen bir hedef olduğunu belirten Ann Ferguson'a göre kavramın zaman içinde neo-liberal hegemonyacı kalkınma örgütü Dünya Bankası ve USAID gibi fon kuruluşları tarafından sisteme adapte edilmesi karşısında ona gerçek özünü tekrar kazandırmak gerekir. Çünkü güçlenmenin başarıya ulaşabilmesi için taban hareketlerinin bilinç yükseltme ve kolektif örgütlenme gibi pratiklerinden temellenmesi, katılımcı bir demokratik kültür içinde sosyal adalet hareketleri

tarafından ıstılenilmesi gerekir. Böylesi bir güçlenme sürecinde bir grup insan öz örgütlenmeleri aracılığıyla statükoya meydan okumak için maddi ve kişisel güçlerini artırmak üzere bir araya gelirler. Birbirleriyle yaşam deneyimlerini paylaşırlar, kendilerini ezen baskıcı yapıları tanırlar ve kendilerine duydukları özsaygı artar.¹⁴⁵

Toplumsal cinsiyet ve kalkınma yaklaşımı içinde yer alan ve konuya feminist perspektiften bakan araştırmacılar kalkınmayı stratejik toplumsal cinsiyet ihtiyaçlarının karşılanması bağlamında ele aldıklarında kadınların kendilerini ezen patriarkaya ve küresel eşitsizliklere meydan okuyacak kadar güçlenmelerine vurgu yaparlar.¹⁴⁶ Onlar için güçlenme diğer taban hareketlerinde olduğu gibi içsel gücünü artırma, kendi gücüne dayanma, yaşamdaki tercihlerini belirleyerek bunların gerçekleşmesi için uğraşma, bu doğrultuda kolektif eylemde bulunabilme ve kaynaklar üzerinde denetim sahibi olabilme anlamına gelmektedir. Srilatha Batliwala (1994) güç ve güçlenme kavramları üzerinde durmuş, gücü maddi değerler, entelektüel kaynaklar ve ideoloji üzerindeki denetim olarak açıklamış ve güçlenmeyi ‘mevcut güç ilişkilerine meydan okumak ve gücün kaynakları üzerinde daha fazla denetim sahibi olmak’ olarak tanımlamıştır. Bunun için politik eylem ve kadınlarla bazı erkekleri ezen kültürel, ulusal, yerel güç yapılarına karşı kolektif mücadele gereklidir. Yani tabanda kadınların yaşamlarını iyileştirmenin gereğinin farkında olmakla birlikte vurguyu dönüştürücü politik eyleme yapmaktadır.¹⁴⁷

Naila Kabeer’e göre feminist perspektiften güçlenme, insanların daha önceden tercih imkânından yoksun bırakıldıkları bir bağlamda stratejik yaşam tercihi yapma yeteneğinin genişlemesine atıfta bulunur. Tercih yeteneği birbiriyle bağlantılı üç boyut içinde ele alınabilir: kaynaklar (ön koşullar) – eylemlilik (süreç) – kazanımlar (çıktılar). Kaynaklar sadece maddi kaynakları değil aynı zamanda tercih yapma yeteneğini artıracak insani ve sosyal kaynakları kapsamaktadır. Geniş anlamıyla bu kaynaklar bir toplumu oluşturan çeşitli kurumsal alanlarda (aile, piyasa, topluluk) yürütülen çoklu sosyal ilişkiler aracılığıyla kazanılır. Bu kaynaklara erişim, farklı kurumsal alanlarda bölüşüm ve değişimi yöneten kurallar ve norm-

ları yansıtır. Bu kurallar ve normlar belirli aktörlere bölüşüm ve değişim ilkelerini belirlemede otorite tanır. Aile reisleri, kabile reisleri, bir topluluktaki elitler bu kurumlardaki konumlarına bağlı olarak karar verme otoritesiyle donatılmışlardır. Gücün ikinci boyutu eylemlilik, kişinin amaçlarını tanımlama ve etki etme yeteneğiyle ilişkilidir. Eylemlilik gözlenebilir eylemin ötesinde bir şeydir, aynı zamanda kişilerin eylemlerine kattığı anlam, motivasyon ve niyeti, yani eylemlilik hissini veya ‘içindeki gücü’ kapsar. Sosyal bilim literatüründe eylemlilik genelde ‘karar alma’ olarak kullanılır ancak başka biçimler de olabilir: pazarlık ve müzakere, kandırma ve manipülasyon, devirme ve direnç veya yansıtmanın daha soyut bilişsel süreçleri olabilir. Bireyler tarafından olduğu kadar kolektiviteler tarafından da kullanılabilir.¹⁴⁸

Kaynaklar ve eylemlilik güçlenme üzerine yazında güçlenmenin en çok vurgulanan iki bileşenidir. Birçok tartışmada kaynaklar kendi başına güçlenme olarak değil güçlenmenin içinde cereyan edileceği koşullar, onu kolaylaştıran faktörler olarak görülür. Aslında kalkınmayla ilgili tartışmalarda güçlenmenin temsilcisi olarak kullanılan eğitim ve istihdamı ‘kolaylaştırıcı faktör’ veya ‘güçlenmenin kaynağı’ olarak tanımlamak daha uygundur.¹⁴⁹ İkinci bileşen olan eylemlilik, güçlenmenin kavramsallaştırılmasının kalbinde yatar. A. Sen’in (1999) kalkınmayı bireysel tercih ve eylemliliği kısıtlayan özgürlük yoksunluklarının yok edilmesi olarak tanımlamasında insan eylemliliği merkezî kavramdır. Kabeer’in tanımı (2001) Sen’in eylemlilik anlayışına olduğu kadar Sen’in bireysel eylemlilik ve kamu eylemi arasındaki ilişkiyi kavramsallaştırmasına dayanır. Eylemlilik stratejik tercihlerin formüle edilmesi yeteneğini, yaşamın önemli çıktılarını etkileyen kaynakları ve kararları kontrol etmeyi kapsar. Güçlenmenin çıktıları olarak kazanımları görmek gerekir. Kaynaklar gibi kazanımlar da kolaylaştırıcı faktörler olarak ele alınmalıdır. Kalkınmayla birlikte gelen ekonomik, sosyal ve politik kaynaklar kadınların güçlenmesinin güvence altına alınmasında kritiktir ama her zaman yeterli değildir. Kadınların kaynakları tanımları ve kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaları için bireysel veya kolektif yetenekleri olmadan kaynaklar güçlenme getiremez.

Eylemliliğin güçlenmenin özü olduğu, kaynaklar ve kazanımların ise kolaylaştırıcı koşullar ve çıktılar olduğu belirtilmelidir.¹⁵⁰

Güçlenme konusunda yapılan araştırmalara bakılarak kadınların güçlenmesinin ekonomik, sosyo-kültürel, ailevi/kişisel, psikolojik, yasal ve politik boyutları olduğu söylenebilir. Ancak bu boyutların hepsi çok geniştir ve her birinin içinde kadınların güçlenebileceği alt alanlar vardır. Bu alt alanlara ilişkin göstergelere hane düzeyinde, topluluk düzeyinde olduğu kadar bölgesel, ulusal ve hatta küresel düzeyde bakılması gerekir. Ekonomik boyutta hane düzeyinde kadının gelir üzerinde kontrolü, aile geçimine göreli katkısı, aile kaynaklarına erişimi ve denetimi, topluluk düzeyinde kadının istihdama erişimi, varlık ve toprak mülkiyeti, krediye erişimi, yerel ticaret örgütlerinde yer alması, piyasalara erişimi, makro düzeyde ise kadınların yüksek ücretli işlerde temsili, kadın CEO'ların sayısı, makro ekonomik politikalarda, devlet ve federal bütçelerde kadınların çıkarlarının temsili bu alt alanlara örnek olarak verilebilir.¹⁵¹

Güçlenmeyi ölçmek için antropoloji, sosyoloji, demografi, iktisat alanlarında yapılan ampirik araştırmalar bunu çoklu düzeyde, niceliksel ve niteliksel teknikleri kullanarak yapmaya çalışmaktadır. Araştırmaların bir kısmı bireysel güçlenmeye odaklanıp evlilik ilişkilerini incelemeye alırken, aktivist yazında kolektif güçlenmeye ağırlık verilmektedir. Oxaal ve Baden'e (1997) göre ana akım kalkınma söylemi güçlenmeyi kolektif değil bireysel bir süreç olarak gördüğü ölçüde güç yapılarına meydan okumak için işbirliğinden ziyade girişimcilik ve kendine güvene vurgu yapmaktadır. Oysa kadınların hareket özgürlüğünü, ekonomik kaynaklara erişimini ve yerel toplulukta 'seslerini' sınırlayan topluluk temelli normlar kadın gruplarının stratejik kolektif eyleminin sonucunda daha eşitlikçi olabilir. Ekonomide, sosyal alanda ve politika alanındaki kolektif eylem (kadınlara yönelik şiddetin durdurulması için eylemler, sendikalaşma, belli yasaların çıkarılması gibi) toplumun değişik düzeylerinde politik temsilin artması ve yasal hakların genişletilmesi şeklinde güçlenmeye yol açabilir. Böylece örgütlü kolektif eylem stratejik yaşam tercihleri yapma konusunda sadece buna katılan

kadınlar için değil, diğer kadınlar için de politika ve uygulamaları iyileştirmiş olur.¹⁵²

Çalışma-Güçlenme İlişkisi

Kadınların istihdama artan katılım koşullarında gelir getirci çalışma ile kadınların refahı, güçlenmesi ve eylemliliği arasında doğrudan bir ilişki kurulup kurulamayacağı sorusu feministler tarafından sorulmaktadır. Bu sorunun cevabında çeşitli faktörlerin göz önünde tutulması önem taşımaktadır: kadının ücretli işinin ev içinde veya dışında olması, ücretli çalışmaya ek olarak ev işlerinin tüm sorumluluğunun kadınların omuzlarında olup olmaması, formel veya enformel sektörde çalışmaları, aile üyelerinin onların geliri üzerindeki denetimleri, işgücü piyasasında aldıkları ücretlerin düşüklüğü veya yüksekliği, yaptıkları işlerin çalışma koşulları üzerinde ne ölçüde denetim sahibi oldukları. Kadınlar elde ettikleri gelir üzerinde denetim hakkından yoksun olduklarında, ücretlerin düzeyi çok düşük olduğunda, ev içi işlerin tüm sorumluluğunu taşımaya devam ettiklerinde çalışmanın kadını güçlendirici etkisinden söz etmek zorlaşmaktadır.¹⁵³ Küresel iktidar güçlerinin ve yerel patriarkal baskı sistemlerinin kadınların ücretli iş sahibi olduklarında özgürlüğünü ve eylemliliğini kısıtlayan etkilerine bakmanın gerekli olduğunu söyleyen Christine M. Koggel tutucu sosyal normların yanı sıra yüksek işsizlik, çevre felaketleri, sürekli yoksulluk, politik yolsuzluk, sivil huzursuzluklar ve emeği koruyucu yasaların yokluğunun bir bütün olarak işgücünün durumunu olumsuz etkilediğini belirtir.¹⁵⁴ Bu olumsuz etkileri azaltmanın yolu emek standartlarının işgücü piyasasında geçerli olmasından, emeğin örgütlenmesi önündeki engellerin kaldırılmasından ve kadınların taban örgütlenmelerinden geçmektedir.

Güneydoğu Asya ülkelerinden Java ve Tayvan üzerine yapılan bir araştırma kalkınmayla bağlantılı artan ücretli çalışmanın toplumsal cinsiyet ilişkileri açısından etkilerini ve kadının güçlenmesindeki rolünü o ülkede var olan sosyo-kültürel bağlam, yani patriarkal örüntüler çerçevesinde ele almanın önemini göstermektedir. Java'da

iç ve dış pazara yönelik üretim yapan çok sayıda çok-uluslu şirket ve yerli fabrikada kadınlar işgücünün çoğunluğunu oluşturmaktadır. Saha çalışması genç kızların kendilerinin pirinç tarlalarında aile için karşılıksız çalışmak yerine ücretli fabrika işçiliğini tercih ettiğini ve çoğu zaman ebeveynlerin tercihlerine karşı çıkarak çalıştıklarını göstermiştir. Bu tercihin gerisinde genellikle aile ekonomisine katkıda bulunmak yerine kadınların kendi bireysel ekonomik ve sosyal nedenleri vardır. Fabrika işi tarım emeği veya ticaretten daha yüksek statülü görülmektedir. İşçilerin hayatında fabrika çalışması aile denetimini azaltarak, diğer köylerden kadın ve erkeklerle bir araya gelme imkânı ve kendilerine ait bir kazanç sunarak daha ilerici bir değişimi temsil etmektedir. Öte yandan fabrika çalışması tarım veya ticarete kıyasla çok daha fazla disipline tâbidir. Ayrıca ücretlerin düşüklüğü, kadınların kendilerine ait paraları olsa da, onların ekonomik olarak ailelerinden bağımsızlaşmalarına imkân vermemektedir. İşçi kızlar paralarını büyük ölçüde tasarruf etmekte ve doğum, ölüm evlilik gibi önemli olaylarda ebeveynlerin bundan yararlanması mümkün olmaktadır. İzleyen yıllarda aynı yörede yapılan gözlemler genç kızların eş seçimi ve evlilik tarihlerinin belirlenmesinde büyük ölçüde bağımsız karar verdiğini ortaya koymuştur. Javalı genç kadınların görelî özerklikleri uysal Asyalı kadın imajına uymamaktadır. Bunun gerisinde Java geleneksel akrabalık sisteminin kadına görelî ekonomik özerklik vermesi vardır. Babalar katı bir patriarkal sistemden farklı olarak kızlarının ekonomik kararlarına fazla karışmamaktadır.

Bir başka Güneydoğu Asya ülkesi olan Tayvan'da aile ekonomisi patriarkal bir akrabalık sistemine dayanan ve ebeveynlerin aile içi kararlarda belirleyici olduğu bir işleyişe sahiptir. Atasoylu ve atayerli bu sistemde kızların sosyalizasyonu kendilerinin yetiştirilmesi için yapılan harcamaları geri ödeyecek şekilde olur. Erkek çocuklar da bu şekilde ailelerine borçludurlar ama onlar borçlarını daha sonra yaşlı ebeveynlerinin bakımını üstlenerek öderler. Kızlar evlenip gidecekleri için bu borcu yaşamlarının erken dönemlerinde ödemedir. Bu nedenle nerede ve ne kadar ücrete çalışacaklarına ebeveynlerce karar verilir. Ebeveynler para istemez, genç kızlar ücretlerinin

yarısını veya tamamını örtük bir sözleşme gereğince ebeveynlerine verirler. Sonuç olarak uluslararası işbölümündeki değişimler Java ve Tayvan ailelerinde kadınların durumunu fazlaca değiştirmemiştir ama daha önceden var olan toplumsal cinsiyet ilişkilerine bağlı olarak mevcut durumlarını pekiştirmiştir. Javalı genç kızlar görece bir özerklik içinde emeklerini denetleyebilirken, Tayvanlı genç kızların emeğinin getirisine erkek çocuklar yararına ebeveynler tarafından el konulmuştur.¹⁵⁵

Ucuz kadın emeğinin sanayileşme açısından taşıdığı önem sadece çok-uluslu şirketlerin değil, ülke hükümetlerinin de büyük önem verdiği bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Kore'nin 1970'ler ve 80'lerde ihracat yönelimli sanayileşmesinde dünyaya karşı en büyük avantajı olan düşük ücretli işgücü esas itibarıyla kadın işgücü olup kadınların işe alınmasında ve denetim altında tutulmasında patriarkal ideoloji ve pratikler belirleyicidir. Genelde kırsal kesimden gelen, fabrikalarda günde 12 saat çalıştırılan, erkeklerin kazandığının yarısından azını alan kadın işçiler örgütlendiğinde erkek ustalar bunu önlemek üzere harekete geçmekte ve kadın sendika liderlerine şiddet uygulamaktadır. Bütün bunlara rağmen tarımsal yoksulluktan ve patriarkadan kurtulma isteğiyle, köyden gelen kadınlar enformel sektör işleri veya hizmetçilik yerine fabrikada çalışmayı tercih etmektedir.¹⁵⁶

Dünyanın en az gelişmiş ülkelerinden biri kabul edilen, nüfusunun yarısı yoksulluk düzeyinin altında yaşayan ve son derece güçlü bir patriarkal toplum yapısına sahip olan Bangladeş'i ele alan bir araştırma kırdan kente göç eden yoksul kadınlar için istihdam fırsatlarının 1980'lere kadar sadece enformel ekonomide ev hizmetlerinde, gündelikçi işçilikte, küçük ticarete ve seks işçiliğinde bulunduğunu belirtmektedir. Kadınların hareketliliği üzerinde ciddi kısıtlamaların olduğu bu toplumda konfeksiyon sanayinin hızla gelişmesi fabrika işçiliğini kadınlara yeni bir istihdam alanı olarak açmıştır. İhracat işlem bölgelerindeki büyük fabrikaların yanı sıra orta ölçekli fabrikalar ve küçük işletmeler bu işkolunda faaliyet göstermekte, sektörde çalışanların ezici çoğunluğunu kadınlar oluşturmaktadır. Çalışma koşullarındaki olumsuzlukların bilincinde ol-

malarına rağmen kadınlar sunduğu düzenli gelir imkânı nedeniyle özellikle fabrikalarda çalışmayı tercih etmekte, buralarda onurlarıyla çalışabildiklerini söylemekte, ekonomik katkıları nedeniyle hane içinde seslerinin daha güçlü çıktığını ve kendilerine duydukları güvenin arttığını belirtmektedir. Sendikal örgütlenmenin yasal olduğu fabrikalarda işverenler sendikaları engellemek için baskı ya da rüşvet her yolu denemektedir. Sendikalar da kadın işçilerin sorunlarını yeterince sahiplenmemektedir. Geleneksel sendikaların dışında bazı sivil toplum örgütleri kadın işçileri örgütlemek için çaba göstermektedir.¹⁵⁷

Bütün bu karmaşık durumlar dünyanın çeşitli bölgelerinde kalınma bağlamında izlenen sanayileşme süreçlerinin ve yabancı sermaye yatırımlarının yarattığı farklı işgücü piyasası koşullarında toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin her bir ülke için ayrı ayrı ele alınması gerektiğini göstermektedir. Aynı şekilde patriarkal egemenlik, toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü, istihdam koşulları vb. konusunda stereotiplerden kaçınmak ve daha ayrıntılı analizler yapmak gerekmektedir. Stereotiplerden kaçınma ve Üçüncü Dünya'nın değişik ülkelerindeki sanayileşmede kadınların farklı deneyimlerinin bütün boyutlarıyla ortaya çıkarılması konusunda hassasiyet gösterilmesi gereği Pearson'ın kaleme aldığı makalede bir özeleştirici olarak dile gelir. Kadın işgücünün istihdamına ilişkin analizlerde işyeri düzeyinde kadınların tâbiyetini üreten süreçleri (işe alımda, ücretlendirmede, sözleşmelerde ayrımcılık gibi uygulamaları) sorgulamanın, kadın işgücünün 'uysal' işgücü olarak kurgulanmasındaki kapitalist çıkarlar ile yerel ve özgül toplumsal cinsiyet ilişkilerinin karşılıklı etkileşimini analiz etmenin gerekli ama yeterli olmadığını belirten Pearson toplumsal cinsiyet ilişkilerinin kendisinin kurgulanmasının ve değişiminin ele alınmasının önemini altını çizer ve bu konuda eksik kaldıklarını belirtir. Yani toplumsal cinsiyetin kadın emeğinin yeni coğrafyasındaki olumsuz sonuçlarını izlerken bu deneyimin kadınların özgül toplumsal cinsiyet kimliklerini sürekli nasıl yeniden formüle ettiğini ve kadınların sermaye birikimi ile toplumsal cinsiyetin geleneksel kimlikleri arasındaki etkileşimde nasıl aktif ajanlar haline geldiklerini göz ardı ettiklerini dile getirir.

Kadınların kolektif ya da bireysel eylemlilik biçimlerini, istihdamın esnekleşmesinin sermaye ve emek arasında bir pazarlık sürecine tâbi olduğunu ve kadınların bu pazarlık sürecine katılabilmeleri halinde koşulları değiştirebileceğini görmek gerekmektedir. Kadınların sanayide elverişsiz koşullarda istihdamı kaçınılmaz veya sonsuz değildir. Sanayileşme ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin dinamiklerinin analizi üzerine kurulu bir örgütsel stratejiye ihtiyaç vardır. Son yirmi yılda kadınlar koşullara boyun eğmek, tâbiyetlerine razı gelmek yerine kadın ve işçi olarak çıkarlarını korumak için yaratıcı stratejiler geliştirmiş, ücret, çalışma koşulları, sağlık ve güvenlik, cinsel taciz, işyeri ve evdeki şiddet, üreme hakları, sivil ve politik katılım, tüketici sorunları, eğitim gibi konularda mücadele etmiştir. Kadınların bilinci kolektif üretim ve kolektif mücadele tarafından biçimlendirilmiştir. Kolektif eylem kadınların ‘güçlenmesinde’ anahtar konumundadır.¹⁵⁸

Sonuç olarak kadınların güçlenmesinin önündeki başlıca engellerin aile, topluluk ve toplum düzeyindeki patriarkal tahakküm ve neoliberal işgücü piyasalarında sermayenin çalışanlar üzerindeki ölçüsüz sömürüsü olduğu söylenebilir. Bu bağlamda patriarkal güç yapıları, yani erkeklerin kadınların eğitim görme, gelir getirici çalışma ve mekânsal hareketlilik kararlarını belirlemeleri ve kadınları bu tür kaynaklara erişimden yoksun bırakmaları, veya izin verdikleri zaman da kadınları denetlemeye devam etmeleri kadınların güçlenmesi önündeki temel engellerden ilkidir. Kadınların ekonomik şartların zorlamasıyla ağır sömürüye maruz kaldıkları koşullarda çalışmak durumunda olmaları, koşullarını iyileştirmek için örgütlenme ve mücadele etmelerinin zorla engellenmesi, yani vahşi kapitalist sömürü kadınların güçlenmesi önündeki diğer temel engeldir. Eğer kalkınmayla bağlantılı ekonomik, sosyal ve politik dönüşümler sonucu kadınlar kaynaklara erişim anlamında eğitimden yararlanabiliyor, gelir getirici istihdamda yer alabiliyor, yani okula gitme, daha sonra iş bulma ve çalışma kararlarını kendileri verebiliyor, mülk ve miras haklarına sahip olabiliyor, düzgün işlerde istihdam fırsatları bulabiliyor veya iş koşullarının iyileştirilmesi için örgütlenebiliyor, bireysel ve kolektif düzeyde eylemlilik içinde bulunabiliyor ve mü-

cadeleleri baskı uygulanarak engellenmiyorsa o zaman kalkınmanın kadınları güçlendiren etkilerinden söz etmek mümkündür.

NOTLAR

- 1) Gilbert 2008, s. 188-189, Gereffi 1995, s. 207-208.
- 2) Joekes 1987, s. 36-38.
- 3) Joekes, 1987, s. 39.
- 4) Joekes 1987, s. 51.
- 5) Standing 1989.
- 6) UN 1999, s. 20-21.
- 7) Joekes 1987, s. 51.
- 8) UN 1999, s. 84-85, Çağatay, Ertürk 2004, s. 8-9, Brydon 2008, s. 365, Simon 2008, s. 86-87.
- 9) Kiely 2008, s. 183, Coffey 1996, s. 42.
- 10) Gereffi 1995, s. 215-216.
- 11) Gereffi 1995, s. 215-216.
- 12) Asya Kaplanları arasında başı çeken Güney Kore'nin sanayileşmesi bu açıdan ilginçtir. Kore'nin ihracat yönelimli sanayileşmesi dünyaya karşı en büyük avantajı olan düşük ücretli işgücünü sömürmesine bağlıdır. Kır ucuz işgücünün kaynağıdır ve devlet korporatist denetim politikaları uygulayarak ve sendikaları bastırarak etkili olmuştur. Sendikal faaliyetler 1980'lere kadar yasaktır, asgari ücret yasası 1988'de çıkartılmıştır. Devlet yaptırımlı bir işçi sömürsünün sunduğu kolaylıklar ortamında çok büyük aile şirketleri, paternalist söylem altında işçileri düşük ücretlerle çok uzun saatler çalıştırarak sermaye birikimini sağlamışlardır. Sanayileşme 20. yüzyılın başında Japon egemenliği döneminde (1905-45) başlamış, esas sanayileşme 1961-79 yılları arasında Park'ın diktatörlük yönetimi döneminde olmuştur (Lie 1996, s. 41-43).
- 13) Joekes 1999, s. 44.
- 14) Chang 2002, aktaran Kiely 2008, s. 184, Coffey 1995, s. 43.
- 15) Joekes 1987, s. 52-53, Çağatay, Ertürk 2004, s. 9-10.
- 16) UN 1999, s. 87-88, Aslanbeuigi, Summerfield 2000, s. 82-83.
- 17) Standing 1989, 1999.
- 18) Castells, Portes 1989, UN 1999, s. 55-57, ILO 2002, Beneria 2003, s. 113-115.
- 19) Çağatay 1998, Elson, Çağatay 2000, Çağatay, Ertürk 2004, s. 6, Berik, Meulen Rodgers, Seguino 2009.
- 20) Braunstein, Heintz 2006, aktaran UN 2009, s. 18.
- 21) Boserup 1970, 1990.

- 22) Saffiotti 1978, aktaran Pearson 1992, s. 173.
- 23) Seguino 2000, s. 34.
- 24) Joekes 1987, s. 93.
- 25) Joekes 1987, s. 93-96, UN 1999, s. 27, Pearson 2002, s. 174.
- 26) Coffey 1996, s. 54-55.
- 27) Elson, Pearson 1981, s. 19-26.
- 28) Joekes 1987, s. 81-86.
- 29) Elson 1999.
- 30) Seguino 2000, s. 36.
- 31) Berik 2000, s. 4-9.
- 32) Pearson 1992, s. 241-242, Seguino 2000, s. 38, Berik 2000, s. 7-9.
- 33) Peng, 2010 s. 231-233.
- 34) Moghadam 2001, s. 98.
- 35) Karshenas, Moghadam 2001, s. 67.
- 36) Karshenas, Moghadam 2001, s. 64.
- 37) Moghadam 2003, s. 43-44.
- 38) Lim 1990.
- 39) Elson, Pearson 1981, s. 35-39.
- 40) Joekes 1999, s. 45.
- 41) ILO 1998, aktaran Joekes 1999, s. 44-45, Mehra, Gammage 1999, s. 540-41, Pearson 2002, s. 177.
- 42) Standing 1989, Pearson 1992.
- 43) Standing 1999, UN 1999, s. 55-63.
- 44) Carr vd. 2000, s.127, Chen vd. 2005.
- 45) Gereffi, Korzeniewicz, 1994, aktaran Carr vd., 2000, s. 128.
- 46) Carr vd. 2000, s. 128-129.
- 47) Balakrishnan ve Huang 2000, aktaran Beneria 2003, s. 116.
- 48) Beneria 2003, s. 119.
- 49) Moghadam 2005, s. 22-23.
- 50) Çağatay 1998, UN 1999, s. 94-95, Çağatay, Ertürk 2004, s. 15.
- 51) Aslanbeuigi, Summerfield 2000, s. 87-88, Tutnjevic 2002, s. 4-6.
- 52) Tutnjevic 2002, s. 6-7.
- 53) Frankenberg vd. 1999, s. 20, aktaran Aslanbeuigi, Summerfield, 2000, s. 90.
- 54) WB 2000, aktaran Aslanbeuigi, Summerfield, 2000, s. 90.
- 55) UN 1999, s. 40.
- 56) Knowles vd. 1999, aktaran Tutnjevic 2002, s. 9.
- 57) WB 2000, aktaran Aslanbeuigi, Summerfield, 2000, s. 90.
- 58) WB 1998, s. 85 aktaran Aslanbeuigi, Summerfield, 2000, s. 91.
- 59) Tutnjevic 2002, s. 8.
- 60) IMF 1999, aktaran Aslanbeuigi, Summerfield, 2000, s. 93.

- 61) Aslunbcuigi, Summerfield, 2000, s. 96-98, Elson, Çağatay 2000, s. 1360-61.
- 62) 2009, s. 1-2.
- 63) ILO 2009, s. 20-23.
- 64) Seguino 2009, s. 3, Buvinic 2009, s. 4.
- 65) ILO 2009, s. 32.
- 66) Buvinic 2009, s. 2.
- 67) Baird et al 2007, aktaran Buvinic 2009, s. 3.
- 68) Kapsos 2005, aktaran Heintz 2006, s. 7-9.
- 69) ILO 2004, aktaran Heintz 2006, s. 30.
- 70) Moghadam 2005, s. 6.
- 71) Buvinic, Gupta 1994, aktaran Moghadam 2005, s. 12.
- 72) aktaran Moghadam 2005, s. 13-14.
- 73) Heintz 2006, s. 67, UN 2009, s. 9-10.
- 74) Moghadam 2005, s.20.
- 75) Heintz 2006, s.68
- 76) UN 2009, s.54
- 77) Daley-Harris 2009, aktaran UN 2009, s. 55.
- 78) Hulme, Mosley 1996, aktaran UN 2009, s. 58.
- 79) Sebstadt, Cohen 2000, Johnson 2005, aktaran UN 2009, s. 58.
- 80) ILO 2009, s. 10.
- 81) Aktaran Kandiyoti 1985, s. 17.
- 82) Agy 1985, s. 27.
- 83) Kandiyoti 1985, s. 45, Whitehead, Bloom 1992.
- 84) Whitehead, Bloom 1992.
- 85) Joeke 1987, s. 66-67.
- 86) Aktaran Kandiyoti 1985, s. 47.
- 87) Kandiyoti 1985, s. 48-50.
- 88) Joeke 1987, s. 68-70.
- 89) Joeke 1987, s. 70, Kandiyoti 1985, s. 59-60.
- 90) Kandiyoti 1985, s. 65-66, Joeke 1987, s. 71-72.
- 91) Kandiyoti 1985, s. 75.
- 92) Kandiyoti 1985, s. 81.
- 93) Kandiyoti 1985, s. 82.
- 94) Kandiyoti 1985, s. 87-88.
- 95) Joeke 1987, s. 73-74, Sen 1982, s. 32-33.
- 96) Sen 1985, aktaran Joeke 1987, s. 75.
- 97) Joeke 1987, s. 76.
- 98) Sen 1982.
- 99) Joeke 1987, s. 76-79.
- 100) FAO 1996, aktaran UN 1999.

- 101) UNCTAD 1998, aktaran Joekes 1999, s. 39.
- 102) Koopman 2009.
- 103) UN 1999, s. 78.
- 104) Yunus 1997.
- 105) Hashemi vd 1996, aktaran UN 1999, s. 80.
- 106) Schuler vd. 1998, aktaran agy, s. 80.
- 107) Rahman 1999.
- 108) Lairap-Fonderson 2002.
- 109) UN 2009, s. 59.
- 110) Ertürk 1998, aktaran UN 1999, s. 82.
- 111) Joekes 1999, s. 39-40.
- 112) Joekes 1987, s. 106-108.
- 113) Coffey 1996, s. 43.
- 114) Mitter ve Rowbotham 1995, Joekes 1995, aktaran Joekes 1999, s. 41, UN 1999, s. 34-35.
- 115) Human Rights Watch 2006, s. 2.
- 116) UN 1999, s. 70.
- 117) Castles ve Miller 2003, s. 9.
- 118) Morokvasic 2004, s. 11.
- 119) UN 2006, s. 7-8.
- 120) Sassen 2000, s. 505.
- 121) Emek göçünün feminizasyonu olgusuna en fazla Filipinler, Endonezya ve Sri Lanka'da rastlanmakta olup yasal göçmenlerin % 60-75'i kadındır. Bu kadınların büyük çoğunluğu Ortadoğu, Singapur, Malezya ve Hong Kong'da istihdam edilmektedir. (Human Rights Watch 2006, s. 3).
- 122) Sassen 2000, s. 520-521.
- 123) Sassen 2005, s. 4 .
- 124) Ehrenreich, Hochschild 2003, s. 8.
- 125) UN 2006, s. 2.
- 126) IMF 2004, OECD 2002, aktaran UN 2006, s. 20.
- 127) Chant, Radcliffe 1992, Curran, Saguy 2001, aktaran UN 2006, s. 21.
- 128) UN 2006, s. 30-31.
- 129) Hugo 2000, s. 299, aktaran UN 2006, s. 2.
- 130) UN 2006, s. 33-34.
- 131) UN Division for the Advancement of Women, 2002, s. 8, aktaran UN 2006, s. 57.
- 132) Campani 2007, s. 75-77.
- 133) Ehrenreich ve Hochschild 2003, s. 9-10.
- 134) Hochschild 2003, s. 21-23.
- 135) Hochschild 2003, s. 26-27.
- 136) Ehrenreich, Hochschild 2003, s. 10-11.

- 137) Hochschild 2003, s. 28-29.
- 138) UN 2006, s. 34.
- 139) UN 2006, s. 37.
- 140) Cholewinski 1997, s. 185-186, aktaran UN 2006, s. 38.
- 141) UN 2006, s. 40.
- 142) UN 1999, Mehra, Gammage 1999 s. 543-46, Joekes 1999, s. 50, Beneria 2003, s. 121-124.
- 143) Parpart 2008, s. 355.
- 144) Malhotra, Schuler, Boender 2002, s. 3.
- 145) Ferguson 2004, s. 1.
- 146) Moser 1993, Sen ve Grown 1987.
- 147) aktaran Parpart 2008, s. 356.
- 148) Kabeer 1999. s. 437-38.
- 149) Kishor 2000, aktaran Malhotra, Schuler, Boender 2002, s. 8.
- 150) Malhotra, Schuler, Boender 2002, s. 9.
- 151) agy, s. 12-13.
- 152) agy, s. 15-16.
- 153) Elson 1999.
- 154) Koggel 2003, s. 178-179.
- 155) Wolf, 1997, s. 124.
- 156) Lie 1996, s. 44-47.
- 157) Kabeer, 2004.
- 158) Pearson 2002.

TÜRKİYE'DE KALKINMA SÜRECİNDE KADIN EMEĞİ

Bundan önceki bölümlerde kalkınma sürecinin kadın emeğini farklı bölge ve ülkelerde farklı şekilde etkilediğini, bir ülkede kadınların işgücüne katılım oranları ve istihdamdaki yerlerinin işgücü arz ve talebini belirleyen sosyo-kültürel ve makroekonomik faktörlerin karmaşık bir bileşimi olduğunu görmüştük. Bir yanda temelini cinsiyete dayalı işbölümünden alan ve bunu sürdürmeyi hedefleyen, ailede, toplumda ve devlette egemen olan patriarkal yapılar ve ideolojiler kadınların eğitim ve istihdama erişimini engelleyerek kadın işgücü arzının sınırlı kalmasında etkili olabilirken, öte yanda kapitalist ekonomilerde kadın işgücüne talebi artıran makroekonomik politikalar kadınları ücretli istihdama çekerek kadın emeği üzerinde zıt yönlerde etkiye bulunmaktadır. Ancak kapitalizme eklemleme noktasında büyük esneklik gösteren patriarkal sistem, kadınlar istihdama katılsalar da, onların dezavantajlı konumu üzerinden kendini yeniden üretebilmektedir. Patriarkal sistemin ilk bileşeni olan özel patriarka hane içinde kadının emeği ve bedeni üzerindeki erkek denetimi üzerinden kurulan egemenlik ilişkilerine atıfta bulunur. İkinci bileşen olarak kamusal patriarka devletin düzenleyici kural ve uygulamaları, işgücü piyasası kurumları, kültürel pratikler aracılığıyla kadınların erkeklere tâbi konumlarını sürdürür, pekiştirir. Özel patriarkanın gücünün kısmen zayıfladığı koşullarda kamusal patriarka üzerinden korunan cinsiyete dayalı işbölümü ve işgücü piyasalarındaki eşitsizlik ve ayrımcılık erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğini sürdürmesine imkân sağlar. 20. yüzyılın son çeyreğine ve 21. yüzyılın başına damgasına vuran neoliberal ekonomik politikaların yaygınlaştırdığı esnek, güvencesiz ve korunmasız çalışma biçimlerinin özellikle kadınlar açısından düzensiz ve yetersiz gelir, geçici ve kayıtdışı işler aracılığıyla ekonomik güçlenme sağlamadı-

ğı ve sermaye ile patriarka arasındaki uzlaşmayı muhafaza bakımından çok işlevsel olduğu söylenebilir.

İhraç yönelimli sanayileşmeye dayanan büyüme modeli gelişmekte olan ülkeler arasında farklı yörüngeler izlemiş, kadın işgücüne yönelik talep farklı boyutlarda olmuştur. Bunun sonucunda da kadınların işgücüne ve istihdama katılım oranları değişik bölge ve ülkelerde farklı hızlarda artmıştır ve artmaktadır. Kadın işgücüne yönelik talebi karşılayacak işgücü arzının ortaya çıkması ve kadınların istihdam koşulları o ülkedeki patriarkal sistemin işleyişiyle ve kapitalist üretim tarzına eklemlenme biçimiyle yakından bağlantılıdır. Farklı eklemlenme biçimleri istihdama farklı katılım örüntüleri çıkarmaktadır. Özel patriarkanın güçlü olduğu ülkelerde kadınlar istihdama çok sınırlı düzeyde, hane içindeki yükümlülüklerini ve erkeğin otoritesini sarsmayacak biçimlerde katılırken, kamusal patriarkanın temsilcisi konumundaki devlet kadınların istihdamdaki ikincil konumlarını pekiştiren düzenleme ve uygulamalarla onların işverenler ve erkekler karşısındaki pazarlık şanslarını azaltarak özel patriarkanın gücünü korumasına destek olur. Özel patriarkanın tarihsel olarak güç yitirdiği ülkelerde devlet istihdama artan oranda katılan kadınların ikincil konumunu sermaye lehine sürdürecektir düzenlemelerde bulunur. Ancak kadın ve emek hareketlerinin mücadelesiyle toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik politikaların benimsenmesi kamusal patriarkada da zayıflamalara yol açabilir.

Gelişmekte olan bir ülke konumunda bulunan ancak dünyanın en büyük 20 ekonomisi arasında sayılan Türkiye'nin durumuna bu çerçeveden bakıldığında işgücüne ve istihdama katılımında kadınlar ve erkekler arasındaki büyük fark ve kadınların işgücüne katılım oranlarının düşme eğilimi içinde olması, onun diğer gelişmekte olan ülkelere ayırt edici özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Kadınlar İçin Küresel İstihdam Eğilimleri Raporu (2009) son on yıllık dönem itibariyle gelişmekte olan dünyada kadınların istihdama katılım oranlarının arttığını göstermektedir. Kadınların istihdama katılım oranlarının zaten çok yüksek olduğu Doğu Asya ve Güneydoğu Asya bölgelerindeki çok küçük düşüşler dışarıda bırakılacak olursa genel eğilim kadınların istihdam oranla-

rının artışı yönünde olup, en büyük artış Latin Amerika ve Karayip-ler bölgesindedir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgelerinde de oranlar düşük olmasına karşın artış eğilimindedir.¹

Türkiye’de ise 1950 sonrası dönemde eğilim, milli gelirde ve istihdamda tarım sektörünün payının azalmasına koşut olarak kadınların işgücüne ve istihdama katılım oranlarının gerilemesi yönündedir.² Türkiye’nin Cumhuriyet’in başlangıcından 1970’lerin sonuna kadar izlediği kalkınma stratejisi, ithal ikameci bir sanayileşme modeline dayanır. Bu süreçte kadınlar için asıl istihdam alanı tarım olmuş, sınai istihdam içindeki payları çok sınırlı kalmıştır. 1980’lerde yeni kalkınma stratejisi olarak ihraç yönelimli sanayileşme modeline geçilmesine rağmen genelde imalat sanayi istihdamı, özelde bu istihdam içinde kadınların payı düşük düzeyde artmıştır. Tarımda uygulanan makro ekonomik politikalar sonucu üretimin ve istihdamın gerilemesiyle hem erkek hem kadın işgücü açığa çıkmış, ancak tarım dışı istihdamdaki büyüme özellikle kadınlar açısından bu gerilemeyi karşılayacak boyutlarda bir işgücü talebi yaratmamıştır. Bu durum kadınların, özellikle eğitim düzeyi düşük kadınların işgücünün dışında kalmasında etkilidir. Kuşkusuz burada sınıf aidiyetinin önemli bir toplumsal değişken olarak kadınların işgücüne katılım biçimlerini belirlediğini belirtmek gerekir. Orta ve üst sınıflardan kadınların yüksek öğretim görerek, –ağırlıkla kadınlara özgü görülen– uzman mesleklerde istihdama katılmaları olgusu, sadece Türkiye’nin değil, içinde yer aldığı Ortadoğu coğrafyasının ortak özelliği olarak dikkat çekmektedir.³ Kadın işgücüne olan talebin genel olarak düşük düzeyde kalmasının nedenleri izlenen kalkınma stratejileriyle ve Türkiye’de kamusal ve özel alandaki patriarkanın dinamikleriyle, bunun kendi içinde gösterdiği değişimle, kısaca patriarkal ve kapitalist sistemlerin eklemelenme biçimleriyle bağlantılı olarak izleyen bölümde ele alınacaktır.

Cumhuriyet'in Kuruluşundan 1980'lere: İthal İkameci Sanayileşme Dönemi⁴

Osmanlı toplum yapısını devralan Cumhuriyet Türkiye'sinde nüfusun büyük çoğunluğu köylerde yaşamakta ve hane temelli geçimlik üretim faaliyetlerinde bulunmaktadır. Klasik bir patriarkal düzenin egemen olduğu tüm Ortadoğu bölgesinde gözlemlendiği üzere Türkiye tarım toplumunda da hane içinde kesin bir yaş ve cinsiyet hiyerarşisi vardır ve bu hiyerarşi aynı zamanda emek sürecindeki hiyerarşi ile örtüşür. Ailenin en yaşlı erkeği en büyük otoritedir ve erkeklerin kadınlara egemenliği doğal olarak kabul edilir. Üretim örgütlenmesinde ve aynı zamanda atasoyunun devamında erkeklerin varlığı esas olduğundan kadınlar yeniden üretimden yükümlü addedilir. Aileye gelin olarak gelen genç kadınlar hiyerarşinin en altında yer alır, onlardan erkek çocuk doğurmaları beklenir ve ancak erkek çocuk doğurup yaşlandıkları zaman hiyerarşide yükselme şansına kavuşurlar. Kadın emeği yeniden üretimin yanı sıra tarımsal üretimin de asli unsuru olup, özellikle I. Dünya Savaşı ve onu izleyen Kurtuluş Savaşı ertesinde erkek nüfusta ortaya çıkan ciddi kayıp kadın emeğinin önemini daha da artırmıştır. Bu dönemde ilkel teknolojilerle yapılan tarımsal üretim esas olarak ailenin ihtiyaçlarını karşılamaktadır.⁵

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki dönemde izlenen kalkınma stratejisinde tarımsal üretimi artırma hedefinin yanı sıra devletin, özel sermaye birikiminin yetersizliği nedeniyle sanayileşmenin temel aktörü olduğu ithal ikameci sanayileşme modeli öngörülmüştür. Halkın temel ihtiyaçlarını karşılayan dayanıksız tüketim malları büyük ölçüde kamu iktisadi teşebbüsleri aracılığıyla üretilmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönem, Türkiye'nin çokpartili rejime geçiş dönemidir. Bu dönemde ekonomi yabancı sermaye ve dış yardıma açılmış, ticaret sermayesi büyük etkinlik kazanmıştır. Aynı zamanda kırsal kesim de pazara açılmış ve hızlı bir kentleşme süreci yaşanmıştır.⁶ Kamunun yanı sıra özel sektör işletmeleri de artan talebe cevap vermek üzere faaliyette bulunmuş, yetersiz kalmaları ölçüsünde kamu yatırımları üretimlerini ar-

tırmıştır. 1950-60 arasında yeni KİT'lerin kurulması ve kamunun ekonomik alanda genişlemesinin ilk nedeni özel sermayenin artan talebi karşılayamaması, ikinci nedeni yeni kurulan özel sermaye işletmelerinin ihtiyaç duyduğu girdilerin teminidir. Kamu sanayi yatırımları temel tüketim mallarının yanı sıra bir kısım ara mallarının üretimine yönelmiş, dayanıklı tüketim malı ve yatırım malı üretimi ise sınırlı kalmıştır. Özel sanayi yatırımları daha çok küçük ölçekli işletmeler olup, bunlar iç pazarda rekabete karşı korunmakta ve ağırlıkla ilkel teknoloji kullanmaktadır.⁷ Türkiye'nin Doğu Asya ülkelerinde görüldüğü gibi, ithal ikameci sanayileşmenin dayanıksız tüketim malları üretimine dayanan birinci aşamasından dayanıklı tüketim mallarının üretildiği ikinci aşamasına geçmesi bu dönemde söz konusu değildir. Ücretli işçi sayısının düşük bir hızla arttığı bu dönemde sanayi işgücünün toplam istihdam içindeki payı ve bunun içinde kadınların oranı son derece düşüktür.

Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte devletin yeni yönetici kadroları Batılılaşma ve modernleşme projesinin bir dışavurumu olarak kadınların kamusal alana katılımını sağlayacak yasal ve kurumsal düzenlemelerde bulunmuştur. Kadını eşit yurttaş olarak kabul eden bu düzenlemeler kamusal patriarka içindeki bir dönüşüme işaret etmektedir. İslami imparatorluk karşısında Kemalist Cumhuriyet laik aile yasasını ve kadınların siyasi ve iktisadi haklarını tanıyarak teokratik devlete karşı laik devletin ideolojisini meşrulaştırmaktadır.⁸ Kuşkusuz bu gelişmede kentlerde vasıflı erkek işgücünün yanı sıra vasıflı kadın işgücüne duyulan ihtiyacın da rolü vardır. Getirilen eğitim fırsatlarından yararlananlar, öncelikle kentli ve üst gelir gruplarından ailelerin kızları olmuş ve uzman mesleklerde çalışma fırsatını bulmuşlardır. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra yüksek gelir getiren uzman mesleklere üst sınıflardan kadınların yönlendirilmesinin bilinçli bir tercih olduğu ve toplumun alt tabakalarından erkeklerin rekabet olasılığı karşısında üst sınıf erkeklerin kendi sınıflarından kadınları tercih ettikleri yönünde değerlendirmeler vardır.⁹ Ancak bu konumdaki kadınlar bir azınlıkta kalmış ve kadınların büyük çoğunluğu için eğitim yoluyla nitelik kazanmak ve gelir getirici istihdamda yer almak mümkün olmamıştır. Alt gelir gruplarından kadın-

ların istihdama katılmaları durumunda ise bu, yüksek gelirli uzman mesleklerde çalışan kadınların ev ve bakım işlerini üstlendikleri ev hizmetlerindedir. Kadınlara tanınan eşit yasal haklarla, kamusal patriarkada bir zayıflama söz konusu olsa da, bu gelişme toplumun büyük çoğunluğu açısından onların yaşamlarına nüfuz etmeden cereyan etmekte ve özel patriarkanın gücü değişmeden kalmaktadır. Üst gelir gruplarında ise uzman mesleklerde çalışan kadınlar açısından cinsiyete dayalı işbölümü kadınlar arası görev devriyle herhangi bir sarsıntıya uğramadan korunmaktadır.

Kadın emeği üzerine çalışan araştırmacıların ortak görüşü ithal ikameci sanayileşme döneminde genel olarak sanayide kadın işgücüne ihtiyaç duyulmadığı yönündedir. Temel tüketim mallarının üretimine yönelik ilk aşamada kadınlar genelde eğitim ve vasıf düzeylerinin düşüklüğü nedeniyle büyük ölçekli işletmelerde sanayi işçisi konumuna girememiş, istihdam alanları esas itibariyle tarım olmuş, sanayide ise daha çok küçük ölçekli geleneksel işletmelerde istihdam edilmiştir. Dayanıklı tüketim mallarının ve ara mallarının üretimine yönelik ikinci aşamada ise özellikle çelik, gemi yapım sanayi, otomotiv vb. sermaye yoğun ve ithal ikameci sektörlerde çalışanların çoğunluğu erkek olmuştur. Bu örüntü Türkiye için de geçerlidir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında erkeklerin seferberlik nedeniyle silah altına alınmaları sonucu işgücü içinde kadınların ve çocukların oranı biraz artmıştır. Ancak 1950'lerden itibaren İş Kanunu kapsamında çalışan kadın sayısında mutlak bir azalma olmamasına karşın oranlarının giderek azalması artan "işgücü talebinin neredeyse tümüyle erkekler tarafından karşılanıyor olmasından kaynaklanmaktadır".¹⁰ Sınai işgücü içindeki oranları %16 civarında olan kadın işçilerin ezici çoğunluğu tütün, mensucat ve gıda işkolalarında çalışmaktadır. Düşük ücretli ve emek yoğun olan bu işkolalarında kadın işçilerin ücretleri erkek işçilerin ücretinin yarısı ile dörtte üçü arasındadır.¹¹

1960-80 arasındaki planlı kalkınma dönemi ithal ikameci sanayileşmede ikinci aşamaya kısmen denk düşmektedir; dayanıklı tüketim malları ve ara mallarının üretimine yönelik bir sanayileşme hamlesi yaşanmış olsa da temel tüketim mallarının üretimi belirle-

yici olmaya devam etmektedir. Kamu sektörü için bağlayıcı, özel sektör için tavsiye edici nitelikte olan planlar devletin ekonomiye müdahalesidir, ancak bu müdahale Doğu Asya örnekleriyle karşılaştırılacak olduğunda oldukça zayıf kalmıştır. Bu dönemde iç pazarın dışarıdan gelecek rekabet karşısında korunması, sanayi yatırımlarının özendirilmesi, gelir ve ücret politikalarıyla iç talebin güçlendirilmesi esas alınmıştır. Ancak mutlak olarak korunan iç pazarların varlığı ve üretilen ürünlerin yüksek fiyatlarla satılma imkânı verimlilik ve kaliteyi artırma yönünde çabaların ortaya çıkışını engellemiştir. Tüketim mallarını üretmek için gerekli olan yatırım ve ara malların aşırı değerli kur politikasının sağladığı kolaylıklarla ithalat yolu ile karşılanması dış ticaret açığını sürekli artırmıştır. Ayrıca bu kur politikası ihracatı olumsuz etkilemiş ve Türkiye'nin büyük ölçüde tarım mallarından oluşan ihracatı sanayi malları ihracatına doğru kayda değer bir ilerleme göstermemiştir.¹² Dolayısıyla planlı kalkınma dönemi ithal ikameci sanayileşmenin ikinci aşamasına geçiş bakımından pek başarılı addedilemez.

Bu dönem, kadınların tarım dışı faaliyetlerde istihdamının son derece düşük olduğu ve kentlerde esas olarak az sayıda yüksek eğitimli ve vasıflı kadının daha çok hizmet sektöründeki uzman mesleklerin icrasıyla işgücüne katıldığı bir dönemdir. Özellikle kırdan kente göç eden kadınlar için köyün ağır iş yükünden sonra kentte ev kadını olmak en büyük özlemdir.¹³ Az sayıda kadının çalıştığı sanayide kadınların istihdam edildiği işkolları tütün, dokuma-giyim, gıda-içki olarak aynı kalmaktadır. Gülten Kazgan kadınların yoğunlaştığı sanayi dallarının belli başlı ihraç mallarını ürettiğini, dolayısıyla uluslararası rekabete açık oldukları için ücretlerinin düşük olduğunu belirtir. Buna karşılık erkeklerin yoğunlaştığı ağır sanayi, yüksek oranda korunan ithal ikameci malları üretir. Bunlar iç pazarda tekel konumunda olduklarından ötürü ürünlerini yüksek fiyattan satabilir ve yüksek ücret ödeyebilir. Bunlara ek olarak imalat sanayiinde kadınların daha emek yoğun işlerde çalışmaları ve daha az sayıda kadın işçinin toplu sözleşmeye tâbi olması ücretlerinin düşüklüğünde etkilidir.¹⁴

Bunun yanında 1963-1980 arasında gerçek ücretlerin gelişimine bakıldığında, 1980'e kadar olan dönemde kimi yıllarda azalsalar da, başlangıç yılı olan 1963'teki düzeyinin altına düşmediği görülmektedir.¹⁵ İthal ikameci sanayileşme döneminin birinci ve ikinci aşamalarında iç talebi desteklemek üzere ücret ve maaşların yüksek tutularak satın alma gücünün artırılmasına çalışılmasının, hane reisi olarak erkeğe aileyi tek başına geçindirme imkânı vererek patriarkal aile yapısının muhafazasında etkili olduğunu öne sürebiliriz. 1963 yılından itibaren hazırlanan beş yıllık kalkınma planlarının ilk dönünde istihdam politikaları içinde kadınlara yer verilmemiş olması da¹⁶, devletin sermaye ve özel patriarka arasındaki uzlaşmayı kabul ettiğini ve özellikle kamu işletmelerinde benimsediği yüksek ücret politikalarıyla bunu kolaylaştırdığını göstermektedir. Ferhunde Özbay da söz konusu dönemde kadınların toplumsal hareketliliğinin eğitim ve istihdam fırsatları yerine evlilik yolu ile erkeğe bağlanmasının klasik patriarkal düzenin kapitalizmle eklemlenme biçimi olarak düşünülmesi gerektiğine işaret eder.¹⁷

1980'lerden Günümüze:

İhracata Yönelik Sanayileşme Dönemi

1970'lerde artan petrol fiyatlarıyla ağırlaşan döviz darboğazı tüm gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de uluslararası finans kurumlarının yönlendirmesiyle ihraç yönelimli sanayileşme politikasının benimsenmesinde etkili olmuştur. 24 Ocak 1980'de alınan ekonomik kararlarla başlayan süreç Türkiye'nin kalkınma politikalarında ithal ikameci dönemin sona erdirilmesi ve neoliberal politikalar çerçevesinde ihracata yönelik sanayileşme dönemine geçişin başlangıcıdır. Ancak bu geçiş, ithal ikameci modelin ikinci aşaması tam olarak yaşanmadığından ötürü ihracata dayalı sanayileşmenin esas itibarıyla birinci aşamada cereyan etmesi ve orada takılı kalması şeklinde olmuştur. 1980 sonrası dönemde temel tüketim mallarının ihracatında önemli bir artış söz konusudur ancak bu artış imalat sanayiinin üretken kapasitesinde bir artıştan ziyade mevcut sanayi kapasitesi daha etkin kullanılarak ve ihracat fiyatları düşü-

rölerek sağlanmışır. Sınai üretim için gerek duyulan ara malların ÷lke içinde üretilmesi yoluna gidilmemiş, bunların ithaline devam edilmiştir. İhracatı artırmaya yönelik politikalar iç talebin ve işgücü maliyetlerinin düşür÷lmesini, ihracatın maddi teşviklerle desteklenmesini ve devalüasyonlarla paranın değerinin düşür÷lmesini kendine temel almıştır.¹⁸

İç talebin ve işgücü maliyetlerinin düşür÷lmesinde 12 Eylül Askeri Darbesi'ni izleyen dönemde işçilerin sendikal haklarının büyük ölçüde sınırlandırılması; sendikalara uygulanan baskı ve toplu pazarlık düzeninde kısıtlayıcı yasal düzenlemeler etkili olmuştur. 1980-88 döneminde gerçek ücretlerde hızlı bir düşüş yaşanması ihracat yönelimli sanayileşmenin ucuz işgücü gereksiniminin karşılandığını göstermektedir. 1989-93 döneminde sendikal hareketin toparlanması ve siyasi yaşamın görelİ serbestleşmesiyle gerçek ücretler tekrar artış eğilimine girmiştir. Buna sermayenin tepkisi gerek kamu gerek özel sektör işletmelerinde taşeron ve fason üretim biçimleri üzerinden esnek iş örgütlenmelerine daha fazla ağırlık verilmesi ve kamu sektöründeki özelleştirme uygulamaları olmuştur. 1994 sonrası, edilen kazanımların yaşanan ekonomik krizle birlikte kaybedildiğı ve gerçek ücretlerin yeniden düşüş eğilimine girdiğı dönemdir.¹⁹

1980 sonrası dönemde gerçek ücretlerdeki düşüşün ve işgücünü ucuzlatan esnek üretim biçimlerine geçişin, artık yalnızca erkeğin çalışması hanenin geçinmesinde yeterli olmayacağından ötürü kadınların da ücretli işgücüne girmesi yönünde bir etki yaratması beklenebilir. Ancak işgücü piyasasının dışında kalan kadınların işgücüne girebilmesi için yeni yatırımlar yapılmalı ve kadın işgücüne talep olmalıdır. Oysa 1980 sonrası uygulanan yapısal uyum programlarının ve ihracata dayalı sanayileşme modelinin ücretlerdeki gerilemeye rağmen istihdam artışı yaratma potansiyeli zayıf kalmıştır.²⁰ Devletin bu dönemde de kadınları işgücüne katmak ve istihdam artışını sağlamak gibi herhangi bir hedefinin olmadığı 1984-89 dönemini kapsayan V. Kalkınma Planı'nda çarpıcı bir şekilde ortaya çıkmaktadır; kadın işgücü arzındaki artışın beş yıl boyunca sadece bin kişi olacağı öngörülmektedir.²¹

Neden sermaye açısından bütün elverişli koşullara rağmen Türkiye, Doğu Asya ve Latin Amerika'nın yeni sanayileşen ülkeleri gibi sanayileşmede bir üst aşamaya geçememiş ve sınai istihdamda önemli bir artış sağlayamamıştır? Bu sorunun tek bir cevabı olmasa da, öncelikle Türkiye'de yatırımların düşük düzeyi sorununa dikkat çekmek gerekir. Söz konusu ülkelerle Türkiye arasındaki temel fark yatırımların milli gelir içindeki payı itibarıyla ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de yatırımların milli gelir içindeki payı hem Doğu Asya'nın hem Latin Amerika'nın yeni sanayileşen ülkelerinin çok gerisinde kalmakta, hem de yatırım-tasarruf ilişkisi bakımından bu ülkelerle arasında ciddi bir açık bulunmaktadır. Bu ülkelerde tasarruf oranları yatırım oranlarından büyük veya eşitken, Türkiye'de tasarruf oranının yatırım oranının altında kalması açığın dış tasarruf yoluyla karşılanmasına neden olmaktadır.²² Türkiye'de hükümetler esas itibarıyla uluslararası finans kuruluşlarınca empoze edilen makroekonomik politikaların uygulayıcısı olmuş ancak bu politikalar tasarruf ve yatırımların artışını sağlamamıştır.

Yatırımların düşük kalma nedenleri arasında ilk belirtilebilecek husus, iç tasarrufların düşüklüğünü telafi edebilecek dış tasarrufların karşılığı olan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının Türkiye'ye sınırlı miktarda gelişidir.²³ İkincisi, finans sektöründe aşırı kârlar elde etme imkânının sermayeyi reel sektör yatırımlarından alıkoymasıdır. 1990'lı yıllarda yüksek faiz oranlarını temel alan ranta dayalı birikim modeli çerçevesinde bankalar topladıkları mevduatlarla reel sektöre yatırım finansmanı sağlamak yerine kamu sektörünün borçlanma ihtiyacını karşılamıştır. Bankacılık sistemi gibi reel üretim kesimleri de uzun dönemli sabit sermaye yatırımlarına göre kısa dönemli finansal yatırımları tercih etmiş, firmaların faaliyet dışı gelirleri önemli artışlar göstermiştir.²⁴ Üçüncüsü, kamu kesimi imalat yatırımları 1980 sonrasında yapısal uyum programlarının bir gereği olarak hızla gerilerken, özel kesim yatırımlarının bu açığı kapatacak düzeyde artmamasıdır. Bunun sonucunda toplam yatırımlar içinde imalat sanayiine yapılan sabit sermaye yatırımlarının payı giderek azalmıştır.²⁵ Dördüncüsü, 1980 sonrasında imalat sanayiindeki düşük ücretlerin sektörün kendisi için maliyetleri düşürse bile genelde

iç talep yetersizliğine yol açması ve talepteki daralmanın yatırımları ve istihdamı olumsuz etkilemesidir.²⁶ Beşincisi, yeni yapılan yatırımların daha sermaye yoğun hale gelmesi ölçüsünde bu yatırımların istihdam yaratma kapasitesinin azalmasıdır.²⁷ Son olarak, hükümetlerce uygulanan para politikalarının yatırımları caydırıcı etkileri üzerinde durmak gerekir. TL'yi aşırı değerli hale getiren bu politikalar ithalatı ucuzlatarak çoğaltmakta, ara ve yatırım malları alanında yatırım yapılması yerine bu malların ithal edilmesi istihdam yaratma kapasitesinin zayıf kalmasına yol açmaktadır.²⁸

Türkiye'nin ihracata dayalı sanayileşme stratejisi, uluslararası işbölümünde temel tüketim malları üretiminin giderek bol ve ucuz işgücü kaynağına sahip Çin veya Bangladeş, Vietnam, Endonezya gibi yoksul ülkelere bırakıldığı bir süreçte uluslararası piyasalara girmek ve bu tarz mallar üzerinden fiyat rekabetiyle üstünlük sağlamaya çalışmak temelinde olmuştur. Bunun işgücü açısından anlamı, istikrarsız koşullarda işgücüne olan düşük ve değişken talep, 'aşağı doğru yarış' olarak tanımlanan olumsuz koşullarda istihdam ve rekabetin yürütülemediği durumda işyerlerinin kapanmasıdır.

İşgücü Piyasasındaki Dönüşümün Toplumsal Cinsiyet Etkileri

Bütün bu gelişmelerin işgücüne talep açısından toplumsal cinsiyet etkilerinin ne olduğuna baktığımızda imalat sanayiinin kadınlar açısından sınırlı istihdam artışı sağladığını görürüz. 1975'te kadın istihdamı içinde sanayinin %4 olan payı 2007'de %14'e çıkmıştır.²⁹ Çalışan kadın sayısındaki artışa ve kadın istihdamı içinde sanayinin payının artmasına karşın imalat sanayi toplam istihdamında kadınların oranı pek fazla değişmemektedir. 1950'lerde %16 olan bu oran 2007'de %19'dur.³⁰ Kadınların ağırlıkla istihdam edildikleri işkolları yine aynıdır. Sanayide istikrarlı bir cinsiyete dayalı sektörel ve mesleki ayrışma vardır, kadınlar tekstil, konfeksiyon ve gıda işkollarındaki niteliksiz işlere adeta hapsedilmiş durumdadır. Bu üç işkolunun 2006'da kadın istihdamındaki payı %64'tür.³¹ İleri teknoloji kullanan ve dayanıklı tüketim malları üreten elektronik sana-

yiinde, örneğin radyo, TV vb. aletlerin üretiminde istihdam edilen kadınların sayısının düşüklüğü nedeniyle bir etkisi yoktur.

Öte yandan kadınların yüksek sayıda istihdam edildiği tekstil ve gıda-içecek imalatı işkollarında teknolojik dönüşüm kadın işgücünün azalmasıyla sonuçlanmaktadır. Bir alan çalışmasının ortaya koyduğu gibi tekstil işkolunda büyük ölçekli işletmelerde modernizasyon sonucu yeni teknolojilerin kullanılması vasıfsız kadın işgücünün işini kaybetmesine ve firmaların daha az sayıda erkek işçi istihdamıyla üretimi sürdürmesine yol açmaktadır. Yeni teknolojiler yeni cinsiyetçi işbölümleri ortaya çıkarmakta, kas gücü gerektiren işler ortadan kalksa bile bu işlerin yapıldığı birimler 'erkek işi' olarak tanımlanmaya devam ettiği için buralara kadın işçi alınmamaktadır. Öte yandan teknik açıdan vasıflı az sayıda kadın için yeni istihdam imkânları da doğmaktadır.³² Gıda işkolunda da orta ve büyük ölçekli işletmelerde teknolojik yenilenmeye gidilmesi özellikle vasıfsız kadın işgücünün istihdamında daralmaya yol açmaktadır.³³ Sanayide kadın istihdamında meydana gelen artışın esas itibarıyla giyim eşyasındaki istihdam artışından ileri geldiği söylenebilir.

Yeni uluslararası işbölümü çerçevesinde Doğu Asya'nın yeni sanayileşen ülkeleri önce geleneksel tüketim mallarının ihracatında öne çıkmışlar ve bu malların üretiminde ucuz kadın işgücünden yararlanmışlardır. Daha sonra başta elektronik olmak üzere ileri teknoloji ürünü malların üretiminde uzmanlaşırken kadın işgücü üretim sürecinin temel insan kaynağı olmaya devam etmiştir. Türkiye de uluslararası pazarlara başta tekstil-giyim eşyası ürünleri olmak üzere temel tüketim mallarıyla girmiştir. Özellikle giyim eşyası işkolunda uluslararası piyasalarda rekabet gücü esas olarak kadın işgücünün düşük ücretlerle ve çoğu zaman kayıtdışı istihdamı üzerinden sağlanan esneklikle yakalanmıştır.³⁴ Bu esneklikte fason üretim faaliyetinde bulunan küçük üretim birimlerinde patriarkal ilişki ağları sayesinde kadınların ücretsiz aile işçisi olarak karşılıksız kullanılan emeği, evde parça başı çalışan yerli kadınların emeği veya atölyelerde göçmen kadınların aşırı ucuz emeği hayati öneme sahiptir.³⁵ Ancak bütün bu esnekliğe rağmen düşük teknolojiye dayalı giyim, deri eşya ve kısmen tekstil gibi sektörlerde Çin ve Hindistan gibi

ucuz emek gücüne sahip ülkelerle rekabet güçleştikçe bu sektörlerin toplam katma değer ve ihracat içindeki payı gerilemekte, bu durum istihdamı olumsuz etkilemektedir. Kuşkusuz bunun ücretli kadın işgücü açısından da sonucu işsizlik ve daha fazla kayıtdışıdır.

Türkiye’de imalat sanayiinin üretim ve ihracat yapısında düşük teknolojiyle yapılan üretimin payı görece yüksek olmakla birlikte, ortanın altı ve ortanın üstü kategorilerindeki teknoloji yoğunluğunun üretim sürecindeki payı artmaktadır. Bu gelişme ihracatın dağılımına da yansımıştır. Düşük teknolojiye dayalı tekstil, giyim, deri eşya gibi sektörlerin payı gerilerken orta teknoloji otomotiv, makine, beyaz eşya, ana metal ve petrol ürünlerinin üretim ve ihracattaki payı artmaya başlamıştır.³⁶ Türkiye’de 2000’lerden bu yana dayanıklı tüketim malı olarak otomotiv sektörü ürünleri ihracat gelirleri içinde en büyük paya sahiptir.³⁷ Otomotiv sektörünün ve ana metal sanayiinin istihdam yapısı ise neredeyse tümüyle erkek ağırlıklıdır.³⁸ Dolayısıyla ihracata bağlı olarak üretimde meydana gelen artışın kadının işgücüne talep yaratması söz konusu değildir.

Türkiye’de makroekonomik politikalara bağlı olarak yeni yatırımların yetersiz düzeyde kalması ve sanayileşmenin gelişmemesi ihracata yönelik sanayileşmenin temel tüketim mallarına odaklanan birinci aşamasından ikinci aşamasına geçilmesini geciktirmiştir. Halen dayanıklı tüketim mallarını temel alan aşamada bulunulması ve başta elektronik olmak üzere ileri teknoloji alanlarına geçilememesi kadın işgücü açısından talebin düşük kalmasında etkilidir. İhracat yönelimli sanayileşmenin kentlerde kadınların işgücüne katılımı üzerine etkilerini ele alan bir araştırma, eğer bir ekonominin büyüme performansı yüksek düzeyde ekonomik faaliyet yaratmıyor ve yatırım performansı zayıf kalıyorsa ihracata yönelmenin istihdam üzerinde tek başına pozitif ve sürdürülebilir bir etki yaratmadığını ve dolayısıyla işgücünde kadınların payında artış sağlamadığını ortaya koymaktadır.³⁹

Bu noktada kamusal patriarkanın dışavurumu olarak işgücü piyasasındaki toplumsal cinsiyete dayalı yapılanmanın; işverenler ve çalışanlardaki patriarkal zihniyetlerin ve erkek ağırlıklı üretim örgütlenmelerinin de kadın işgücüne talebi etkileyen önemli unsur-

lar olduğunun altını çizmek gerekir. Hangi sektörlerin, hangi işlerin kadınlara uygun olduğuna dair patriarkal bir zihniyet yapısı işverenlerin işe alım tutumlarını belirlemekte ve kadınlar açısından istihdam fırsatlarını sınırlamaktadır. Söz konusu patriarkal zihniyet yapısı aynı zamanda özel patriarkanın dışavurumu olarak, ne tür işler için işgücü arz edecekleri noktasında ailelerin ve kadınların kendilerinin tercihlerinde de etkilidir. Anadolu kentlerinde sanayi bölgelerinde esas olarak erkeklerin çalıştığı işletmelerin bulunması, buraların adeta erkeklere özgü alanlar olarak algılanması sanayi bölgelerinin kadınlar için ‘uygun’ çalışma ortamları olarak görülmesine neden olmaktadır. Sanayi bölgelerinde çalışmayı kadınlar da istememekte ve buralarda işçilik yapmak iş arayan kadınlar için son çare olarak gündeme gelmektedir.⁴⁰ Daha fazla araştırma yapılarak işgücü piyasasında cinsiyetçi yapılanmanın ve patriarkal ideolojinin kadın işgücü arzı ve talebi açısından etkilerinin açığa çıkarılmasına ihtiyaç vardır.

İşveren tercihlerinin erkek işgücünden yana olmasının sadece cinsiyetçi zihniyet ve tutumlara dayanmadığı, geniş bir erkek işgücü arzının da buna maddi temelleri sunmada etkili olduğu belirtilmelidir. Türkiye’de doğurganlık hızındaki azalmaya bağlı olarak nüfus artış hızı düşmektedir. Ancak nüfus projeksiyonlarına göre 15-64 yaş arasındaki çalışma çağındaki nüfusun hacmi artmaya devam edecek ve 2000’de 44 milyon olan bu sayı 2041’de 65.3 milyon ile en yüksek değerine ulaşacaktır, çünkü bu nüfus grubundakiler doğurganlığın henüz düşmediği bir dönemde dünyaya gelmiş bulunmaktadır.⁴¹ Her koşul altında ve her tür işte çalışmaya hazır genç bir erkek işgücü arzı kadın işgücüne talebin düşük kalmasında etkilidir. İşverenler kadınların yeniden üretim faaliyetlerinin getirdiği başta hamilelik, doğum izni, çocuk bakımı gibi durumlarla ilgili maliyetleri üstlenmek istememektedir. Ayrıca uzun çalışma saatleri, vardiyalı çalışma gibi koşullar evli kadınların yeniden üretim sorumluluklarıyla bağdaşmadığı için kadın işçi istihdam etmekten kaçınılmaktadır. Kadın işçinin gerekli görüldüğü durumlarda ise herhangi bir yasal yükümlülük getirmemesi için kayıtdışı olarak çalıştırılmaktadır.⁴²

Türkiye'nin batı bölgesindeki beş ilinde gıda, tekstil ve hizmet işkollarında kayıtdışı çalıştırılan kadın işçilerle yapılan bir araştırma çocuk yaşta çalışmaya başlayan kadınların yüksek işçi devir oranları, asgari ücretin altında kalan ve düzenli olarak ödenmeyen ücretler, uzun çalışma saatleri, karşılığı ödenmeyen zorunlu gece mesaipleri, işverenlerin taciz ve istismarı gibi sorunlarla karşılaştığını ortaya koymaktadır. Araştırmacılara göre kayıtdışı çalışan kadınların maruz kaldıkları hak ihlalleri ve eşitsizlikleri algılama biçimleri onların çalışma yaşamına bakış açılarını belirlemekte ve Türkiye'de kadınların istihdama düşük katılım düzeylerini anlamak bakımından önem taşımaktadır. Çalışmanın sağladığı tek somut getiri ücretlerdir. Genelde sigortasız çalıştırılan kadınlar, sigortalı yapılsalar bile primleri düzenli ödenmemiş olduğu için uzun çalışma yıllarına rağmen emeklilik hakkını elde edememektedir. Çoğu çocuk sahibi olunca işi bırakmış, ancak geçim sorunları nedeniyle bir süre sonra yeniden başlamak zorunda kalmıştır. Ev ve iş arasında kalan ve çocuklarıyla yeterince ilgilenemedikleri için kendilerini suçlu hisseden kadınları, aile içinde üstlendikleri görevlerin aksamaması açısından en fazla zorlayan koşul, fazla mesailerdir. Fazla mesai yaptıkları zaman ya çok az para kazanmakta ya da hiç kazanamamaktadırlar. Fiziksel olarak elverişsiz çalışma koşulları kadınlarda birçok sağlık sorununa yol açmaktadır. Ücretlerin ödenmemesi, gününde ödenmemesi, mesai ödemelerinin yapılmaması, az ödenmesi, sigorta primlerinin ödenmemesi, eksik ödenmesi, vardiya saatleri gibi konulardaki hak ihlalleri sık karşılaşılan durumlar olmakta, bu nedenle kadınların bireysel veya toplu olarak hak arama mücadelesine girdikleri görülmektedir. Ancak kadın işçilerin haklarını örgütlü olarak savunabilecekleri ne sendikaları ne de sendikalar hakkında bilgileri vardır.⁴³

Sosyal güvenlikten yoksun çalışma biçimleri ekonomik kriz dönemlerinde daha da artmaktadır. 2008-2009 küresel finans krizi Türkiye'de kendisini özellikle 2009 yılında büyüme hızındaki yavaşlama ve daralma, imalat sanayi ve hizmet sektörlerindeki üretim gerilemesi ve artan işsizlik olarak göstermiştir. Kriz öncelikle imalat sanayiini etkilediği için işlerini kaybedenler, bu alandaki istihdamın çoğunluğunu oluşturan erkekler olmuştur. Ancak hızlı bir toparlan-

ma sağlanmış ve işsizlik oranları 2010 yılında büyük ölçüde kriz  n-cesi düzeyine dönmüştür. Krizin kadın emeği üzerindeki etkilerine kısaca bakıldığında, kadınların işgücüne katılım oranlarını artırdığı, erkeklerin işsiz kalmasıyla azalan hane gelirlerini telafi etmek için giderek daha çok sayıda kadının gelir getirici çalışmaya yöneldi-đi görülmektedir. Ancak azalan hane gelirine katkı için çalışmaya başlayan kadınlar açısından geleneksel üretim alanı olan tarım, yine başlıca istihdam alanıdır. Kadınlar açısından esas istihdam artışı ücretli çalışmada değil, ücretsiz aile işçileri ve kendi hesabına  alışanlardadır. Dolayısıyla kadınların artan istihdamı kayıtdışı ve ko-runmasız istihdamdır.⁴⁴ Kadınların krizle birlikte yükselen işsizlik oranları ise izleyen dönemde erkeklerinki gibi azalmamış, yüksek düzeyini korumaya devam etmiştir.⁴⁵

Sonuç olarak Türkiye’de ihracata yönelik sanayileşmeyi temel alan kalkınma süreci yeterli düzeyde istihdam imkânı yaratmamış ve özellikle kadın istihdamı düşük düzeyde kalmıştır. Kadın işgücüne talebin fazla olmaması, sermayeyi patriarka karşısında bir meydan okumaya zorlamamış ve cinsiyete dayalı işbölümünün ve patriarkal aile yapısının muhafazası noktasında bir uzlaşma sağlanmıştır.

Tarım Sektöründe Kadın Emeği

Türkiye tarımında baskın olan k  k üreticilik ve hanenin ken-dine yeterli üretim biçimi 1950’li yıllardan itibaren piyasa ilişkile-rinin tarıma girmesi ve metalaşmanın artması ile değişime uğramış, bunun hane içindeki yaş ve cinsiyet hiyerarşileri ve kadın emeği açısından etkileri güçlü olmuştur. Kandiyoti cinsiyete dayalı iş-bölümündeki değişimlerin niteliğini anlamak için hem cinsiyetler arasında daha önceden var olan ilişkilerin niteliğine, hem de ser-mayenin kırsal alanlara giriş biçimlerine bakmak gerektiğini söyler. Toprakta mülkiyet yapılarına, hanelerin tarımsal tabakalaşmadaki konumuna, tarımda mekanizasyonunun derecesine, üretilen ürünün cinsine ve niteliğine ve üretim sürecinde emeğe duyulan ihtiya a bağlı olarak kadın emeğinin kullanım yoğunluğu değişmektedir. Büyük toprak sahibi ailelerde ücretli işçi kullanma ve yeni tekno-

lojilerden yararlanma imkânı ölçüsünde kadınlar üretim sürecinden çekilmekte olup, bu durum özellikle makineyle tahıl üretiminin yapıldığı Orta Anadolu bölgesinde gözlenmiştir. Buna karşılık pamuk, tütün gibi emek yoğun ürünlerin piyasa için üretimine geçişle birlikte, Batı Anadolu’da görüldüğü gibi küçük topraklı veya topraksız köylü ailelerinde kadınlar ürün toplama ve çapalama aşamalarında daha yoğun emek harcarken, erkekler makine kullanımı ve ticari faaliyetlerde yoğunlaşmışlardır. Böylece cinsiyete dayalı işbölümü daha da derinleşmiştir. Çay, tütün, fındık gibi emek yoğun ürünlerin üretildiği Karadeniz bölgesinde toprakların küçüklüğü ve aileyi geçindirmeye yetmemesi ölçüsünde kadınlar tarım işlerinin sorumluluğunu tümüyle üstlenirken, erkekler gelir getirici işler bulmak için göç etmişlerdir. Kadınların bu üretici çalışması onlara daha fazla özerklik getirmez, tersine onların emeği üzerindeki denetimin şiddet uygulanarak sürdürülmesi söz konusu olur. Piyasaya eklemlenme sürecinde köy patriarkasının ekonomik ve politik temelleri aşınmış olsa da, ideolojik düzey kadınların tâbiyeti için etkili olmaya devam etmiştir.⁴⁶

Kırsal kesimde kadınların emeği üzerindeki denetimin tarım dışı üretici faaliyetler bakımından da olanca ağırlığıyla sürmekte olduğunu 1980’lerde halı dokumacısı kadınlar üzerine yapılan bir araştırma ortaya koymaktadır.⁴⁷ Farklı tarımsal yapıların ve hane örgütlenmelerinin olduğu bölgelerde halı dokumacılığı faaliyeti ortaya çıktığı zaman ortak olan husus, kadınların dokuma dışı iş yüklerinin azalmaması ve üretimle ilgili her türlü faaliyetin yanında yeniden üretici faaliyetleri de sürdürmeye devam etmeleridir. Tarımın makineleştiği veya geçim imkânı sunmadığı köylerde kadınlar sürekli halı dokuyucusu haline gelirken, erkekler işsiz durabilmekte veya mevsimlik göç etmektedir. Halı üretiminden elde ettikleri kazanca hanenin temel ihtiyaçları için el konulması, kadınların daha fazla gelir için daha uzun süre çalışmaya zorlanmasına yol açmaktadır. Çeşitlenmiş emek yoğun tarımın yapıldığı köylerde ise kadınlar tarımsal faaliyetlerin yanı sıra dokumacılığı evlerde sürdürmekte, iş yüklerindeki artışa karşın üretimin yapısı zamanlarını çeşitli üretim

faaliyetleri arasında paylaştırmada onlara daha fazla inisiyatif tanımaktadır.

Küçük çiftçi ailelerinde kadın emeği üzerindeki denetimi artıran bir diğer unsur teknolojik değişim ve Yapısal Uyum Programları kapsamında ürün destekleme alımlarının ve tarımsal girdi sübvansiyonlarının kaldırılmasıdır. 1980'lerin ikinci yarısında Iğdır'daki pamuk ve şeker pancarı üreticilerini konu alan bir araştırmaya göre kadınlar erkekler açısından asla uygun görülmeyen çapalama ve hasat gibi emek yoğun üretim aşamalarından sorumludur. Erkekler ise sulamadan sorumlu olup, bilgisizlik nedeniyle toprakları aşırı suladıkları zaman ortaya çıkan tuzlanma ve yabancı otları temizlemek nedeniyle kadınların iş yükleri artar. Kadınların yaptığı işlerin maki-neleşmesi söz konusu olmadığı gibi, küçük çiftçileri zor duruma düşüren tarım politikalarının uygulanması kadınların kendi tarlalarında veya başkalarının tarlalarında ücretli olarak çalışmasını artırır ve çalışma koşullarının ağırlığından şikâyet eden kadınlar kocalarının şiddetine maruz kalırlar.⁴⁸

Köydeki zor yaşam koşulları kadınları kente göç konusunda istekli yapar. 1970-80'li yıllarda özellikle tarımın makineleştiği ve iş-gücü fazlasının açığa çıktığı bölgelerde köyden kente göç eden kadınlar için kent köyün ağır iş yükünden, kocanın ailesi için sunulan bedava işgücünden, kayınvalidenin denetimi altında baş eğerek geçirilen 'gelinlik'ten bir kurtuluştur. Kendi çekirdek ailesini kurma, yaşam şartlarını kendisi ve çocukları için daha iyi yapabilme umududur.⁴⁹ Kadınların büyük çoğunluğu için kentte hane dışında gelir getirici bir faaliyette bulunmak söz konusu değildir. Hane temelli özel patriarkanın gücüne bağlı olarak erkekler aileyi geçindirmekten esas sorumlu görülür ve işgücüne katılırken, kadınlardan evde kalması ve ev işi ile bakım hizmetlerini yerine getirmesi beklenir. Türkiye'de 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kadınların gide-rek tarımsal üretim sürecinin dışında kalması ve kente göç, işgücüne katılım oranlarının düşmesinde belirleyici olan nedendir. Buna karşılık imalat sanayi açısından girdi niteliği taşıyan pamuk, tütün, çay, şekerpancarı gibi emek yoğun ticari ürünlerin üretiminde kadın işgücü, küçük ölçekli çiftçi hanelerinde ücretsiz aile işçisi veya

topraksız hanelerde ücretli tarım işçisi konumunda en ucuz insan kaynağı olarak çalışmaya devam etmiştir.

Ancak son yıllarda uluslararası finans örgütlerinin empoze ettiği tarımsal politikalar tarımsal üretim ve istihdamı hızla azaltmakta, bunun sonucunda kadın emeği erkek emeğinden daha hızlı bir şekilde üretim dışında kalmaktadır. Ulusal tarım politikalarının Dünya Bankası, Avrupa Birliği ve Dünya Ticaret Örgütü'nün politikalarına uyumlu olarak düzenlenmesinin öngörülmesiyle kalkınma planlarında öncelikli hedefler tarımda çalışan nüfusun azaltılması, verimlilik ve rekabetin artırılması olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda devlet tarımsal ürünlere desteği azaltmış, çiftçiye verilen ucuz girdi ve krediler kaldırılmış, ekim alanları daraltılmış, fiyat destekleme uygulamaları sona erdirilmiştir. Çiftçilere üretim miktarı, girdi kullanımı ve gelir düzeyinden bağımsız olarak sahip olunan toprak büyüklüğüne göre yapılan doğrudan gelir desteği uygulaması ise şeker pancarı, tütün, çay, pamuk, fındık gibi ürünlerin üretiminde ve istihdamında ciddi azalmalara neden olmuştur.⁵⁰ Emek yoğun üretime dayanan bu ürünlerde yaygın biçimde kullanılan kadın emeğine duyulan ihtiyaç da azalmıştır. Üretimin devam ettiği yerlerde uluslararası finans örgütlerinin dayattığı özelleştirme politikalarının kırsal kadın emeği açısından olumsuz etkileri tütün üreticisi hanelerin durumunda ortaya çıkmaktadır. 2000'li yıllarda TEKEL'in özelleştirilmesiyle birlikte tütün üretimi tümüyle sermayenin denetimine girmiş, üreticilerin bir kısmı ekimi bırakmış ancak en yoksul ve başka alternatifi olmayan haneler tütün ekimini sürdürmüştür. Ekiminden hasadına ve yaprakların kurutulmasına kadar tüm aşamalar kadın emeğine dayanmakta olup, kadınlar ne ürünün satılmasında, ne de elde edilen gelirin harcanmasında söz sahibi olmamakta ama tüccara tütün satışıyla birlikte elde edilen gelir azaldıkça yaşam koşulları daha da ağırlaşmaktadır.⁵¹

Hizmetler Sektöründe Kadın Emeği

Türkiye'de imalat sanayi yetersiz yatırımlar nedeniyle sınırlı sayıda istihdam yarattığı ve bu istihdam erkek ağırlıklı olduğu için

kadınlar açısından tarım dışı istihdam esas olarak hizmet sektöründedir. Kadınların toplam istihdamı içinde hizmet sektörünün payı 1970’te %5 civarında olup, sanayinin payından biraz düşük iken,⁵² izleyen dönemde hizmetlerin payı giderek artmıştır. Ekim 1998’de %14 olan pay, Ekim 2007’de %38’dir. Toplam hizmet sektörü istihdamı içinde kadınların payı ise söz konusu dönemde %13’ten %20’ye çıkmıştır.⁵³

Türkiye’de kadınların hizmet sektöründe istihdamını Yunanistan, İtalya, İspanya ve Portekiz gibi Akdeniz ülkeleriyle karşılaştıran bir çalışmaya göre hizmetlerin kadın istihdamında %38 olan oranı, söz konusu ülkelerde söz konusu sektörün kadın istihdamında %70-80’lere ulaşan payından oldukça düşüktür. Türkiye’de genel olarak hizmet sektörünün toplam istihdam içindeki payı Akdeniz ülkelerine kıyasla düşük kaldığı gibi, sektör içinde kadınlara düzgün işlerde çalışma şansını sunan mali kurumlar vb. ile sosyal hizmetler gibi alt dalların payı da Akdeniz ülkelerine göre düşük kalmaktadır.⁵⁴ Bunun nedenlerini anlamak için Türkiye’deki sosyo-kültürel değişkenlerin ekonomik değişkenlerle karşılıklı etkileşimini değerlendirmenin önem taşıdığını belirten Ayşe Buğra’ya (2010) göre toplumsal cinsiyet rollerinin muhafazası temelinde somutluk kazanan ve kadınların uzman meslek sahibi olmadığı sürece gelir getirici işte çalışmaması, çalışması durumunda erkeklerle yan yana gelmeden ayrı mekânlarda ve ayrı işlerde çalışması doğrultusundaki muhafazakâr görüşlerin yaygınlığı kadınların işgücüne katılımı önünde ciddi engel oluşturmaktadır. İster muhafazakâr bakış açısı ve zihniyet olarak, ister bu çalışmada benimsendiği üzere patriarkal ideoloji ve zihniyet olarak tanımlansın, kadının emeği ve bedeni üzerindeki denetim, kadını işgücüne katılmaktan alıkoymakta veya katılabileceği koşul ve mekânları belirlemektedir.

Kendi içinde büyük farklılıklar gösteren, heterojen bir yapıya sahip olan hizmet sektöründe kadınlar için sunulan vasıflı veya vasıfsız işler patriarkal yapı ve ideoloji çerçevesinde, toplumsal cinsiyet temelinde ayrılmıştır. Bu sektörde kadınlar en fazla toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler alanında istihdam edilmekte, onu toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller ile mali kurumlar vb.

alanlar izlemektedir. Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler kendi içinde kamusal sağlık ve eğitim hizmetleri gibi kadınlara toplumca uygun görülen öğretmenlik, hemşirelik vb. formel sektör işyerlerini barındırırken, aynı zamanda kadınlarca yerine getirilen ev ve bakım işleri gibi enformel işleri de barındırmaktadır. Yüksek öğrenim gören, işgücüne uzman mesleklerde çalışmak üzere katılan ve formel sektör işyerlerinde istihdam edilen kadınlar, enformel işlerde çalışanlara göre avantajlı konumda olsalar da, vasıflı işgücü olmak kadınları cinsiyete dayalı ayrımcılığa maruz kalmaktan korumamaktadır. 1990'ların ortalarında yapılan bir dizi araştırma bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.⁵⁵ Ayrımcılık işe alımda, işte yükseltmede, işten çıkarmada, meslek içi eğitim olanaklarından yararlanırmada, emekliye ayırmada, ücret ödemelerinde farklı uygulamalar ve cinsel taciz şeklinde yaşanmaktadır. Örneğin bankacılık sektöründe genelde kadınlar memur, erkekler uzman statüsünde işe alınırken, kadınların müfettiş olarak işe alınması söz konusu olmamaktadır. İşte yükseltmelerde, amirin takdirine bağlı puanlamayı esas alan tazminat vb. ödemelerde öncelik erkeklere verilmektedir.⁵⁶ Gerek kamu sektöründe gerek özel sektörde kadınların eğitim, beceri, deneyim gibi niteliklerinden bağımsız olarak erkeklerin lehine işleyen yükseltme kriterleri mevcuttur.⁵⁷

Vasıfsız, eğitimsiz kadınlara uygun görülen iş alanlarının başında gelen ve her türlü yasal ve kurumsal düzenlemenin dışında kalan, enformel nitelikteki ev ve bakım hizmetlerinde ücretli çalışma özel alanı temsil eden evlerde, kadınlar arası bir ilişki biçiminde kurulmaktadır. Özbay (2011) kadınlar tarafından yapılan ve değersiz addedilen ev işlerindeki tarihsel dönüşümleri simgeleyen ev emeği formunun değişen biçimlerine dikkat çeker: Osmanlı'daki ev kölelerinden, Cumhuriyet'le birlikte hizmetçi olarak kullanılan evlatlıklara, kapitalizmin yaygınlaşmasıyla gözlenen gündelikçilere ve ileri kapitalizmin yarattığı yabancı uyruklu bakıcı ve hizmetçilere geçiş söz konusudur. Erken Cumhuriyet döneminde evlatlıklar orta sınıf kadınların evdeki iş yüklerini azaltarak onların kamusal alanda yer almasına, kızlarının ev işlerinden azade olup, okuyup meslek sahibi olmasına imkân tanımıştır. 1950'lerden itibaren kırdan kente

göçün ortaya çıkardığı yeni işgücü kaynağı olan gündelikçiler giderek evlatlıkların yerini almış, son dönemde ise günün yirmi dört saati emeklerini sunmaya hazır göçmen kadınlar özellikle üst orta gelir grubundan ailelerde çocuk, hasta ve yaşlıların bakım işlerinde çalışmaya başlamıştır.

Gündelikçi olarak çalışan yerli kadınlar ile tam zamanlı çalışan göçmen kadınların birbirini ikamesi söz konusu değildir. Kırdan kente göç eden vasıfsız ve eğitimsiz kadınlar açısından ev hizmetleri işgücü piyasasına giriş için ilk basamak niteliğindedir ancak kadınların büyük çoğunluğu için bu basamaktan ötesine geçiş mümkün olmaz. İşlerin tanıdık, akraba, komşular aracılığıyla bulunması gündelikçi kadınlara “namusu”yla çalışabilecekleri güvenli iş mekânını sağlar ve kadının çalışmasını kocasına kabul ettirmesini mümkün kılar. Tanıdık aracılığıyla bulunulan kadınlar işverenlerin güvenilirlik, dürüstlük ve sadakat beklentilerini karşılar. Tümüyle enformel nitelikteki bu iş ilişkisinde gündelikçi çalışan kadınlar için sadece ücret geliri elde etmek önemli değildir, yaptıkları işin düşük statüsünü işverenleriyle bir nevi hayali akrabalık ilişkisi kurarak dengelemek isterler. Bu ilişki biçimi onlara aynı zamanda ücretin ötesinde ek destekler sunarken, işveren kadınlar açısından evlerini ve çocuklarını güvenle bırakabilecekleri bir kişinin istihdamı anlamına gelir. Hayali akrabalık ilişkisi yüzeye çıkmayan bir sınıf çatışmasında tampon mekanizma işlevi görür.⁵⁸

Gecekondu semtlerinde yaşayıp kentin orta-üst gelirli mahallerine gündelikçi olarak çalışmaya giden kadınlar ile kapıcı eşi olarak oturduğu apartmandaki dairelere gündelikçi olarak çalışmaya giden kadınların deneyimleri arasındaki farklılıklara dikkat çeken bir araştırmaya göre gecekondu kadınların emeği üzerindeki patriarkal denetim onların ev dışındaki ev hizmetleri dahil ücretli işlere girişi konusunda ciddi bir kısıtlama getirirken, kapıcı olarak çalışan erkekler ev hizmetlerinin aynı çatı altında yürütülmesi, yani karılarının kendi gözetimleri altında çalışması nedeniyle bu tarz ücretli çalışmayı destekler. Kadının ev hizmetinde kocasının denetlediği bir bağlamda çalışması ve kimi zaman ücretlerin doğrudan kendi-

sine ödenmesi ile kapıcılık kurumu geleneksel patriarkal cinsiyet ilişkilerinin korunduğu koşulları yaratır.⁵⁹

Patriarkal denetim hizmet sektörünün başka bazı alanlarında kadınların çalışmasına kısıtlamalar getirir. Türkiye'nin ekonomik faaliyet alanları içinde önemi ve istihdamdaki payı giderek artan turizm sektörü kapsamındaki ticaret, otel, lokanta türü işyerleri kadınlar için hem formel hem de enformel nitelikte işyerleri sunar. Ancak turizm sektörünün kadın istihdamı açısından sunduğu potansiyel esas olarak büyük metropoller veya kıyı kentleri için söz konusudur. Anadolu'da turizm aracılığıyla gelişmeyi hedefleyen kentlerde özellikle vasıfsız kadın işgücü arzı üzerinde etkili olan özel ve kamusal patriarkal denetim sonucu erkeklere hizmet edilen otel ve lokanta gibi işyerlerinde çalışmak kadınlara 'uygun' görülmemekte, bu alan büyük ölçüde erkek işgücü tarafından doldurulmaktadır. İşyerlerinde hizmet üretim sürecinin örgütlenme özellikleri, yani kapalı mekânlarda yalnız başına çalışmanın cinsel taciz riski taşıması kadınların da bu alanda çalışma konusunda çekincelerine yol açmakta olup, çekincelerin aşılmasında hizmet üretim sürecinin yeniden örgütlenmesi ve hemcins temelli ekip çalışmasının sağlanması gibi hususlar önem taşımaktadır. Cinsel taciz endişesi ve dedikodu çıkma riskinin işçi ve işveren davranışlarını etkileyerek kadınların çalışabileceği alanları kısıtladığı veya hepten engellediği Buğra'nın çalışmasında da ortaya konmaktadır.⁶⁰

Göçmen Kadın Emeği

Türkiye'de kadınların işgücüne katılma oranları düşme eğilimi içindeyken kentlerde uzman mesleklerde çalışan kadınların sayısı ve oranının artması ve ortalama yaşam süresinin uzamasına bağlı olarak toplam nüfus içinde yaşlı nüfusun payının giderek artması, çocuk, hasta ve yaşlı bakım hizmetlerine duyulan ihtiyacı artırmaktadır. Bu alanda kamusal hizmetlerin yokluğu ve özel kurumsal hizmetlerin pahalılığı orta-üst sınıflardan çalışan kadınları toplumsal cinsiyet temelli işbölümü çerçevesinde kendilerinden beklenen bakım işini devretmek üzere yerli veya göçmen işgücü istihdamına yönelt-

mektedir. Yerli gecekondu kadınların emeği üzerindeki patriarkal denetim bu alanda işgücü arz edenlerin sayısının sınırlı kalmasına, çalışmaya hazır olanların ise kendi aile yükümlülükleri nedeniyle işgücülerini tam zamanlı olarak değil, gündüz saatleri içinde sunmasına neden olmaktadır. Gündüz saatlerinde çalışma, kadınlar arasında cereyan eden bir iş ilişkisine tekabül eder ve gündelikçi kadın çalıştığı evin erkeğinin işten döndüğü akşam saatlerinde artık kendi evindedir. Yaşlı ve hasta bakımının gerekli kıldığı yatılı çalışma ise sadece kadınlar arası bir çalışma biçimi olmaktan çıktığı için evli kadının çalışmasına uygun addedilmez. Bu nedenle yatılı kalmaya ve işgücünü tam zamanlı sunmaya hazır göçmen kadın işgücüne talep özellikle büyük kentlerde giderek artmaktadır.

Göçmen işgücü arzının ortaya çıkması, Doğu Bloğu ülkelerinin 1990'lı yıllarda geçirdiği kökten dönüşümlerin sonucudur. Mevcut iktisadi, siyasi ve sosyal rejimlerin yıkılması ve piyasa ekonomisine geçilmesi bu ülkelerde insanları işsizlik ve yoksulluğa sürüklemiş, yaşamlarını sürdürmek için göç etmek zorunda bırakmıştır. Geniş bir enformel ekonominin ve istihdam imkânlarının varlığına bağlı olarak kadın ve erkek göçmenler Türkiye'ye emek yoğun ve düşük ücretli sektörlerde, imalat sanayiinde başta konfeksiyon olmak üzere gıda vb. işkollarında, inşaatta, tarımda, turizmde, eğlence ve fuhuş sektöründe ve ev ve bakım hizmetlerinde çalışmak üzere gelmektedir. Göçü düzenleyen yasalar esas olarak vasıflı işgücüne yönelik olduğundan ötürü işverenlerin ucuz işgücü talebini karşılamak üzere vasıfsız işlerde istihdam edilen göçmenler kaçak olarak çalıştırılmaktadır.⁶¹

Turist vizesi olarak yasal yollardan Türkiye'ye gelen göçmen kadınlar çoğu zaman vize sürelerini aşarak yasadışı olarak Türkiye'de kalmaya devam etmekte, kadınların iş bulmasında ajanslar, akraba ve arkadaş ağıları rol oynamaktadır. Onların sunduğu işgücü arzı büyük kentlerde çoğunluğu profesyonel mesleklerde uzun saatler çalışan işverenler tarafından ihtiyaç duyulan yatılı, esnek bakım emeğine olan talebi karşılamaktadır. Göçmen kadınlar da yaşam ve kira gideri olmaksızın yatılı çalışmayı tercih etmektedirler.⁶² Göçmen kadınlar özellikle çocuklarının refahını sağlamak, eğitim

masraflarını ve hanenin diğer temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere göç ettiklerini söylemektedirler.⁶³ Kadınların çalışma ve yaşama koşullarındaki ‘kayıtdışılık’ etkilerini şöyle göstermektedir: Türklere benzemek için saçların siyaha boyatılması, polisten kaçmak için arkadaşlarla sınırlı buluşma, buluşmalarda kamuya açık yerler yerine arkadaş evlerini tercih etme, yalnızlık duygusu, çocukların özlemi, para biriktirme amacıyla her şeyden kısıtlı bir yaşam, alınan eğitimlere rağmen hiçbir itibarı olmayan her tür işi üstlenme.⁶⁴

Göçmen bakım işçileriyle onların işverenleri arasındaki ilişki, yerli gündelikçiler ve işverenleri arasında kurulana benzer bir ‘kurgusal akrabalık bağı’ özelliği göstermektedir. Bakım hizmetinin duygusal boyutu, bir yandan göçmen kadınların yaptıkları işin denetimini ellerinde tutabilmelerini ve kendilerini ailenin bir parçası gibi hissetmelerini sağlarken, bir yandan da onları her zaman gülyüzlü ve sabırlı “sadık hizmetkârlar” olmaya zorlamaktadır.⁶⁵ Göçmen kadınların sınır dışı edilme korkusuyla dışarı çıkmadan evde kapalı çalışması bir yandan onları her türlü sömürü ve istismara açık hale getirirken, diğer yandan özellikle bakım hizmetinde bakılan yaşlı veya çocukla sevgiye dayalı ilişki kurulması çalışma koşullarının görece olumlu olmasını sağlamaktadır. “Duygusal boyutu nedeniyle, hizmeti veren kişiye sıkı sıkıya bağlı olan bakım ilişkisinin sona ermesi, işveren açısından da olumsuz sonuçlar yaratabildiğinden, bazı durumlarda işçi-işveren arasındaki ilişki sömürüden çok karşılıklı bağımlılığa dayalı biçimde kurulabilmektedir. Bu tür bir bağımlılık ilişkisine göçmenlerin istihdam edildiği diğer sektörlerde rastlamak söz konusu değildir.”⁶⁶

Ev ve bakım hizmetlerinden sonra göçmen kadınların en yoğun talep gördüğü sektörlerin başında fuhuş sektörü gelmektedir. Fuhuş sektöründe çalışan göçmen kadınların bir bölümü, bu alanda çalışmak amacıyla Türkiye’ye göç etmişken, fuhuş sektörü dışında başka sektörlerde ya da işlerde çalışmak üzere göç eden, ancak iş bulamama, düşük ücretler veya başka gerekçelerle sonradan fuhuş sektörüne yönelenler de mevcuttur. Cinsel, fiziksel ve psikolojik şiddete son derece açık bir alan olan seks işçiliğinde, yasadışılık ve yabancılık nitelikleri bir arada, çok daha olumsuz koşullar oluşturun-

maktadır. Ancak düzensiz göçmenlerin genel olarak çalıştıkları sektör veya işten bağımsız olarak, Türkiye’de yasadışı ikamet ettikleri ve/veya çalıştıkları için yerli işgücüne kıyasla daha elverişsiz koşullarda, daha uzun saatler, daha düşük ücretlerle çalışmakta olduklarını, ücretlerinin ödenmemesi durumunda haklarını hiçbir şekilde arayamadıklarını belirtmek gerekir.⁶⁷

Kadın İşgücü Arzı: Özel ve Kamusal Patriarkanın Etkileri

Türkiye’de aile yapısında özel patriarkanın ve toplumsal yapıda kamusal patriarkanın ifadesi olan kültürel pratikler ve ideolojiler güçlüdür. Kandiyoti’nin klasik patriarka örneği olarak verdiği Anadolu köylü hanesinde kocanın erkeklik iddiası kendisine bağımlı olanları, öncelikle eşini ve çocuklarını koruyup geçindirme yeteneğine bağlıdır. Erkekler baba ve koca olarak ailelerinin güvenliğinden, şerefinden ve itibarından sorumlu addedilir. Erkeğin şerefi kadınların davranışına bağlı olduğu için, kadının buna uygun davranması beklenir. Kırdan kente göçle birlikte kadınların hane dışında çalışmaya başlaması, kadının girebileceği ‘uygunsuz’ davranışlarla erkeğin otorite ve denetiminin aşınmasına yol açma potansiyeli taşır.⁶⁸ Bunun önünü almak için, kız çocuklarının ilkokuldan sonra eğitim-öğretim olanaklarından yoksun bırakılmasında ve çalışma hayatına girmekten alıkonmasında patriarkal zihniyet etkili olur. İslamiyet dini üzerinden şekillenen mekânsal ayrışmanın ve hemcinsler arası toplumsallaşmanın egemen olduğu muhafazakâr ve geleneksel çevrelerde karma toplumsallaşmaya imkân tanıyan eğitim kurumları ve işyerleri kuşkuyla karşılanır. Çalışmaya izin vermek durumundaki erkekler kadınların erkeklerle aynı mekânlarda çalışmasını, cinsel taciz veya zinaya yol açabileceği endişesiyle olumsuz değerlendirir, erkeğin şerefini sarsabilecek bir risk durumu olarak görür.⁶⁹ Kadının kendine ait bir gelir sahibi olmasını erkeğin hane içindeki otoritesini sarsan, onun kadın üzerindeki egemenliğini zayıflatan bir tehdit unsuru olarak görmesi ölçüsünde kadının çalışmasına izin vermez.⁷⁰ Bu nedenle kadının dışarıda gelir getirici bir işte çalışması ancak kocanın bu görevini ifa edemediği zorunlu durumlarda kabul görür,

sırf kadınlardan oluşan iş ortamlarında ya da evde çalışmayı onaylama eğilimi ağır basar.

Kuşkusuz bu tutum bölgelere göre, kırsal, kent ve metropol arasında farklılık gösterse de, kadının ev dışında gelir getirici çalışmaya katılımı genel olarak kendi bireysel kararının ötesinde ailenin erkek bireylerinin aldıkları kararlara bağlıdır. İstanbul'da 90'lı yıllarda işsiz kadınlarla yapılmış bir araştırmanın bulgularına göre işsiz kadınlar arasında ilköğretim mezunu olanların %74'ü çalışmak için kocasından izin alması gerektiğini düşünürken, eğitim düzeyinin artışıyla birlikte oran düşmekte ancak yüksek öğretim mezunlarında bile kadınların %19'u izin almaları gerektiği görüşünü taşımaktadır. Kocanın izin vermemesi durumunda kadınların büyük çoğunluğu (%73) onu ikna etmeyi deneyeceğini söylese de, ikna edememeleri durumunda kadınların üçte ikisi çalışmaktan vazgeçeceklerini belirtmektedir.⁷¹ Dolayısıyla evliliğin ve aile içindeki işbölümünün işgücüne katılım bakımından çok belirleyici bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Kentlerde evli olmayan kadınların işgücüne katılma oranları evli olanlarıkinden çok daha yüksektir.⁷² Evlilik kadın işgücü arzını sınırlayıcı etki yapmaktadır. 1990'ların ortasında dört büyük ilde yapılan bir araştırma bir dönem çalışıp sonra işten ayrılan kadınların yarısının ailevi nedenlerle ayrıldığını, bu nedenler arasında ilk sırada evlenmenin geldiğini (%24), onu hamile kalmanın ve çocuğu olmasının izlediğini (%21) göstermektedir.⁷³

Özel ve kamusal patriarkanın kadınların işgücüne katılması üzerindeki etkisi toplumsal sınıf, dinî inanç ve etnisiteye göre farklılık göstermektedir. Kuşkusuz özel ve kamusal patriarkanın 20. yüzyıl boyunca kendi içinde çeşitli kırılmalara uğradığını, özellikle ait olunan toplumsal sınıf temelinde kadınlar açısından özel patriarka karşısında farklı güçlenme ve pazarlık olanaklarının doğduğunu belirtmek gerekir. Büyük kentlerde eğitim fırsatlarından yararlanan ve uzman mesleklerde çalışan orta ve üst sınıflardan kadınlar için evlilik, onların iş yaşamından ayrılmasına yol açmamaktadır. İcra ettikleri yüksek ücretli meslekler dayanılmaz evlilikleri sonlandırma şansını kendilerine sunmaktadır. Ancak alt sınıflardan kız çocukları ilköğretim veya ortaöğretimden sonra yüksek öğrenime geç-

me fırsatı bulamadığında evlilik ve ev kadınlığı kaçınılmaz kader olmaktadır. Kırdaki kadınlar eğitim düzeyinden bağımsız olarak tarımsal üretime ücretsiz aile işçisi olarak katılırken, kentlerde düşük eğitimli kadınlar işgücü piyasasının dışında kalmaktadır. Erkeğin aileyi geçindirememesi gibi ekonomik zorunluluklara bağlı olarak gelir getirici işlerde çalışmak durumunda kalırlarsa, bulabildikleri işler çoğunlukla imalat sanayiinin daha çok atölye tarzı küçük işletmelerinde veya hizmetler sektöründe düşük vasıflı, düşük ücretli kayıtdışı işler olmaktadır. Bu tür işlerin sunduğu gelir düzeyi kadınların hane içindeki egemenlik ilişkilerine karşı çıkmasına ve erkek otoritesini sorgulamasına izin vermemektedir.

Eğitim-İşgücü Arzı İlişkisi

Türkiye’de nüfusun belirgin bir özelliği eğitim ve vasıf düzeyinin düşüklüğüdür. Toplumsal sınıf, cinsiyet ve etnisite düzey düşüklüğünü belirleyen ve birbiriyle karşılıklı etkileşim içinde kadınların durumunu ağırlaştıran unsurlar olmaktadır. Toplumsal cinsiyet açısından bakılınca okullaşma oranları ve eğitim düzeyleri kadınlarda erkeklere göre daha düşüktür. 2008’de erkek nüfusun ortanca eğitim süresi 5.1 yılken, kadınlarınki 4.5 yıldır; erkeklerin ve kadınların yarısı bu süreden daha az eğitim almışlardır. Kuşkusuz genç yaş gruplarında ortalama eğitim süresi uzamakla birlikte 20-24 yaş grubu erkeklerde 10.4 yıl olan bu süre, aynı yaş grubundaki kadınlarda 7.6 yıldır. Kadınların %33’ü ya hiç eğitim almamış, veya ilkokulu tamamlamışken, bu oran erkeklerde %20’dir. Kadınların dörtte biri, erkeklerin ise üçte biri lise ve üzeri eğitime sahiptir. Toplumsal sınıf ve yoksulluk açısından bakıldığında eğitime katılım ile hane halkının gelir ve dolayısıyla refah düzeyi arasında yakın bir ilişki olduğu görülür. En yoksul refah düzeyindeki hanelerde yer alan erkeklerin %35’i, kadınların %60’ı ya hiç eğitim almamış ya da ilkokulu bitirmemiştir. Lise ve üzeri eğitime sahip olanların oranı ise erkeklerde %6’yı, kadınlarda %2’yi geçmemektedir.⁷⁴

Yoksulluk, okul çağındaki çocukların okullaşamamasında önemli bir etkidir.⁷⁵ Okuldan yoksun kalma olasılığı kırsal kesimde

kentlere göre, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde diğer bölgelere daha yüksektir.⁷⁶ Çocukların okula devam etmeme nedenleri arasında öncelikle dile gelen neden, okul masraflarının yüksekliğidir.⁷⁷ Bu nedenin hem kırdan hem kentte kız çocukları için erkek çocuklarından daha yüksek oranda belirtilmesi, alt sosyoekonomik gruptaki hanelerde kısıt kaynakların kullanımında işleyişin kız çocukların aleyhine olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı şekilde ev işlerine yardım etmek, kardeşlerine bakmak zorunda olmak, ailenin izin vermemesi gibi nedenler kız çocukları için erkek çocuklara kıyasla çok daha sık dile getirilmektedir. Bu durum cinsiyetçi işbölümünün ve patriarkal zihniyetin çocukluktan başlayarak kızların eğitimin getirebileceği toplumsal fırsatlardan erkeklerle eşit şekilde yararlanmasını engellediğini göstermektedir.

Patriarkal zihniyet ülkenin özellikle Ortadoğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde daha güçlü bir şekilde kız çocukların eğitim imkânlarından yoksun kalmasında etkilidir. 2005-2006'da ilköğretimden mezun olanların içinde kızların oranı %48.6 iken, bu oran Ortadoğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki bazı illerde %30'lara kadar düşmektedir. Bu durum kız çocuklarının ilköğretim ikinci kademe olan 6-8. sınıflara gönderilmemesiyle bağlantılıdır.⁷⁸

Okumaz yazmazlık açısından da Türkiye'de bölgeler arasında büyük farklılık mevcut olup, 2010'da Batı Marmara'da %11 olan okuma yazma bilmeyen kadın oranı, ağırlıklı Kürt nüfusun yaşadığı Güneydoğu Anadolu bölgesinde %30'a çıkmaktadır.⁷⁹ Kuşkusuz bu oranın yüksekliğinde kurumsal altyapının yetersizliği kadar bölge insanın kendi anadili dışında bir dilde okuma yazma öğrenmek zorunda olmasının getirdiği güçlüklerin rolü vardır. Kısaca yoksul olmak, kadın olmak ve Kürt olmak eğitim imkânlarından en az yararlanabilmek anlamına gelmektedir.

Kadınların eğitim düzeyinin düşüklüğü, kadınların işgücü arzının düşük düzeyde kalmasında etkilidir. Ülke genelinde erkekler eğitim düzeylerinden bağımsız olarak işgücüne katılırlarken, kadınların eğitim düzeyi ile işgücüne katılması arasında güçlü bir ilişki vardır. Kadınlar düşük eğitim düzeylerinde işgücüne çok sınırlı katılmakta, ancak yüksek öğretim düzeyinde erkeklerinkine yakın katılım oran-

larına ulaşmaktadırlar.⁸⁰ Eğitim düzeyinin düşüklüğü, kadın işgücü arzını sınırlayıcı etkiye bulunmaktadır. Kalaycıoğlu ve Toprak'ın (2004) araştırmaları üniversiteye devam eden öğrencilerin %70'inin en üst %20'lik gelir grubundan ailelerin çocukları olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı araştırmaya göre lise eğitimini tamamlayan her 100 kız öğrenciden yaklaşık 30'u üniversite sınavını kazanamadığı, 15'i üniversite sınavını kazandığı halde evlendiği ya da evlendirildiği, 14'ü çalışmak zorunda olduğu, 11'i ailesi okumasına izin vermediği, 6'sı maddi durumu üniversite okumaya elvermediği, 1'i ise türban taktığı için üniversiteye gidememektedir.⁸¹ Yoksul hanelerden genç kızların yüksek öğrenime erişme şanslarının hemen hiç olmaması ve işgücü piyasası dışında kalmaları, yoksulluğun bir kuşaktan diğerine aktarılması anlamına gelmektedir.

Yüksek eğitilmiş kadınların işgücüne katılım oranlarının yüksekliğini onların iş ve aile yaşamını uzlaştırma olanaklarının varlığına bağlayan İpek İlkcaracan'a göre aldıkları görece yüksek ücretler piyasa üzerinden ev ve çocuk bakım hizmeti temin etmelerini mümkün kılmaktadır. İstihdam edildikleri formel sektör işyerlerinde hamilelik ve doğum durumunda yasaların sunduğu haklardan yararlanmakta, iş yaşamına ara vermeden emeklilik hakkına kavuşmaktadırlar. Daha düşük eğitim düzeylerindeki kadınlar ise çoğunlukla enformel nitelikteki işlerde çalışmaları ve ücretlerinin görece düşüklüğü nedeniyle bu tür uzlaştırma imkânlarından yoksundur.⁸²

Kamusal harcamaların kısılmasını dayatan neoliberal politikalar sonucu Türkiye'de devletin eğitim-öğretime gereken düzeyde yatırım yapmaması, bir yandan öğretimin tüm kademelerinde nitelik açısından ciddi sorunlara yol açmakta, diğer yandan eğitimin toplumun alt gelir gruplarından çocukların toplumsal hareketliliğini teşvik etme ve toplumsal adaletle katkı sağlama işlevi zayıf kalmaktadır. Bu durum toplumsal cinsiyet eşitsizliği temelinde esas olarak yoksul kız çocuklarının aleyhine işlemektedir. Devletin sınıfsal eşitsizliklerin ve toplumsal cinsiyet açığının aşılması için kapsamlı politikalar geliştirmemesi, kamusal patriarkanın bir ifadesi olarak ele alınabilir.

Bakım Hizmetlerindeki Açık

Kentlerdeki kadınların işgücünü arz etmemesinde, arz etse bile bir süre sonra işgücü piyasasından ayrılmak zorunda kalmasında kamusal çocuk ve yaşlı bakım hizmetlerinin yetersizliğinin, daha yerinde bir ifadeyle neredeyse hiç olmamasının büyük rolü vardır. Özellikle düşük vasıflı, düşük ücretli işlerde çalışan kadınlar için kamusal hizmet kurumlarının yokluğu, sorunu bireysel düzeyde aile büyüklerinin yardımını alarak çözebilenlerin dışındakilerin çocuklarına bakmak üzere evde kalmasına yol açmaktadır. Çocuk bakım hizmetlerinin aile merkezli olmasının kadın istihdamı önünde ciddi bir engel oluşturduğuna dikkat çeken Yıldız Ecevit, Türkiye’de 2010 yılında 0-3 yaş grubundaki çocuklar için sunulan kurumsal bakım hizmetinin yok denecek kadar az olduğunu, 3-5 yaş grubu çocuklarında okullaşma oranının çok düşük olduğunu, bu oranın esas olarak 6 yaş grubu çocuklar için artma eğilimi gösterdiğini belirtmektedir. Kamu kuruluşları bünyesinde açılmış olan ve kurum personelinin çocuklarına hizmet veren kreş ve gündüz bakımevlerinin sayısında son beş yılda ciddi bir gerileme gözlenirken, İş Kanunu hükümlerine tâbi işyerlerinde açılması gerekli emzirme odaları ve çocuk yuvalarına ilişkin hiçbir bilgi bulunmaması, devletin bu konudaki ilgisizliğinin ve bakım yükümlülüğü aileye bıraktığının somut göstergesidir.⁸³

Türkiye’de kentlerde çalışan ve 6 yaşından küçük çocuğu olan kadınların dörtte üçü çocuk bakımını aile içinde bizzat kendileri veya başta büyükanneler olmak üzere yakın akrabalar aracılığıyla çözmeye çalışmakta, özel bakıcı tutabilen veya kurumsal bakım hizmetlerinden yararlanabilenlerin oranı beşte biri bulmamaktadır. Özel veya kamusal hizmetlerden yararlanabilenler kentte yüksek gelirli işlerde çalışan kadınlardır.⁸⁴ Aynı şekilde yaşlı ve hasta bakımına yönelik huzur ve bakım evlerinin sayısının ve kapasitesinin çok yetersiz olması sonucu⁸⁵ çalışma yaşamındaki kadınlar büyük güçlüklerle karşılaşmakta, ya iş yaşamından ayrılmak zorunda kalmakta ya da uzman mesleklerde yüksek ücretlerle çalışıyorlarsa göçmen kadın emeği istihdamına yönelmektedir. Cinsiyet temelli

işbölümünde kadınlar ev ve bakım işlerinden sorumlu görüldükleri için gelir getirici bir işte çalıştıkları zaman bile bu yükümlülük onların omuzlarında kalmaya devam etmektedir.

TÜİK'in ilk kez 2006'da yaptığı Zaman Kullanım Anketi'nin sonuçları bu açıdan çarpıcıdır. Çalışmayan kadınlar günde 5 saat 43 dakikayı hane halkı ve ev bakımına ayırırken, bu süre çalışan kadınlarda 4 saat 3 dakikadır. Erkekler açısından bu tür faaliyetlere ayrılan zaman çalışmayanlarda 1 saat 12 dakika, çalışanlarda 43 dakikadır. Çalışan kadınlar çalışan erkeklerin 5-6 kat fazla zamanı ev ve bakım işlerine harcamaktadır. Kayıtdışı işlerde çalışan işçi kadınlarla yapılan araştırmanın ortaya koyduğu gibi erkeklerin ev işlerini paylaşması söz konusu değildir, karılarının çalışmasına ancak evdeki işleri aksatmaması kaydıyla izin vermektedir ve kadınlar evde çatışma yaratmaktansa insan-üstü iş yükünü yüklenmeyi tercih etmek zorunda kalmaktadır.⁸⁶ Bu durum, özellikle düşük ücretli ve ağır çalışma koşulları olan işlerde istihdam edilen kadınların neden işten ayrılmak ve ev kadını olmak istediğini açığa çıkarmaktadır.

Bakım hizmetlerine yönelik kamusal kurumların yetersizliği ve devletin bu konudaki sosyal politikasının son yıllarda bakıma muhtaç özürülülerin yaşadığı yoksul hanelerde evde bakımın nakdi olarak desteklenmesi şeklinde gelişmesi ve bunun esas olarak hane-deki kadınlar tarafından üstlenilmesi, cinsiyete dayalı işbölümünü destekleyen kamusal patriarkanın varlığının bir diğer ifadesi olarak görülebilir.

Çalışmanın Anlamı ve Güçlenmeyle İlişkisi

İşgücünün dışında tutulan veya istihdama katılan kadınlar açısından gelir getirici çalışmanın anlamı ve çalışmanın kadınların güçlenmesindeki rolü, farklı toplumsal sınıf ve tabakalardan kadınların yüz yüze oldukları farklı istihdam biçimleri ve çalışma koşullarıyla yakından bağlantılıdır. İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana illerinde 1990'ların ortasında yapılmış bir araştırma iş arayan veya hayatının bir döneminde çalışmış kadınlar açısından çalışmanın, toplumsal yaşama katılımı ve ekonomik özerkliği simgelediğini or-

taya koymaktadır. Özellikle çocuklu kadınlarda ev yaşamı, ev işleri, çocuklarla ilgilenme bir “kapatılmışlık” duygusu uyandırmaktadır. Çalışma bu sıkıntılı ortamdan çıkıp “insan içine katılma”yla bir görülmekte, özellikle genç kız ve kadınlar bu nedenle evde çalışmaya olumsuz yaklaşmaktadır.⁸⁷ İstanbul’da işsiz kadınlar arasında yapılmış bir diğer araştırmanın bulguları da benzerlik taşımaktadır. Buna göre çalışmak işsiz kadınlar için öncelikle üretkenlik ve para kazanma, ikinci olarak ekonomik özgürlük ve aileye katkı anlamına gelmektedir. İşsiz kadınların çalışmaya atfettiği bir diğer özellik “kendine güven”dir. Eğitim düzeyi arttıkça çalışmayı üretkenlik olarak tanımlayanların oranı artmaktadır. İşsiz kadınlar “iş” deyince eğitimi yapılmış, donanımlı bir mekanda icra edilen, mesai saatleri belli, güvenceleri olan işleri anlamaktadır. Daha çok evlerde kendi gündelik işlerinin uzantısı olarak yaptıkları diğer çalışma biçimlerini dışlamaktadırlar.⁸⁸ Bu durum kadınların iş olarak kabul ettikleri çalışma biçimlerinin insan onuruna yakışan düzgün işlerin özellikleriyle uyumlu olduğunu göstermektedir. Ekonomik özerkliğe ve kendine güvene yapılan vurgu ise kadınların gelir getirici çalışma üzerinden güçlenmeye önem verdiğini ve aile içindeki patriarkal güç ilişkilerini zayıflatmak istediğini ortaya koymaktadır.

Enformel istihdamda olan kadınlar açısından gelir getirici çalışma güçlenme potansiyeli taşımakta mıdır? Ev hizmetlerinde gündelikçi çalışan kadınlarla onların işverenleri konumundaki kadınların çalışma algılarını karşılaştırmalı olarak ele alan bir araştırma, enformel çalışan ev hizmetlisi kadınların evin geçimini esas olarak erkeğin sağladığı düşüncesiyle kendi kazandıkları parayı ek gelir olarak görüp fazla önemsemediklerini ortaya koymaktadır. Ancak kadınlar işlerini iyi yaptıkları için kendilerini başarılı bulmakta, kendine yüksek düzeyde güven duymakta, bu yolla toplumda aşağı görülen bir işi yapıyor olmayı dengelemeye çalışmaktadır. Buna karşılık genellikle üniversite mezunu ve uzman mesleklerde çalışan işveren kadınlar kendi yaptıkları işi önemsemenin yanı sıra kazançlarına büyük değer atfetmektedir.⁸⁹

İşgücü piyasasına katılımları engellenen yoksul kadınlar açısından evde parça başı veya kendi hesabına yapılan çalışma, koşulla-

rı ne denli elverişsiz olursa olsun kadınlar ve aileleri açısından en temel ihtiyaçları karşılama noktasında önem kazanmakta, bu tarz çalışmaya bile kadınlar tarafından olumlu değer atfedildiği ve kimi durumlarda kadınları güçlendirdiği görülmektedir. Özellikle büyük kentlerde imalat sanayiinin çeşitli işkollarına parça başı üretimde bulunan kadınların, araçlar karşısında pazarlık gücü kazanmak için bir araya gelmeleri ve kooperatif şeklinde örgütlenmeleri durumunda bunun emeklerinin değeri konusunda ciddi bir bilinçlenme ve güçlenme sağladığı görülmektedir.⁹⁰ Güneydoğu bölgesinde yeni bir uygulama olarak gündeme gelen mikro kredi ise çok yoksul kadınların aldıkları krediyi kendilerinin kullanarak gelir getirici bir faaliyette bulunmaları durumunda ailenin günlük gıdasını temin ettiklerini, grup içindeki kadınlar arası dayanışmanın kadınları güçlendirdiğini ve kadınların kendilerine duydukları özgüvenin arttığını ortaya koymaktadır. Ancak kredi erkekler tarafından da kullanılabilmekte, geri ödeme yükümlülüğünün kadında olması gerilim yaratsa da, yine de ağır yoksulluk koşullarında böyle bir fırsatın sunulmuş olması kadınlar tarafından olumlu değerlendirilmektedir.⁹¹

Sanayide ve hizmet sektöründe kayıtdışı çalıştırılan kadın işçilerle yapılan araştırma ise olumsuz istihdam koşullarında çalışmanın anlamının, insani olmayan koşulların yarattığı memnuniyetsizlik, mutsuzluk, çaresizlik ve bunlara zorunluluk nedeniyle boyun eğme olduğuna dikkat çekmektedir. “Kayıtdışı çalışan kadınlar için çalışma koşullarının insana yakışır hale getirilmesini talep edecek, bunun için mücadele edecek bir örgütlülük halinden tamamen uzakta olmaları seslerinin tamamen kısılması sonucunu getirmektedir.”⁹² Kadının güçlenmesi, çalışması sonucu para kazanmasının ötesinde Kabeer’in “eylemliliğin güçlenmenin kalbinde yattığı” ifadesinde olduğu gibi, diğer çalışanlarla birlikte örgütlü davranabilmesine, hakkını arayabilmesine bağlıdır.

Kadın İstihdamına Yönelik Kamusal Politikalar

Türkiye’de 1980 sonrası dönemde istihdamın artırılması ve işsizlikle mücadele hükümetlerin öncelikli politikası olmamış, istih-

dam artışı piyasa güçlerinin işleyişine bırakılmıştır. Bunun kadın istihdamına yansımaları, devletin bu istihdamı artırmak için genel ifadelerin ötesine geçmeyen ve somut politikalar belirlemeyen tutumdur. Devletin kadın işgücü ve istihdamına ilişkin tutumunu yansıtan belgeler olarak kabul edebileceğimiz kalkınma planlarına kadınların girmesi ilk kez 1990-94 dönemine ilişkin 6. Beş Yıllık Kalkınma Planı'yla olmuştur. Planda Aile-Kadın-Çocuk başlığı altında kadınların tarım dışı sektörlerde istihdamını yaygınlaştırmak için gerekli ortamın oluşturulacağı şeklinde genel bir ifadeye yer verilmiştir.⁹³ Kadın istihdamı konusuna kalkınma planında yer verilmesinde muhtemelen 80 ve 90'lı yıllarda Türkiye'nin imzaladığı uluslararası sözleşmelerin etkisi vardır. 1985'te Birleşmiş Milletlerin Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'ne taraf olunmuş, ardından Pekin Dördüncü Dünya Kadın Konferansı sonucunda kabul edilen Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu imzalanarak bu ve izleyen Birleşmiş Milletler toplantılarının belgelerinde toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak taahhüt edilmiştir.⁹⁴ Pekin Deklarasyonu'nu imzalayan hükümetler aynı zamanda cinsiyete dayalı bakış açısını bütün politika ve programlara yansıtmayı kabul ve taahhüt etmiştir. Türkiye Uluslararası Çalışma Örgütü'nün kadın erkek eşitliğine ilişkin olan ve ayrımcılık karşıtı sözleşmelerini de kabul etmiştir. Ancak resmî metinlerde kadınların işgücüne katılımlarının düşüklüğünün bir sorun olduğunun saptanması ve kadın istihdamının artırılması hedefine çok daha sık vurgu yapılmaya başlanması, Türkiye'nin 1999'da AB'ye aday ülke statüsü kazanması ve uyum sürecine ilişkin müzakerelerin başlamasından sonradır.

Bu vurgu, kamusal patriarkanın çözülmesi yönünde bir gelişme olarak yorumlanabilir mi sorusuna olumlu cevap vermek zordur. Bunun iki nedeni vardır. İlk olarak, kalkınma ve istihdamla ilgili resmî metinlere bakıldığında, kadın istihdamı düşüklüğü sorununun çözümüne ilişkin önerilerin istihdamla ilgili ana başlıklar yerine sosyal içerme ve yoksullukla mücadele başlıkları altında ele alındığı ve esas olarak iki önlem paketi üzerinde odaklanıldığı belirtilmelidir. Bunların ilki esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaştırılması ve kadınların bu tarz çalışmaya teşvik edilmesi, diğeri kadın girişim-

ciliğinin desteklenmesidir.⁹⁵ Esnek çalışma biçimleri büyük ölçüde geçici, kısmi zamanlı ve istikrarsız çalışma biçimlerine denk düşen ve bu tarz çalışan kadınları sosyal güvenlik imkânlarından yararlanmaktan alıkoyan çalışma biçimleridir. Aynı durum kadın girişimciliği için de söz konusudur; kendi hesabına çalışma, sosyal güvenlik kapsamı dışında kalmanın en yaygın olduğu, gelir düzeyi en düşük çalışma biçimlerindendir. Bu doğrultuda yaygınlaştırılan mikro kredi uygulamaları kadının hane içinde küçük ölçekli gelir getirici faaliyetlerde bulunması ile yoksulluğu azaltmayı hedeflemektedir. Kadınlar için önerilen istihdam biçimlerinin kadınların esas olarak hane içinde kalarak, 'ek gelir' temin ettiği ve ev ile bakım işleriyle birlikte yürütebileceği nitelikte olması dikkat çekicidir. İşgücü piyasasında tam zamanlı, sosyal güvenlik ve örgütlenme haklarına sahip düzgün işlerin yaygınlaşması ve kadınların erkekler gibi bu tarz istihdama eşit koşullarda katılması gibi bir hedefin benimsenmesi söz konusu değildir. İkinci olarak, başta Anayasa ve yasalar olmak üzere resmî metinlerde yer alan eşitlikçi düzenlemelere karşın hükümet yetkililerinin ve onların bakanlık ve kamu kurumu düzeyindeki temsilcilerinin cinsiyetçi işbölümünün sürdürülmesinden yana olan muhafazakâr zihniyet yapıları eşitlikçi söylemin büyük ölçüde kâğıt üstünde kalmasında etkilidir.⁹⁶

Kamusal patriarkanın ifadesi olarak görülebilecek bir diğer alan, kadınların hane içindeki karşılıksız emeklerini varsayan ve bunun devamını temel alan sosyal politika önlemleridir. Türkiye'de yalnızca kayıtlı istihdamda olanlar ve onların aile üyeleri sosyal güvenlik sistemi içinde yer aldığı için kayıtdışı istihdamda olan veya istihdam dışında kalan geniş bir toplum kesimi bu sistemin dışındadır. Aile ve akrabalık bağları bireylere büyük ölçüde koruma sunmaya devam etmekte, kadının aile içindeki karşılıksız emeği ve akrabalık ilişkilerinin canlı tutulmasındaki rolü bu süreçte önem taşımaktadır. Hükümetlerin çeşitli sosyal yardım uygulamaları olmakla birlikte hak temelli bir asgari gelir politikası yoktur. Yoksullara yönelik yardımlar merkezî hükümet, yerel yönetimler, gönüllü hayır kuruluşları gibi çok sayıda kurum ve kuruluş tarafından esas olarak işgücü piyasasına katılmayacağı düşünülen kadınlara yapılmakta, yardım-

dan yararlanma kriterleri şeffaflık taşımamakta, yardım miktarları düşük olmakla birlikte çokbaşlılık mükerrerliğe yol açabilmektedir.⁹⁷ Başta gıda olmak üzere alınan yardımların ailenin temel ihtiyaçlarını karşılaması, kadınların hane içinde harcadığı karşılıksız emekle mümkündür. Bunun yanı sıra kadınların bakım hizmetlerini hane içinde sürdürmelerini teşvik eden çeşitli düzenlemeler vardır. Kamunun yaşlı ve özürllülerin bakımına ilişkin kurumsal sorumluluklarından çekilerek, hizmetin sınırlı bir kısmının piyasadaki özel sektör kuruluşlarından sağlanması, büyük kısmının aile içinde kadınlar tarafından üstlenilmesini teşvik etmeye yönelik uygulamaları giderek yaygınlaşmaktadır.⁹⁸ Bu politikaların kadınları kalkınmanın katılımcıları değil, pasif alıcıları olarak kabul eden refah yaklaşımına denk düştüğü görülmektedir. Kadınlar için en önemli rol olarak görülen anneliğin ve çocukların korunması için mal ve hizmet yardımında bulunmaktadır.

Son olarak şu husus belirtilmelidir. Çeşitli Avrupa ülkeleri ve gelişmekte olan ülkelerde genellikle sosyal demokrat nitelikte hükümetlerin işbaşına geçmesiyle birlikte kadın hareketlerinin taleplerine kulak verilmiş, feministler hükümetlerde ve kamu kurumlarında üst düzeyde görevlendirilerek, hükümet politikalarının oluşumuna somut katkıda bulunmaları sağlanmıştır. Kadınların karşılıksız emeğini azaltan kurumsal bakım hizmetlerinin sunumu ve eşitlikçi istihdam politikaları aracılığıyla kadınların formel sektör işlerindeki istihdamlarının teşvik edilmesi, kamusal patriarkanın zayıflatılmasında etkilidir.⁹⁹ Türkiye’de hükümetler kadın örgütlerinin bu konudaki taleplerine karşı duyarsızdır.¹⁰⁰

NOTLAR

- 1) Ortadoğu bölgesinde 1998’de %22.6 olan oran 2008’de %24.7, Kuzey Afrika bölgesinde sırasıyla %22.6 ve %27’dir. Dünya ortalaması %51.9’dan %53.1’e çıkmıştır. (ILO 2009, s.38)
- 2) Hanehalkı İşgücü Anketleri Ekim 1988-Ekim 2007 yılları arasında karşılaştırılabilir veri sunmaktadır. Buna göre söz konusu dönemde işgücündeki kadınların çalışma çağındaki kadın nüfusa oranını gösteren işgücüne katılma oranı %34.3’ten %24.4’e, istihdam oranı %30.6’dan %21.7’ye düşmüştür.

- 3) Moghadam 2003, s. 48-49.
- 4) Bu ve izleyen alt bölümlere ilişkin daha ayrıntılı istatistiki veriler için bkz. Toksöz 2012.
- 5) Özbay 1990, Kandiyoti 1997b.
- 6) Kepenek, Yentürk 2010, s. 94-95.
- 7) age. 112-116.
- 8) Tekeli, aktaran Kandiyoti 1990, s. 347.
- 9) Öncü 1979, s. 281.
- 10) Makal 2001, s. 135.
- 11) Age 2001, s. 124, 136, 146.
- 12) Kepenek, Yentürk 2010, s. 415-416.
- 13) Özbay 1990, s. 132-133.
- 14) Kazgan 1982, s. 144-145.
- 15) Ansal vd. 2000, s.68, Kepenek, Yentürk 2010, s. 505.
- 16) Ergil 1979, s. 233-234.
- 17) Özbay 1990, s. 134.
- 18) Kepenek, Yentürk 2010, s. 417-418.
- 19) Şenses 1996, s. 8-11.
- 20) Onaran 2003, s. 583.
- 21) s.131, aktaran Kepenek, Yentürk 2010, s. 490.
- 22) Kepenek, Yentürk 2010, s. 603-4.
- 23) Sak, Acar, 2007, TEPAV, 2007.
- 24) Şenses 1994, s. 65, Yeldan 2001, s. 144-146.
- 25) Şenses 1990, 1996, s. 20.
- 26) Yentürk 1999, s. 176, Ansal vd. 2000, s. 128, Onaran 2003, s. 598.
- 27) Şenses 1996, s. 15, 19.
- 28) Bulutay 2009, Durmuş 2009, MAR 2009.
- 29) Kazgan 1982, s. 165, Toksöz 2007, s. 27.
- 30) TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketlerine göre imalat sanayiinde Ekim 2007'de kadın çalışan sayısı 815 bin, erkek çalışan sayısı 3.517 bindir. (www.tuik.gov.tr)
- 31) TÜİK Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri (www.tuik.gov.tr).
- 32) Ansal 1998.
- 33) Koray, Demirbilek & Demirbilek 1999.
- 34) Eraydın 1998.
- 35) Dedeoğlu 2010.
- 36) DPT 2010, s. 157-158.
- 37) DPT, 2010, s. 32.
- 38) TÜİK Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri (www.tuik.gov.tr).
- 39) Başlevent, Onaran 2004.
- 40) Toksöz 2009, Buğra 2010.

- Ecevit (1998) işgücü piyasalarının işleyişinde toplumsal cinsiyetin rolünü analiz ettiği makalesinde Osmanlı'dan bu yana sanayileşme sürecinde kadınların fabrikalarda çalışmasına yönelik toplumsal tepkileri ve kadınların ancak daha önceden hane içinde yaptıkları üretime uygun olan alanlarda çalışmasının kabul görmesini tarihsel bir perspektiften ortaya koymaktadır.
- 41) Hoşgör, Tansel 2010, s. 69.
 - 42) 2009'da tarım dışında ücretli çalışan kadınların %22'si herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı olmadan kayıtdışı çalışmaktadır (HİA, www.tuik.gov.tr).
 - 43) Kümbetoğlu vd. 2012.
 - 44) Toksöz 2009.
 - 45) 2010'da kentlerde kadınların tarım dışı işsizlik oranları %19.9'la erkeklerin %12.9 olan oranının 7 puan üzerindedir. Kentlerde kadınların istihdam oranı ise sadece %19.7'dir (www.tuik.gov.tr).
 - 46) Kandiyoti, 1997b.
 - 47) Berik 1990.
 - 48) Morvaridi 1991.
 - 49) Erman 1998.
 - 50) Gülçubuk vd. 2005.
 - 51) Yaman Öztürk, Akduran 2010.
 - 52) Kazgan 1982, s. 164.
 - 53) TÜİK, HİA.
 - 54) Buğra, Yakut-Çakar 2010, s. 523-525.
 - 55) 1994-2000 yılları arasında Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü bünyesinde yürütülen Kadın İstihdamını Geliştirme Projesi kapsamında yaptırılan 16 adet araştırmanın dördü, bankacılık, eğitim, sağlık, ticaret ve büro sektörlerinde cinsiyete dayalı ayrımcılık üzerinedir.
 - 56) Eyuboğlu vd. 2000.
 - 57) 2010'da profesyonel mesleklerde çalışanlar içinde kadınların oranı %39 iken üst düzey yöneticiler, müdürler arasında kadınların oranı %10'dur (TÜİK-HİA 2010). Kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan personelin %34'ü kadın iken, üst düzey yöneticiler arasındaki oranları %7'ye düşmektedir (KSGM 2011, s. 28).
 - 58) Kalaycıoğlu, Rittersberger 2000.
 - 59) Özyeğin 2004.
 - 60) Buğra 2010, s. 12-13.
 - 61) Toksöz 2008.
 - 62) Akalın 2007, s. 214-215.
 - 63) İçduygu 2004, s. 44, Kaşka 2006, s. 46.
 - 64) Kümbetoğlu 2005, s. 21.
 - 65) Demirdirek 2007, s. 18.

- 66) Toksöz, Ünlütürk 2011, s. 179.
- 67) Toksöz, Ünlütürk 2011, s. 180-181.
- 68) Özyeğin 2004, s. 101-103.
- 69) Evli kadınların evin dışında gelir getirici bir işte çalışmalarına yönelik direnç 1960'lardan itibaren çeşitli Anadolu kent ve kasabalarında yapılan sosyolojik araştırmalarda ortaya konmuştur (Kandiyoti 1997c, s. 30-31).
- 70) TÜİK 2006 Aile yapısı Araştırmasına göre erkeklerin %23'ü, kadınların %10'u kadının çalışmaması görüşündedir (www.tuik.gov).
- 71) Demirel vd. 1999, s. 211-214.
- 72) 2010'da kentte işgücüne katılım oranları evli kadınlar için %19.9, bekar kadınlar için %37.6 ve boşanmış kadınlarda %49'dur (TÜİK İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı).
- 73) Eyüboğlu vd. 2000, s. 42.
- 74) HÜNEE, TNSA 2008, s. 23-25.
- 75) 2006-2007 öğretim döneminde ilköğretim çağ nüfusunda olup da ilköğretimi devam etmeyen 1.111.000 çocuk vardır ve bunların 667.000'i (%60) kız çocuğudur. TÜSİAD-KAGİDER (Mine Tan) 2008, s. 35.
- 76) Kavan, Ergen 2007, aktaran ERG 2008, s. 32.
- 77) Şahabettinoğlu vd., 1999.
- 78) TÜSİAD-KAGİDER (Mine Tan) 2008, s. 46.
- 79) TÜİK ADNKS Veri Tabanı 2010.
- 80) 2010'da işgücüne katılma oranı lise altı eğitilmiş kadınlarda %23.8, lise eğitilmişlerde, %30.4, yüksek öğretilmişlerde %71'dir (HHİA, www.tuik.org).
- 81) Aktaran TÜSİAD-KAGİDER (Mine Tan), 2008, s. 53.
- 82) Yazar 2009'da kentsel istihdamda ilköğretim ve altı eğitilmiş kadınların %64'ünün kayıtdışı işlerde istihdam edildiğine, bu oranın lise mezunu kadınlarda %24, üniversite mezunlarında %6 olduğuna dikkat çekmektedir (2010, s. 35).
- 83) Resmi ve özel anaokullarında eğitim gören 3 yaş grubu çocuklarının okullaşma oranı sadece %4'tür. 4-5 yaş çocuklarında okullaşma oranı %16, 6 yaş grubunda %61'dir. Bu gruptakiler esas olarak ilköğretim okullarının bünyesindeki ana sınıflarında eğitim görmektedir (Ecevit 2010, s. 95-100).
- 84) Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü'nün 2008 Nüfus ve Sağlık Araştırması'na göre çocuk bakımını çalışan kadınların %29'unda kendisi, %33'ünde kadının veya kocasının annesi, %4'ünde büyük kız çocuk gerçekleştirmekte, kadınların %8'i para karşılığı yardımcıdan, %10'u kurumsal bakımdan yararlanmaktadır (s. 195).
- 85) SHÇEK'in verilerine göre 2011 yılı başında kuruma bağlı 97 huzurevinden 9.287 kişi, özel kesime ait 158 huzurevinden 9.168 kişi yararlanmaktadır. Bu sayıların 65 yaş üzerindeki nüfusun payının giderek arttığı Türkiye'de

- çok yetersiz olduğu açıktır (<http://www.shcek.gov.tr/yasli-bakim-hizmetleri.aspx>).
- 86) Kümbetoğlu vd. 2012.
- 87) Eyüboğlu vd., 2000, s. 156.
- 88) Demirel vd., 1999, s. 163-169.
- 89) Kalaycıoğlu, Rittersberger Tılıç, 2000.
- 90) Ev Eksenli Çalışan Kadınlar 2002.
- 91) Adaman, Bulut, 2007.
- 92) Kümbetoğlu vd., 2012.
- 93) <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan6.pdf>, s. 287.
- 94) KSSGM (2001) “Pekin+5 Siyasi deklarasyonu ve Sonuç Belgesi, Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu”, Ankara.
KSSGM (2000) “Kadın 2000: 21.Yüzyıl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Kalkınma ve Barış (Pekin+5), Ankara.
- 95) DPT, Dokuzuncu Kalkınma Planı, Orta Vadeli Program (2006-2008), 2006 ve 2007 Yılı Programları. Dünya Bankası’nın, Türkiye İşgücü Piyasası Araştırması da (2006) aynı nitelikte çözüm önerileri getirmektedir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bakınız Toksöz 2007.
- 96) Başbakan Erdoğan 18 Temmuz 2010 tarihinde kadın örgütleriyle yaptığı ‘Demokratik Açılım’ toplantısında kadın-erkek eşitliğine inanmadığını şu sözlerle ifade etmiştir: “Ben zaten kadın erkek eşitliğine inanmıyorum. Onun için fırsat eşitliği demeyi tercih ediyorum. Kadınlar ve erkekler farklıdır, birbirinin mütemmimidir.”
- 97) Buğra, Yakut-Çağlar, 2010, s. 531-532.
- 98) Bunun çarpıcı bir örneği yoksul hanelerdeki bakıma muhtaç ve özürlü kişilerin aile içinde bakımı karşılığı yapılan nakit transferleridir. SHÇEK’in Bakım Hizmetleri Stratejisi ve Eylem Planında (2011-2013) bu alanda kurumsal bakım hizmetlerinden hepten çekilme ve tümüyle aileye bırakma söz konusudur (www.shcek.gov).
- 99) *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları* başlıklı kitap bu konuda çeşitli ülke deneyimlerine ilişkin bilgi sunmaktadır (Der. İlkaracan, 2010).
- 100) Bakınız KEİG (Kadın Emegi ve İstihdamı Girişimi) yayınları. KEİG kadınların karşılıksız emeğinin görünür kılınması ve kadınların çalışma yaşamına insan onuruna yakışır işlerde istihdam edilerek katılması için çeşitli politika önerilerinde bulunmaktadır (www.keig.org).

Bu çalışma kadınların dünya çapında ülkelerin ve toplumların kalkınması ve ilerlemesi için harcadığı emeği, gösterdiği gayreti açığa çıkarmak amacıyla kaleme alınmıştır. Bu amaçla ilk olarak kalkınma düşüncesinin evrimi ve kendi içindeki tartışmalar değerlendirilmiştir. Kalkınma denilince uzun yıllar boyunca akla ilk gelen ekonomik büyüme, sanayileşme, dış ticaretin büyümesi, kişi başına milli gelir artışı olmuştur. Bu amaçla enflasyonun denetim altına alınması, cari açığın sınırlı tutulması, ödemeler dengesinin sürdürülebilirliği makro ekonomik politikaların hedefleri arasında sayılmıştır. Burada insana dair bir ize, belirtiye rastlanmaz. Sanki doğa kuralları gibi insanın iradesinden bağımsız işleyen ekonomi kuralları vardır. Oysa bu kurallar ulusal ve uluslararası düzeyde yöneticilerin aldıkları kararların ışığında şekillenmekte, kararlar ve bunlara dayanan uygulamalar insanların yaşamlarında somut iyileşme veya kötüleşmelere neden olmaktadır. Sık aralıklarla tekrarlanan ekonomik krizler kapitalist piyasa ekonomisinin iç dinamiklerinin sonucudur ancak krizlerin olumsuz etkilerinin insan yaşamlarına ne ölçüde yansıdığı uluslararası finans örgütlerinin ve ulusal düzeyde hükümetlerin tutum ve kararlarına bağlıdır.

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda bağımsızlığını kazanan eski sömürge ülkelerin iktisadi, sosyal ve siyasal açıdan ilerlemesi, Batı'nın gelişmiş ülkelere benzemesi için kalkınmaları gerektiği düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Bu ülkelerin Batı'ya kıyasla daha geri konumda olduğu, Batı'nın onlara izlenmesi gereken yol konusunda örnek sunduğu görüşü kalkınma çalışmalarının temelini oluşturur. Böylece Üçüncü Dünya ülkelere modernleşme ve piyasa ekonomisi olarak tanımlanan kapitalist sistemin, sosyalist sistem karşısında bir alternatif olduğu anlatılacaktır. Neoklasik bakış açısından kalkınma sanayileşme, kentleşme ve tarımdaki teknolojik

dönüşüme dayanır. Ülkeler daha düşük maliyetle ürettikleri ürünler aracılığıyla dış ticarete katılacaklar ve serbest ticaret, uzmanlaşma ve rekabete dayalı işbölümü sonucu gelişmeden yararlanacaklardır. Bürokrasinin gelişmesi, siyasi otoritenin rasyonelleşmesi, bilimsel bilginin yaygınlaşması ve toplumun laikleşmesiyle ilerleme sağlanacaktır.

Bu kalkınma anlayışını benimseyen Üçüncü Dünya ülkelerinin beklendiği şekilde sanayileşmemesi, milli gelir artsa bile geniş toplum kesimleri açısından yoksulluğun süregitmesi Marksist perspektiften eleştirilerin güç kazanmasına yol açmış ve özellikle Latin Amerika üzerine yapılan çalışmalar uluslararası ticaretin Latin Amerika aleyhine ve gelişmiş Batı ülkelerinin lehine olduğunu ortaya koymuştur. Buna göre Üçüncü Dünya ülkelerinin azgelişmişliği, gelişmiş ülkelerin buralarda yaratılan artığa el koymasının sonucudur. Merkezdeki gelişme çevrede azgelişmişlik yaratır. Bunun için çevrenin kendini dünya pazarından koparması ve kendine yeterli hale gelmesi gerekir. Bu görüşlerin yaygınlık kazanmasının sonucunda kısaca ithal ikameci sanayileşme olarak bilinen kalkınma stratejisi Üçüncü Dünya ülkelerinin büyük kısmında uygulanmıştır.

1970'lerin ortasında yaşanan ekonomik kriz sermaye birikimi açısından yeni çözüm yollarını gerekli kılmış, iletişim ve ulaşım alanındaki yeni teknolojiler çok-uluslu şirketlerin çeşitli Üçüncü Dünya ülkelerinde yatırım yapmalarına imkân tanımıştır. Bu süreçte az gelişmiş ülkelerin sadece gelişmişlere bağımlı olmadığı, ülkeler arasında karşılıklı bir bağımlılık yaşandığı ve kapitalist krizlerin bir-bölgede çıksa da kısa sürede diğerlerine sirayet ederek aynı anda bir çok ülkeyi olumsuz etkilediği kavranmıştır. Bu süreçte yerele özgü dinamikler işlemekte, bazı bölgeler ve ülkeler güç, gelişme, ekonomik potansiyel bakımından öne çıkarken, diğerleri gerilemektedir.

Kalkınmayı makro düzeydeki ekonomik politikalar üzerinden, sanayileşmeyle bağlantılı tanımlayan ve Üçüncü Dünya ülkelerinde ister neoklasik ister Marksist bakış açısından yürütülen kalkınma çalışmaları büyük ölçüde başarısız olmuştur. Ekonomik büyüme sağlansa bile insan unsuru göz ardı edildiği için yoksulluk, işsizlik, gelir dağılımı adaletsizliği gibi sorunlar çözülememiştir. Özellikle

kadınların kalkınmanın getirdiği nimetlerden yararlanamadığı ve yoksulluktan, işsizlikten çok daha olumsuz etkilendiği açığa çıkmıştır. 1980'lerden itibaren güç kazanan küreselleşme kapsamında piyasayı öne çıkaran ve ulus-devleti güçsüzleştiren politikalar, kalkınma düşüncesini ve çalışmalarını iyice zayıflatmıştır. Bu güç kaybında kalkınma düşüncesine temel oluşturan sosyal bilimlere yönelik postmodernist eleştiri de çok etkilidir. Rasyonel düşünce ve teknolojik yeniliğin ilerleme ve aydınlanmayı garanti ettiğini savunan ve modern çağı "açıklama" iddiasında bulunan Marksist veya liberal meta teoriler sorgulanmış ve bunların muhalif sesleri bastıran ayrıcalıklı söylemler olduğu öne sürülerek, yerelin ve yereldeki bireyin sesinin duyulması için çaba harcanmıştır.

İşte bütün bu süreç yeni bir kalkınma anlayışının, sadece ekonomik büyümeyi öngören makroekonomik kararlarla sınırlı olmayan, insanın refahını ve iyilik halini kendine temel alan ve insanı kadın ve erkek olarak kendi içindeki farklılıkları ve eşitsizlikleriyle birlikte göz önünde bulunduran alternatif kalkınma anlayışının da ortaya çıktığı süreçtir. Kalkınmanın insan merkezli olması, yerelin ihtiyaçlarını orada yaşayanların katılımıyla saptaması ve kaynakları ekolojik açıdan sağlam bir temelde akıllıca kullanması esastır. Alternatif kalkınmanın en önemli katkılarından biri, kalkınma çalışmalarının toplumsal cinsiyet perspektifinden değerlendirilmesidir.

Kalkınma düşüncesinin başlangıcında kadınlar yoktur. Kadınlar hane içindeki cinsiyet temelli işbölümü çerçevesinde doğuran, bakan, büyüten ve piyasaya katılmadıkları için üretici kabul edilmeyen kişilerdir. Ekonomik gelişmeyle hane refahı arttıkça kadınların durumunun da iyileşeceği varsayılır. Aslında kadınlar özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinin tarım sektöründe yoğun biçimde çalışmakta, geçimlik üretimde bulunmakta, ailenin temel besin ihtiyaçlarını karşılamakta ancak yine de çalışmaları görmezden gelinmektedir. Uygulanan kalkınma projelerinin kadın emeğini görmezden gelmesi bu projelerin başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açmıştır. 1970'ler uluslararası kadın hareketinin etkisiyle kadınların kalkınma açısından oynadığı rolün görülmeye başlandığı ve kalkınmada kadın yaklaşımının ortaya çıktığı dönemdir. Ancak var olan sosyal

yapıları olduğu gibi kabul eden ve kadınların yalnızca gelir getirici faaliyetlere katılımı üzerinden mevcut yapılar içindeki durumunu iyileştirmeye yönelik öneriler bir süre sonra sorunlarla karşılaşmıştır. Kadınların hane içindeki yeniden üretici faaliyetler, yani çocuk, yaşlı ve hasta bakımı ile günlük ev işleri için harcadığı zamanın görülmemesi durumunda, her iyi niyetli öneri kadının iş yükünün daha da artmasıyla sonuçlanmakta ve kadın üzerindeki baskı artmaktadır. Bu süreçte ortaya çıkan toplumsal cinsiyet ve kalkınma yaklaşımı kadın örgütlerinin çalışmalarıyla kadınların hakları konusunda bilinçlendirilmesine, ihtiyaçlarının belirlenmesine ve politik hareketliliğine vurgu yaparak alternatif kalkınma anlayışı içinde yerini almıştır. Kadınların alternatif kalkınma anlayışı feminizmin iki uzun dönemli hedefine dayanır. Bunlardan ilki, kadınların eşitliği, onuru, ev içinde ve ev dışında kendi hayatlarını denetleme hakkı ve seçme özgürlüğü, ikincisi ulusal ve uluslararası düzeyde daha adil bir sosyal ve ekonomik düzen yaratılması için her türlü eşitsizliğe ve baskıya karşı çıkılmasıdır. Bu kalkınma anlayışı çerçevesinde yürütölen araştırmalarda toplumsal cinsiyet, sınıf, ırk ve kalkınma arasındaki ilişkiler ve çelişkiler ele alınır, çözüm yolları bulmak için çalışılır.

Bu tartışmalarda ana eksenlerden biri kapitalizm ve patriarka ilişkisidir. Kadınlar hane içinde emek harcamakta, bu emek toplum nezdinde bir değeri taşımadığı gibi kadınları eğitim imkânlarından ve gelir getirici istihdam biçimlerine katılmaktan alıkoymaktadır. Kadının hane içi emeğı hem erkeğı hem kapitaliste yaramaktadır. Erkekler kadınların evde kendilerine hizmet etmesini isterken, kapitalistler artan ucuz işgücü taleplerini karşılamak için kadın işgücüne başvurmaktadır. Erkeklerin kadınların emek gücü üzerindeki denetimleri ve bu denetime imkân tanıyan bütün toplumsal yapılar patriarkal sistemin dayandığı maddi temeli oluşturur. Kalkınmayla birlikte kapitalist ekonominin gelişmesi, patriarka ve sermaye arasında güçlü ancak gerilimli bir bağın ortaya çıkmasına yol açar. Erkeklerle kapitalistlerin kadınların emek gücünün kullanımı üzerindeki çıkarları birbiriyle çatışır. Bu çatışmanın aşılması, kadınların işgücü piyasasına katılım biçimlerinin erkeklerin onların üzerindeki

tahakkümünü sarsmayacak biçimlerde olmasıyla sağlanır. İşgücü piyasasının kuralları, kadınları yeniden üretici faaliyetleri nedeniyle dezavantajlı konuma sokacak şekilde işler. Kadınların bakım yükümlülükleri nedeniyle işgücü piyasasına kesintili veya kısmi zamanlı katılımı, kadına verilen düşük nitelikli işlerin ve ödenen düşük ücretin gerekçesi yapılır. Cinsiyete dayalı işbölümü sonucu kadınların daha düşük ücretli işleri yapması erkeklerin kadınlar üzerindeki maddi avantajını pekiştirir, kadınların evle ilgili sorumlulukları ise onların işgücü piyasasındaki aşağı konumlarını güçlendirir. Kadınlara düşük ücret, daha az hak ve daha az ilerleme fırsatları patriarkal sistemin maddi temelini korur. Kadınların işgücü piyasası içindeki zayıf konumu onların aile içindeki tâbi konumlarını pekiştirir. Kadınların erkekler gibi gelir getirici çalışma biçimlerine erişim imkânından yoksun olması, kadınların iyi ücretli işlerden uzak tutulması onların şiddete dayalı ilişkilerden kaçmalarını zorlaştırır. Dolayısıyla kadınların hakları için mücadelelerinde özellikle çocuk, yaşlı ve hasta bakım işlerinin hane içinde ve toplum düzeyinde paylaşılmasını sağlamak üzere kamusal düzenlemeler yapılması, kamusal hizmet sunulması ve istihdamda eşit fırsatların yaratılması önplana çıkar.

Üçüncü Dünya ülkelerinin her birinde patriarkal yapılar, kurumlar ve ideolojiler farklı biçimlerde, farklı uygulamalarla tezahür edebilir. Her bir ülkede kalkınma sürecinin içinde bulunulan aşamasına, uluslararası işbölümüne kapitalizmin gelişmişlik düzeyine bağlı olarak farklılaşan kadın işgücüne talep, hane içindeki patriarkal ilişkileri sarsma, zayıflatma veya onun gücü karşısında boyun eğerek kadın işgücünden vazgeçme konusunda farklı oluşumlar yaratabilir. Güneydoğu Asya ülkeleri sanayileşme sürecini erken başlatmış, bu doğrultuda ucuz işgücü kaynağı olarak kadın işgücünü mobilize etmiş ve emek ordusunun saflarına katmıştır. Buna karşılık geç ve yetersiz sanayileşen Ortadoğu ülkelerinde sermaye kadın işgücüne ihtiyaç duymadığı için kadınlar hane içindeki geleneksel işbölümü çerçevesinde karşılıksız çalışmalarını sürdürmüş veya işgücüne katılımları hane içi işbölümünü sarsmayacak biçimde ev eksenli çalışma veya aile işletmesinde karşılıksız çalışmaya üzerinden olmuştur.

Türkiye'nin durumu içinde yer aldığı Ortadoğu coğrafyasındaki diğer ülkelerle benzerlik göstermektedir.

Türkiye'de kadınların işgücüne ve istihdama katılım oranları yıllar itibariyle düşme eğilimindedir ve çalışma yaşamında kadınlar ile erkekler arasında büyük uçurum vardır. Türkiye'de kadın işgücü esas olarak tarım sektöründe geçimlik üretim faaliyetlerindedir. 1950'lerden bu yana tarımda geçimlik üretimden piyasa için üretme geçiş ve mekanizasyon sonucu emeğe duyulan ihtiyaç azalmış ve bu durum kadın emeğini de etkilemiştir. Kırdan kente göçle birlikte erkekler tarım dışı sektörlerde çalışmaya yönelirken, kadınlar hane içi yeniden üretici faaliyetlerden sorumlu olarak işgücünün dışında kalmaktadır. 1980'lere kadar uygulanan ithal ikameci sanayileşme modelinde kadın işgücüne talep düşük kalmış, kadınlar imalat sanayiinde dokuma, tütün ve gıda gibi işkollarının haricinde istihdamda yer almamıştır. Hizmet sektöründe istihdam imkânı, uzman mesleklerde çalışan az sayıda kadın dışında kentli kadınların büyük çoğunluğu için mevcut olmamıştır. İç talebi canlı tutmak için gerçek ücretlerin arttığı bu dönem, erkek işçinin çalışarak ailesini geçindirdiği, dolayısıyla kapitalist sistemin patriarkal ailenin muhafazasında etkili olduğu dönemdir. Patriarka ve kapitalizm arasındaki uzlaşma, kadınların işgücü piyasasının dışında tutulması üzerinden sağlanmıştır.

1980'den sonra dünyadaki gelişmelere paralel olarak izlenen kalkınma stratejisi, ihraç yönelimli sanayileşme modeline dayanmaktadır. Ülke içinde üretilen malları dışarıya satmak üzere ihracata yönelik teşviklerin arttığı, iç talebi kıstak üzere gerçek ücretlerin düşürüldüğü bu dönemde sanayinin istihdam artışı yaratma potansiyeli zayıf kalmıştır. Uluslararası finans kuruluşlarının empoze ettiği ve hükümetlerin uyguladığı makroekonomik politikalar yüksek düzeyde sınai yatırım yapılmasını sağlamamış, azalan kamu yatırımlarının yarattığı boşluk özel sektör tarafından doldurulamamıştır. Bu süreçte kadınların imalat sanayiinin yine dokuma-giyim, gıda gibi geleneksel dallarındaki istihdamında sınırlı bir artış olmuştur. Özellikle giyim işkolunun uluslararası piyasalarda diğer gelişmekte olan ülkeler karşısında rekabet gücüne sahip olması, kadınların küçük

ölçekli işletmelerde düşük ücretli ve çoğu zaman kayıtdışı istihdamı üzerinden sağlanan esneklik sayesinde. Son dönemde ihracattaki payı giderek artan dayanıklı tüketim malları ve özellikle otomotiv sektörünün büyük ölçekli ve kayıtlı işletmelerinde ise kadın işçilere rastlamak pek söz konusu değildir.

Sanayide kadın işgücüne talep düşük kalmıştır ve bu durumda sanayinin hangi üretim aşamasında bulunduğu kadar, hangi işkollarının ve işlerin kadınlara uygun olduğuna dair patriarkal toplumsal cinsiyet normları da etkilidir. Hem işverenlerin işe alım tutumları, hem de çalışma koşullarının ağırlığı kadınları geleneksel işkolları dışında işgücü arz etmekten alıkoymaktadır. Türkiye’de özellikle yeni sanayileşen Anadolu kentlerinde sanayi bölgeleri ‘erkek’ alanları olarak algılanmakta ve kadınlar için ‘uygun’ çalışma ortamları olarak görülmemektedir. Hizmetler sektörü içindeki çeşitli işkollarında da kadınların erkeklerle bir arada çalışmasının uygun görülmediği alanlar kadınlara büyük ölçüde kapalıdır. Patriarkal zihniyet yapılarının muhafazasında her koşul altında çalışmaya hazır geniş bir genç erkek kitlesinin varlığı etkilidir; işverenler iş yasalarındaki kadınları koruyucu hükümlere tâbi olmamak için de erkekleri tercih etmektedir. Böylece işverenlerin ucuz ve uzun süre çalıştırabilecekleri işgücü kaynağı, başka bazı gelişmekte olan ülkelerdekinden farklı olarak erkekler olmaktadır. Düşük ücretlerin yol açtığı yoksulluk ise özellikle kadınlara yöneltilen sosyal yardımlar aracılığıyla azaltılmaya çalışılmaktadır.

Türkiye’de ihracata yönelik sanayileşme sürecinde kadın işgücüne talebin düşük kalması geleneksel cinsiyetçi işbölümünün devamını ve sermaye ile patriarka arasında, kadınların hane içindeki karşılıksız emeklerine dayanan uzlaşmanın korunmasını sağlamıştır. Şimdiye kadar işbaşında olan hükümetler bu işbölümünün devam etmesini, esas olarak erkeklerin aileyi geçindirmesini ve kadınların bakım ve ev işleriyle meşgul olmasını uygun bulan muhafazakâr yaklaşımların temsilcisi olmuşlardır. Son dönemlerde kadın istihdamını artırma hedefine kalkınma plan ve programları gibi resmî metinlerde yer verilse de, kadınlar için öngörülen esnek çalışma ve girişimcilik/kendi hesabına çalışma gibi istihdam biçimleri, kadın-

ların sermaye ile patriarka arasındaki söz konusu uzlaşmayı bozmayacak şekilde kısmi zamanlı, geçici veya evde yapılan düşük getirili işler üzerinden işgücü piyasasına katılmasını uygun görmektedir.

Kalkınmayı bir toplumda insanların sınıf, cinsiyet, ırk, etnik köken, din vb. farkı gözetmeksizin, insan onuruna yakışan bir yaşam düzeyi sürdürmesi için yürütülen çalışmalar olarak tanımlamıştık. Böylesi bir kalkınma anlayışının patriarkal ve kapitalist sistemler arasındaki ittifakı koruyan yaklaşımlar çerçevesinde gerçekleştirilemeyeceği açıktır. Toplumsal kalkınma Türkiye’de kız çocukları ve kadınların eğitim imkânlarına erişimini, insan onuruna yakışan gelir getirici işlerde istihdamını, omuzlarındaki bakım yükümlüğünü paylaşan kamusal hizmetlerin sunumunu, kendilerine yönelen erkek şiddetine karşı koymalarını sağlayacak yasal ve kurumsal desteğin sağlanmasını ve haklarını korumak için örgütlenmelerinin önündeki her türlü engelin kaldırılmasını temel almalıdır. Kadınların kendi yaşamları üzerinde söz sahibi olması, siyasetin yapıldığı tüm yapılarda eşit temsil edilmelerine ve her türlü politik kararın oluşumunda yer almalarına bağlıdır. Kalkınma ve özgürleşme arasındaki bağ ancak o zaman kurulacaktır.

- Acar Savran G. (2004) *Beden Emek Tarih, Diyalektik Bir Feminizm İçin*, Kanat Yayınları, İstanbul.
- Adaman F., Bulut T. (2007) *Diyarbakır'dan İstanbul'a 500 Milyonluk Umut Hikayeleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Akalın, A. (2010), “‘Yukarıdakiler-Aşağıdakiler’: İstanbul’daki Güvenlikli Sitelerde Göçmen Ev Hizmetlisi İstihdamı,” içinde Pusch B. ve Wilkoszewski T. (derl.), *Türkiye’ye Uluslararası Göç*, s. 111-137. Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Amadiume, I. (1997) *Reinventing Africa. Matriarchy, religion and culture*, Zed Books, Londra (aktaran McEwan 2001).
- Ansal H. (1998) “Küreselleşme, Sanayide Teknolojik Modernizasyon ve Kadın İstihdamı”, Özbay F. (Der.) *Kadın Emegi ve İstihdamındaki Değişmeler*, KSSGM, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, İstanbul.
- Ansal H., Küçükçiftçi S., Onaran Ö., Orbay B.Z. (2000) *Türkiye Emek Piyasasının Yapısı ve İşsizlik*, FES, Tarih Vakfı, İstanbul.
- Ansal H. (1998) ‘Küreselleşme, Sanayide Teknolojik Modernizasyon ve Kadın İstihdamı’, içinde Özbay F. (derl.) *Kadın Emegi ve İstihdamındaki Değişmeler*, KSSGM, İKGV, İstanbul, s. 79-103.
- Antonopoulos R. (2008) *The Unpaid Care Work-Paid Work Connection*, The Levy Economics Institute, Working Paper No.541, NY.
- Antonopoulos R., Hirway I. (2010) “Unpaid Work and the Economy” içinde Antonopoulos R., Hirway I. (derl.) *Unpaid Work and the Economy*, Palgrave– Macmillan. s.1-21.
- Aslanbeuigi N., Summerfield G. (2000) “The Asian Crisis, Gender, and the International Financial Architecture”, *Feminist Economics* 6(3), 2000, s. 81-103.
- Badgett M.V. L., Folbre N. (1999) “Assigning care: Gender norms and economic outcomes”, *International Labour Review*, Cilt 138, Sayı: 3, s. 311-326.
- Baird, S., Friedman, J., Schady N. (2007) “Aggregate Income Shocks and Infant Mortality in the Developing World.” World Bank Policy Research Working Paper No. 4346 (aktaran Buvinic 2009).
- Balakrishnan R., Huang M. (2000) “Flexible workers-hidden employers: gender and subcontracting in the global economy, Report on a research project

- of the women's economic and legal rights program", The Asia Foundation, Washington, D.C. (aktaran Beneria 2003).
- Başlevent C., Onaran Ö. (2004) "The Effect of Export-Oriented Growth on Female Labor Market Outcomes in Turkey", *World Development*, Cilt: 32, Sayı: 8, s. 1375-1393.
 - Baran P. (1957) *The Political Economy of Growth*, Monthly Review Press, New York.
 - Bebbington A. (2008) "Social capital and development" içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 132-136.
 - Bebel A. (1974) *Kadın ve Sosyalizm*, Toplum Yayınları, Ankara.
 - Beneria L., Sen G. (1997) "Accumulation, Reproduction and Women's Role in Economic Development: Boserup Revisited", içinde Visvanathan N., Duggan L., Nisonoff L., Wiegiersma N., (derl.) *The Women, Gender & Development Reader*, Zed Books, Londra, s. 42-51.
 - Beneria L. (2003) *Gender, Development and Globalization: Economics as if People Mattered*, Routledge, New York.
 - Bergmann B. R. (2000) "Subsidizing Child Care by Mothers at Home", *Feminist Economics* 6(1), s. 77-88.
 - Berik G. (1990) "Türkiye'de Kırsal Kesimde Halı Dokumacılığı ve Kadının Ezilmişliği: Karşılaştırmalı Bir Tartışma", içinde Tekeli, Ş. (Der.) *Kadın Bakış Açısından 1980 'ler Türkiye'sinde Kadın*, İletişim Yayınları, İstanbul, s.145-162.
 - Berik G. (2000) "Mature Export-Led Growth and Gender Wage Inequality in Taiwan", *Feminist Economics* 6(3), p. 1-26.
 - Berik G., Meulen Rodgers Y., Seguino S. (2009) Feminist Economics of Inequality, Development and Growth, *Feminist Economics* 15(3), s. 1-33.
 - Binns T. (2008) "Dualistic and unilinear concept of development" içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Londra: Hodder Education, s. 81-86.
 - Boserup E. (1970) *Woman's Role in Economic Development*, St. Martin Press, New York.
 - Boserup E. (1990) "Economic Change and The Roles of Women" içinde Tinker I. (derl.), *Persistent Inequalities, Women and World Development*, Oxford University Press, New York, s. 14-24.
 - Boyd, M., Gricco E. (2003) "Women and migration: incorporating gender into international migration theory", *Migration Information Source* (1 March 2003).
 - Braunstein, E., Heintz J. (2006) *Gender bias and central bank policy: employment and inflation reduction*, International Working Group on Gender,

- Macroeconomics and International Economics, Salt Lake City (aktaran UN 2009).
- Brownmiller S. (1976) *Against Our Will: Men, Women and Rape*, Penguin, Harmondsworth.
 - Brydon L. (2008) “Gender and Structural Adjustment” içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 365-369.
 - Buğra A. (2010) *Toplumsal Cinsiyet, İşgücü Piyasaları ve Refah Rejimleri: Türkiye’de kadın İstihdamı*, TÜBİTAK Projesi, İstanbul.
 - Buğra A., Yakut-Çakar B. (2010) “Structural Change, the Social Policy Environment and Female Employment in Turkey”, *Development and Change*, 41(3), s. 517-538.
 - Bulutay T. (2009) “Kriz ve Kriz Sonrası Ekonomi ve Finansta Olası Gelişmeler”, *Mülkiye Yaz/2009*, sayı 263.
 - Bunch C., Carillo R. (1990) “Feminist Perspectives on Women in Development”, içinde Tinker I., *Persistent Inequalities: Women and Development*, Oxford University Press, New York, s. 70-82.
 - Buvinic M. (2009) *Emerging issue: The gender perspectives of the Financial Crisis*, UN, Commission on the Status of Women (March 7, 2009).
 - Buvinic, M., Gupta, R. G. (1994) Targeting poor woman-headed households in developing countries: Views on a policy dilemma. International Center for Research on Women, Washington, D.C. (aktaran Moghadam 2005).
 - Campani G. (2007) “Irregular Migration and Trafficking: Controversial Concepts and Changing Contexts in Southern Europe” in E. Berggren, B. Likic-Brboric, G. Toksöz, N. Trimikliniotis (derl.) *Irregular Migration, Informal Labour and Community: A Challenge for Europe*, Shaker Publishing, Maastricht.
 - Carr M., Chen M. A., Tate J. (2000) ‘Globalization and Home-Based Workers’, *Feminist Economics* 6(3), s. 123-142.
 - Castells M., Portes A. (1989) “World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy” içinde Portes A., Castells M., Benton L.A. (derl.) *The Informal Economy*, The John Hopkins Universtiy Press, Londra, s. 11-37.
 - Castles S., Miller M. (2003) *The Age of Migration: international population movements in the modern world*, Guilford Press, New York.
 - Chang H.J. (2002) *Kicking Away the Ladder*, Anthem, Londra (aktaran Kiely 2008).
 - Chant, S., ve S. Radcliffe (1992) “Migration and development: the importance of gender”, içinde Chant S. (derl.) *Gender and Migration in Developing Countries*, Belhaven Press, Londra (aktaran UN 2006).

- Chen, M., Vanek, J., Lund, F., Heintz, J., Jhabvala, R., Bonner, C. (2005). *Progress of the World's Women 2005: Women, Work, and Poverty*, UNIFEM, New York.
- Cholewinski, R. (1997) *Migrant Workers in International Human Rights Law: Their Protection in Countries of Employment*, Clarendon Press, Oxford (aktaran UN 2006).
- Coffey W.J. (1996) "The 'Newer' International Division of Labour", içinde Lever W., Daniels P. (derl.) *The Global Economy in Transition*, Longman, Londra, s. 40-61.
- Conway D., Heynen N. (2008) "Dependency theories: from ECLA to Andre Gunder Frank and Beyond" içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*-Hodder Education, Londra, s. 92-95.
- Correa S. (2008) "Reproductive and Sexual Rights" içinde Vandana D., Potter R.B. (derl.), *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 385-390.
- Curran, S. R., Saguy A. C. (2001) "Migration and cultural change: a role for gender and social networks?" *Journal of International Women's Studies*, 2(3) (aktaran UN 2006).
- Çağatay N. (1998) *Engendering Macroeconomics and Macroeconomic Policies*, UNDP Working Paper Series WP-6.
- Çağatay N., Ertürk K. (2004) *Gender and Globalization: a macro economic perspective*, ILO, Policy Integration Department, Working Paper No.19, May 2004, Cenevre.
- Daley-Harris, S. (2009) *State of the microcredit summit campaign report 2009*, Microcredit summit, Washington, D.C. (aktaran UN 2009).
- DAWN (1995) "Rethinking Social Development: DAWN's Vision", *World Development*, 23(11), s. 2001-2004.
- Dedeoğlu S. (2008) *Women Workers in Turkey, Global Industrial Production in Istanbul*, Tauris Academic Studies, Londra, New York.
- Delphy C. (1992) "Baş Düşman", içinde Savran G. ve Tura N. (derl.) *Kadının Görünmeyen Emeği*, Kardelen Yayınları, İstanbul (aktaran Acar Savran 2004).
- Demirel A., Bilgin Z. K., Kocaman M., (1999) *Çalışmaya Hazır İşgücü Olarak Kentli Kadın ve Değişimi*, KSSGM, Ankara.
- Demirdirek, H. (2007) "New Modes Of Capitalist Domination: Transnational Space Between Turkey And Moldova", *Anthropology Of East Europe Review*, 25, s. 15-21.
- Desai V. (2008) "Community participation and development" içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 115-119.

- Dodds K. (2008) "The Third World, developing countries, the South, poor countries" içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 3-7.
- DPT Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013), (www.dpt.gov.tr)
- DPT, Altıncı Kalkınma Planı (1990-1994), (www.dpt.gov.tr)
- DPT Orta Vadeli Program (2006-2008), (www.dpt.gov.tr)
- DPT 2006 ve 2007 Yılı Programları (www.dpt.gov.tr)
- DPT 2010 Yılı Programı (www.dpt.gov.tr)
- Dreze J., Sen, A. (1989) *Hunger and Public Action*, Oxford:OUP, England (aktaran Moghadam 2005).
- Duggan L. (1997) "Introduction to Part 2", içinde Visvanathan N., Duggan L., Nisonoff L., Wiegiersma N., (derl.) *The Women, Gender & Development Reader*, Zed Books, Londra, s. 103-111.
- Durmuş M. (2009) "Kapitalizmin Krizi ve Türkiye'ye Yansımaları", *Mülkiye Yaz/2009*, sayı 263.
- Ecevit Y. (1998) "Türkiye'de Ücretli Kadın Emeginin Toplumsal Cinsiyet Temelinde Analizi" içinde Berktaş A. (derl.) *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Ecevit Y. (2010) "İş ve Aile Yaşamının Uzlaştırılması Bağlamında Türkiye'de Erken Çocukluk Bakımı ve Eğitimi" içinde İlkkaracan İ. (derl.) *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, İTÜ BMTKAUM, Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği, İstanbul.
- Ehrenreich B., Hochschild A. R. (2003) "Introduction" içinde Ehrenreich B., Hochschild A. R (derl.) *Global Women, Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*, Metropolitan Books, New York.
- Elliott J. A. (2008) "Development and social welfare/human rights" içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 40-44.
- Elson D. (1999) "Labor Markets as Gendered Institutions: Equality, Efficiency and Empowerment Issues", *World Development*, 27 (3), s. 611-627.
- Elson D., Çağatay N. (2000) "The Social Content of Macroeconomic Policies", *World Development*, 28(7), s. 1347-1364.
- Elson, D., Pearson, R. (1981), "The subordination of women and the internationalization of factory production", içinde Young, K., Wolkowitz, C., McCulloch, R. (derl.), *Of Marriage and the Market*, Routledge, Londra.
- Engels F. (1974) *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Sol Yayınları, Ankara.
- Eraydın A. (1998) "Ekonomik Başarının Yükünü Üstlenenler: Dış Pazarlarda Rekabet Gücü Kazanan Konfeksiyon Sanayinde Kadın Emegi", Özbay F. (derl.) *Kadın Emegi ve İstihdamındaki Değişmeler*, KSSGM, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı, İstanbul.

- ERG (2008) Eğitim İzleme Raporu 2007, İstanbul.
- Ergil G. (1979) Üç Beş Yıllık Kalkınma Planlarında Kadınlara İlişkin Siyasalar ve Dolaylı Sonuçları", Abadan-Unat N. (derl.) *Türk Toplumunda Kadın*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, s. 221-239.
- Ertürk Y. (1998) "Community, convention and trends of change", içinde T. Bulutay (derl.) *Agricultural Sector and Employment in Turkey*, TSIS, Sayı: 2209, Ankara, s. 97-122 (aktaran UN 1999).
- Erman T. (1998) "Kadınların Bakış Açısından Köyden Kente Göç ve Kentteki Yaşam", içinde Berktaş A. (derl.) *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Escobar A. (1995) *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*, Princeton University Press, Princeton, NJ (aktaran Power 2005).
- Ev Eksenli Çalışan Kadınlar (2002) İktisat Dergisi, Ev Eksenli Çalışma Sayısı, sayı: 430, s. 3-17.
- Eyuboğlu D., İncir G., Ilgaz N., Fidan E., İnce Y., Kuteş Z. (2000) *Bankacılık Sektöründe Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık*, KSSGM, Ankara.
- Eyuboğlu A., Özar Ş., Tanrıöver H.T. (2000) *Kentlerde Kadınların İş Yaşamına Katılım Sorunlarının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutları*, KSSGM, Ankara.
- FAO (1996) *Rural Women and Food Security: Current Situation and Perspectives*, Rome (aktaran UN 1999).
- Ferguson A. (2004) *Can Development Create Empowerment and Women's Liberation?*, (www.globaljusticecenter.org/papers/2004)
- Firestone S. (1974) *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*, Morrow, New York.
- Folbre N. (1994) *Who pays for the kids? Gender and the structures of constraint*, Routledge, Londra ve New York.
- Folbre N. (2001) *The Invisible Heart*, The New Press, New York.
- Folbre N. (2006a) "Measuring Care: Gender, Empowerment, and the Care Economy" *Journal of Human Development*, 7(2), July 2006, s. 183-199.
- Folbre N. (2006b) "Rethinking the Child Care Sector-Community Development", *Journal of the Community Development Society*, 37(2), Summer, s. 38-52.
- Frank A.G. (1967) *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*, Routledge, York.
- Frank A.G. (1979) *Dependent Accumulation and Underdevelopment*, Monthly Review Press, New York.
- Frankenberg E., Duncan T., Beegle K. (1999) "The Real Costs of Indonesia's Economic Crisis: Preliminary Findings from the Indonesia Family Life Surveys", Labor and Population Program Working Paper Series 99- 04, RAND (aktaran Aslanbeuigi, Summerfield 2000).

- Gereffi G., Korseniewicz M. (derl.) (1994) *Commodity Chains and Global Capitalism*, Praeger, Westport, CT (aktaran Carr vd. 2000).
- Gereffi G. (1995) "The International Economy and Economic Development" içinde Smelser N.J., Swedberg R. (derl.) *Handbook of economic sociology*, Princeton University Press, New York, s. 206-233.
- Gerschenkron A. (1962) *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Gilbert A. (2008) "The New International Division of Labour", içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 186-191.
- Giusta M. D. (2008) "Social exclusion and development" içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 136-139.
- Goetz , A.M. (1991) "Feminism and the claim to know: contradictions in feminist approaches to women in development." içinde Grant, R. , Newland, K., (derl.) *Gender and international Relations*, Indiana University Press, Bloomington, s. 133-157 (aktaran McEwan 2001).
- Gülçubuk B., Şengül H., Aluftekin N., Kızılaslan N., Kılıç M. (2005) "Tarımda İstihdam, Sosyal Güvenlik Uygulamaları ve Kırsal Yoksulluk", Ziraat Mühendisliği VI. Teknik Kongresi, ZMO, 3-7 Ocak 2005, Ankara, s. 1-26.
- Harding S. (1987) "Introduction: Is there a feminist method?" içinde Harding S. (derl.) *Feminism and methodology: social science issues*, Indiana University Press, Bloomington, s. 1-14 (aktaran Parpart vd. 2000).
- Harding S. (1998) *Is Science Multicultural? Postcolonialism, Feminism and Epistemologies*, Indiana University Press, Bloomington (aktaran Nanda 2002).
- Hartmann H. (1981). "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Toward a More Progressive Union" içinde Lydia Sargent, (ed.) *Women and Revolution*. South End Press, Boston, s. 1-42.
- Hartmann H. (1992) Marksizm'le Feminizmin Mutsuz Evliliği, G.Savran, N. Tuna (derl.) *Kadının Görünmeyen Emegi*, Kardelen Yayınları, İstanbul.
- Hashemi S. M., Schuler S. R., Riley A.P. (1996) "Rural credit programs and women's empowerment in Bangladesh", *World Development*, 24(4), s. 635-653 (aktaran UN 1999).
- Hazine Müsteşarlığı (2008) 2007 Uluslararası Doğrudan Yatırımlar (www.hazine.gov.tr)
- Heintz J. (2006) *Globalization, economic policy and employment: Poverty and gender implications*, ILO Employment Policy Unit, 2006, Cenevre.
- Hettne B. (1982) *Development Theory and the Third World*, SAREC Report No. 2, SAREC, Stockholm.

- Hettne B. (1995) *Development Theory and The Three Worlds: Towards an International Political Economy of Development*, Longman, Harlow.
- Hettne B. (2008) “Current Trends and Future Options in Development Studies” içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 8-12.
- Himmelweit, S. (derl.) (2000) *Inside the Household: From Labour to Care*, Palgrave Macmillan, Basingstoke (aktaran Razavi 2007).
- Himmelweit, S. (2005) “Can We Afford (Not) to Care: Prospects and Policy”, GeNet Working Paper, No.11, Gender Equality Network, Economic and Social Research Council, Cambridge (aktaran Razavi 2007).
- Hirschman A.O. (1996) “Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Gerilemesi” içinde Şenses F. (derl.) *Kalkınma İktisadı*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 23-52.
- Hochschild A. R. (2003) “Love and Gold” içinde Ehrenreich B, Hochschild A. R. (derl.) *Global Women, Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*, Metropolitan Books, New York, s. 15-30.
- Hoşgör Ş., Tansel A. (2010) *2050’ye Doğru Nüfusbilim ve Yönetim*, TÜSİAD, İstanbul.
- Hugo G. (2000) “Migration and women’s empowerment”, içinde Pressler H.B., Sen G. (derl.) *Women’s Empowerment and Demographic Processes*, Oxford University Press, UK (aktaran UN 2006).
- Hulme, D., ve P. Mosley (1996). “Finance for the poor or poorest? Financial innovation, poverty and vulnerability” içinde Wood G.D., Sharif I. (derl.) *Who Needs Credit? Poverty and Finance in Bangladesh*, University Press Ltd., Dhaka (aktaran UN 2009).
- Human Rights Watch (2006) *Swept Under the Rug, Abuses against Domestic Workers Around the World*, 18(7) (C).
- HÜNEE (2008) *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması*, www.hips.hacettepe.edu.tr/TNSA2008-AnaRapor.pdf -
- İçduygu A. (2004) *Türkiye’de Kaçak Göç*, İTO Yayınları, İstanbul.
- İlkaracan İ. (2010) “Uzlaştırma Politikalarının Yokluğunda Türkiye Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitsizlikleri” içinde İlkaracan İ. (derl.) *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, İTÜ BMTKAUM, Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği, İstanbul.
- ILO (1998) *Labour and Social Issues Relating to Export Processing Zones*, Report for Discussion in the Tripartite Meeting of Export Processing Zone-Operating Countries, (aktaran Joekeş 1999).
- ILO (2002) *Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Picture*, Employment Sector, ILO, Cenevre.
- ILO (2004) *Global Employment Trends for Women 2004*, Cenevre (aktaran Heintz 2006).

- ILO (2008) *Global Employment Trends for Women 2008*, Cenevre.
- ILO (2009) *Global Employment Trends for Women 2009*, Cenevre.
- IMF (1999) *The IMF's Response to the Asian Crisis*, Washington D.C. (www.imf.org/external/np/exr/facts/asia.htm)
- IMF (2004) *Global Monitoring Report 2004*, Washington, D.C. (aktaran UN 2006).
- Ingham B. (1993) "The Meaning of Development: Interactions Between 'New' and 'Old' Ideas", *World Development*, 21(11).
- Jefferson T., King J.E. (2001) "Never Intended to be a Theory of Everything": Domestic Labor in Neoclassical and Marxian Economics, *Feminist Economics* 7(3), s. 71-101.
- Joekes S. (1987) *Women in the World Economy*, An INSTRAW Study, Oxford University Press, New York.
- Joekes, S. (1995). "Trade-related employment for women in industry and services in developing countries", United Nations Fourth World Conference on Women, Occasional Paper No. 5, UNRISD, Cenevre (aktaran Joekes 1999).
- Joekes S. (1999) "A gender-Analytical Perspective on Trade and Sustainable Development", UN Conference on Trade and Development, Expert Workshop on Trade, Sustainable Development and Gender, (Cenevre, 12-13 July 1999).
- Johnson, S. (2005) "Gender relations, empowerment and microcredit: moving on from a lost decade", *European Journal of Development Research*, 17(2), s. 224-248.
- Kabeer N. (1999) "Resources, Agency, Achievements: Reflections on the Measurement of Women's Empowerment", *Development and Change*, 30, s. 435-464.
- Kabeer N. (2001) "Conflicts over Credit: Re-Evaluating the Empowerment Potential of Loans to Women in Rural Bangladesh", *World Development*, 29(1), s. 63-84.
- Kabeer N. (2004) "Globalization, Labor Standards, and Women's Rights: Dilemmas of Collective (In)Action in an Interdependent World", *Feminist Economics*, 10(1), s. 3-35.
- Kak T. (2008) "World- systems theory: Cores, peripheries and semi- peripher" içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 101-106.
- Kalaycıoğlu S., Rittersberger Tılıç H. (2000) *Evlerimizdeki Gündelikçi Kadınlar*, Su Yayınları, İstanbul.
- Kalaycıoğlu E., Toprak B. (2004) *İş Yaşamı, Üst Yönetim ve Siyasette Kadın*, TESEV, İstanbul (aktaran Tan 2008).

- Kandiyoti D. (1985) *Women in Rural Production Systems: Problems and Policies*, UNESCO, Paris.
- Kandiyoti D. (1990) "Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözümlemesine Yönelik Notlar" içinde Tekeli Ş. (derl.) *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 341-356.
- Kandiyoti D. (1997a) "Bargaining with Patriarchy" içinde Visvanathan N., Duggan L., Nisonoff L., Wiegersma N., (derl.) *The Women, Gender & Development Reader*, Zed Books, Londra, s. 86-92.
- Kandiyoti D. (1997b) "Kadınlar ve Haneîçi Üretim: Türkiye'de Kırsal Dönüşümün Etkileri" içinde Kandiyoti D., *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*, Metis Yayınları, İstanbul, s. 49-62 .
- Kandiyoti D. (1997c) "Cinsiyet Roller ve Toplumsal Değişim:Türkiyeli Kadınlara İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme" içinde Kandiyoti D., *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*, Metis Yayınları, İstanbul, s. 21-48 .
- Kapsos, Steven (2005) "The employment intensity of growth: trends and macroeconomic determinants," Employment Strategy Papers, No. 2005/12, Employment Strategy Department, ILO, Cenevre (aktaran Heintz 2006).
- Karshenas M., Moghadam V.M. (2001) "Female Labor Force Participation and Economic Adjustment in the MENA Region", içinde Çınar M. (Derl.) *The Economics of Women and Work in the Middle East and North Africa*, Elsevier Science Research in Middle East Economics, 4, p. 51-74.
- Kaşka, S. (2006) *The New International Migration and Migrant Women in Turkey: The Case of Moldovan Domestic Workers*, İstanbul: Mirekoc Research Project.
- Kavan Y, Ergen H. (2007) "Türkiye'de ilköğretime katılım ve okula gidemeyen çocuklar", Milli Eğitim, 173, s. 8-25 (aktaran ERG 2008)
- Kazgan G. (1982) "Türk Ekonomisinde Kadınların İşgücüne Katılması, Mesleki Dağılımı, Eğitim Düzeyi ve Sosyo-Ekonomik Statüsü", Abadan-Unat N. (derl.) *Türk Toplumunda Kadın*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Araştırma, Eğitim Ekin Yayınları, İstanbul, s. 137-170.
- KEİG (2007) *Kadın Emeği ve İstihdamı Toplantısı Raporu*, 24.2.2007, İstanbul.
- KEİG (2009) *Türkiye'de Kadın Emeği ve İstihdamı, Sorun Alanları ve Politika Önerileri*, Nisan 2009, İstanbul.
- Kepenek Y., Yentürk N. (2010) *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 23. Basım.
- Kiely R. (2008) "Global Shift: Industrialization and Development" içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 183-186.

- Kishor S. (2000) "Empowerment of Women in Egypt and Links to the Survival and Health of Their Infants" Presser H., Sen G. (derl.) *Women's Empowerment and Demographic Process: Moving Beyond Cairo*, Oxford University Press, NY (aktaran Malhotra, Schuler, Boender 2002).
- Knowles J.C., Pernia E.M., Racelis M. (1999) *Social Consequences of the Financial Crisis in Asia: the Deeper Crisis*, Manila, Economics and Development Centre (aktaran Tutnjevic 2002).
- Knox P., Agnew J., McCarthy L. (2003) *The Geography of the World Economy*, Hodder Arnold, Londra (aktaran Kak 2008).
- Koggel C.M. (2003) "Globalization and Women's Paid Work: Expanding Freedom?", *Feminist Economics*, 9 (2-3), s. 163-183.
- Koopman J.E. (2009) Globalization, Gender and Poverty in the Senegal River Valley, *Feminist Economics*, 15(3), s. 253-285.
- Koray M., Demirbilek S., Demirbilek T. (1999) *Gıda İşkolunda Çalışan Kadınların Koşulları ve Geleceği*, KSSGM, Ankara.
- KSGM (2011) *Türkiye'de Kadının Durumu*, Ankara (www.ksgm.gov.tr)
- KSSGM (2001) *Pekin+5 Siyasi Deklarasyonu ve Sonuç Belgesi, Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu*, Ankara.
- KSSGM (2000) *Kadın 2000: 21.Yüzyıl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Kalkınma ve Barış (Pekin+5)*, Ankara.
- Kümbetoğlu, B. (2005) "Enformalleşme Süreçlerinde Genç Göçmen Kadınlar ve Dayanışma Ağları, *Folklor/Edebiyat*, sayı: 41, s. 7-25.
- Kümbetoğlu B., User İ., Akpınar A. (2012) "Gıda, Tekstil ve Hizmet Sektörlerinde Kayıtdışı Çalışan Kadın İşçiler" içinde Toksöz G., Makal A. (derl.) *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeğinin Durumu*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Laclau E. (1971) "Feudalism and capitalism in Latin America", *New Left Review*, Mayıs-Haziran, s. 19-38.
- Lairap- Fonderson J. (2002) "The disciplinary power of micro credit, Examples from Kenya and Cameroon" içinde Parpart J. L., Rai S., Staudt K. (derl.) *Rethinking Empowerment: Gender and Development in a Global/ Local World*, Routledge, Londra, s. 182-198.
- Lazreg M. (2002) "Development: Feminist Theory's Cul-de-sac", içinde Saunders K. (derl.) *Feminist Post-Development Thought, Rethinking modernity, postcolonialism and representation*, Zed Books, Londra ve New York.
- Lie J. (1996) "From Agrarian Patriarchy to Patriarchal Capitalism: Gendered Capitalist Industrialization in Korea" içinde Moghadam V.M. (derl.) *Patriarchy and Economic Development*, Clarendon Press, Oxford.

- Lim L.Y. C. (1990) "Women's Work in Export Factories: The Politics of a Cause", in Tinker I. (derl.) *Persistent Inequalities: Women and World Development*, Oxford University Press, New York, s. 101-121.
- Makal A. (2001) "Türkiye'de 1950-65 Döneminde Ücretli Kadın Emeline İlişkin Gelişmeler", *A.Ü. SBF Dergisi* 56(2), Nisan-Haziran 2001, s. 117- 155.
- Malhotra A., Schuler S.R., Boender C. (2002) *Measuring Women's Empowerment as a Variable in International Development*, paper commissioned by the Gender and Development Group of the WB.
- Manzo K. (2003) "Africa in the rise of rights-based development", *Geoforum* 34, s. 437-456.
- MAR (Mülkiye Araştırma Merkezi) (2009) "2008 Yılı Katılım Öncesi Ekonomik Programı" Makroekonomik Çerçevesinin Değerlendirilmesi, Kriz Çalışma Grubu, Temmuz 2009.
- McEwan C. (2001) "Postcolonialism, feminism and development: intersections and dilemmas", *Progress in Development Studies* 1 (2), s. 93-111.
- McEwan C. (2008) "Post-colonialism" içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 124-128.
- Mehra R., Gammage S. (1999) "Trends, Countertrends and Gaps in Women's Employment", *World Development*, 27(3), s. 533-550.
- Millet K. (1977) *Sexual Politics*, Virago, Londra.
- Mitchell J. (1975) *Psychoanalysis and Feminism*, Penguin, Harmondsworth (aktaran Hartmann 1992).
- Mitter, S. and Rowbotham, S. (1995) *Women Encounter Technology: Changing Patterns of Employment in the Third World*, United Nations University, Institute for New Technologies, Routledge, Londra (aktaran Joeke 1999).
- Moghadam V.M. (1992) "Development and Women's Emancipation: Is there a Connection?" *Development and Change*, 23(2), April 1992, s. 215-255.
- Moghadam V. M. (1998) "Feminism and Development", *Gender & History*, 10(3), November 1998, s. 590-597.
- Moghadam V.M. (2001) "Women, Work and Economic Restructuring: A Regional Overview", Çınar M. (derl.) *The Economics of Women and Work in the Middle East and North Africa*, Elsevier Science Research in Middle East Economics, 4, 2001, s. 93-116.
- Moghadam V.M. (2003) *Modernizing Women Gender and Social Change in the Middle East*, Lynne Rienner Publishers, Londra.
- Moghadam V.M. (2005) *The 'Feminization of Poverty' and Women's Human Rights*, SHS/HRS/GED, No. 2, UNESCO, Paris.
- Mohan G. (2008) "Participatory development" içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 45-49.

- Mohanty C. T. (1991) 'Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses', in C. T. Mohanty, A. Russo, L. Torres (derl.) *Third World Women and the Politics of Feminism*,: Indiana University Press, Bloomington.
- Mohanty C. T. (2008) *Sınır Tanımayan Feminizm*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Molyneux M. (1985) "Mobilisation without emancipation? Women's interests, states and revolution in Nicaragua" *Feminist Studies*, 11, 20.
- Morokvasic M. (2004) 'settled in mobility': engendering post-wall migration in Europe, *Feminist Review*, Sayı 77, s. 7-25.
- Morvaridi B. (1992) "Gender Relations in Agriculture: Women in Turkey", *Economic Development and Cultural Change*, 40(3), s. 567-586.
- Moser C. (1989) "Gender Planning in the Third World: Meeting Practical and Strategic Gender Needs", *World Development*, 17(11).
- Moser C. (1993) *Gender Planning and Development: Theory, Practice and Training* Routledge, Londra ve New York.
- Moser C. (1998) "The asset vulnerability framework: Reassessing urban poverty reduction strategies", *World Development*, 26 (1), s. 1-19 (aktaran Bebbington 2008).
- Nakano Glenn, E. (1992) "From servitude to service work: Historical continuities in the racial division of paid reproductive labor." *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 18(1), s. 1-43 (aktaran Razavi 2007).
- Nanda M. (2002) "Do the Marginalized Valorize the Margins? Exploring the Dangers of Difference" içinde Saunders K. (derl.) *Feminist Post-Development Thought, Rethinking modernity, postcolonialism and representation*, Zed Books, Londra ve New York, s. 212-223.
- Nerfin M. (1977) *Another Development: approaches and strategies*, (derl.) The Dag Hammarskjöld Foundation, Uppsala (aktaran Hettne 1995).
- Nussbaum M. (1999) "Women and equality: The capabilities approach", *International Labour Review*, 138(3).
- OECD (2002) *Statistical Annex of the 2002 Development Cooperation Report*, Paris (aktaran UN 2006).
- Onaran Ö. (2003) "Türkiye'de İhracat Yönelimli Büyüme Politikalarının İstihdam Üzerindeki Etkileri", Köse A.H., Şenses F. Yeldan E. (derl.) *İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ostergard L. (1992) "Gender" içinde Ostergaard L. (derl.) *Gender and Development: A Practical Guide*, Routledge, Londra ve New York, s. 1-10.
- Oxaal Z., Baden S. (1997) *Gender and Empowerment: Definiton, Approaches and Implications for Policy*, Bridge Report No.40, Institute of Development Studies, Sussex (aktaran Malhotra, Schuler, Boender 2002).

- Öncü A. (1979) "Uzman Mesleklerde Türk Kadını", içinde Abadan Unat N. (derl.) *Türk Toplumunda Kadın, Türk Sosyal Bilimler Derneği*, Ankara, s. 271-286.
- Özbay F. (1990) "Kadınların Eviçi ve Evdışı Uğraşlarındaki Değişme", içinde Tekeli, Ş. (derl.) *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özbay F. (2012) "Ev Emeğinin Dönüşümü: Göç Ettirilen Kölelerden Kaçak Göçmen İşçilere", içinde Toksöz G., Makal A. (derl.) *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeğinin Durumu*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Özler Ş. (2000) "Export Orientation and Female Share of Employment: Evidence from Turkey", *World Development*, 28(7), s. 1239-1248 .
- Özşuca Ş.T., Toksöz G. (2003) *Sosyal Koruma Yoksunluğu, Enformel Sektör ve Küçük İşletmeler*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Özyeğin G. (2004) *Başkalarının Kiri, Kapıcılar, Gündelikçiler ve Kadınlık Halleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Palmer I. (1977) "Rural Women and the Basic Needs Approach to Development", *International Labor Review*, 115(1) (aktaran Kandiyoti 1985).
- Parnwell M.J.G. (2008) "Agropolitan and bottom-up development" içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 111-114.
- Parpart J.L., Connely M.P., Barriteau E.V. (2000) *Theoretical Perspectives on Gender and Development*, International Development Research Center, Ottawa.
- Parpart J.L., Rai S., Staudt K. (derl.) (2002) *Rethinking Empowerment: Gender and Development in a Global/Local World*, Routledge, Londra.
- Parpart J. (2008) "Rethinking Gender and Development", içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 355-358.
- Pearson R. (1992) "Gender Issues in Industrialization" içinde Hewitt T., Wield D. (derl.) *Industrialization and Development*, Oxford University Press, UK.
- Pearson R. (2002) 'Nimble Fingers' Revisited, Reflections on women and Third World industrialization in the late twentieth century", içinde Jackson J., Pearson R. (derl.) *Feminist Visions of Development*, Routledge, Londra, s. 171-188.
- Peng I. (2010) "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İçin İş ve Aile Yaşamının Uzlaştırılması: Kore Örneği" içinde İlkaracan İ. (derl.) *İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, İTÜ BMTKAUM, Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği, İstanbul.

- Piachaud D. (2002) *Capital and the determinants of poverty and social exclusion*, CASE Paper 60, September (aktaran Giusta 2008).
- Potter R.B. (2008) "Theories, strategies and ideologies of development", içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 67-70.
- Power M. (2008) "Enlightenment and the era of modernity" içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 71-74.
- Pujol M. (1992) *Feminism and anti-feminism in early economic thought*, Edward Elgar, Aldershot.
- Pujol M. (1995) "Into the margin" içinde Kuiper E., Sap J. (derl.) *Out of the Margin: Feminist perspectives on economics*, Routledge, New York (aktaran Çağatay, Ertürk 2004)
- Putnam R. (1993) *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton NJ (aktaran Bebbington 2008).
- Rahman A. (1999) Micro-credit initiatives for equitable and sustainable development: who pays? *World Development*, 27(1), s. 67-82.
- Rathgeber E.V. (1990) "WID, WAD, GAD: Trends in Research and Practice", *The Journal of Developing Areas*, 24, s. 489-502.
- Razavi S. (2007) *The Political and Social Economy of Care in a Development Context, Conceptual Issues, Research Questions and Policy Options*, UNRISD.
- Saffiotti H.I.B. (1978) *Women in Class Society*, Monthly Review Press, NY, Londra (aktaran Pearson 1992).
- Said E. (1978) *Orientalism*, Routledge and Kegan Paul, Londra.
- Sak, G., Acar O. (2007) 22 Temmuz 2007 Seçimlerinin Ardından İkinci Nesil Reform Sürecinin Özellikleri Raporu, www.tepav.org (28.8.2007)
- Sassen S. (2000) "Women's Burden: Counter-geographies of Globalization and the Feminization of Survival", *Journal of International Affairs*, Spring 2000, 53(2), s. 503-524.
- Sassen S. (2005) *Strategic Instantiations of Gendering: Global Cities and Global Survival Circuits*, <http://www.un-instraw.org/en/images/stories/remittances/documents/Forum/> (4.7.2005)
- Saunders K. (2002) "Introduction: Towards a Deconstructive Post-Development Criticism" içinde Saunders K. (derl.) *Feminist Post-Development Thought, Rethinking modernity, postcolonialism and representation*, Zed Books, Londra ve New York, s. 1-33.
- Schuler S.R., Hashemi S.M., Riley A.P. (1998) "The influence of women's changing roles and status in Bangladesh's fertility transition: evidence from a study of credit programmes and contraceptive use", *World Development*, 25(4), s. 563-575 (aktaran UN 1999).

- Schuurman F.J. (2000) "Paradigms lost, paradigms regained? Development Studies in the Twenty-first Century", *Third World Quarterly*, 21(1), s. 7-20.
- Schuurman F.J. (2008) "The Impasse in Development Studies", içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 12-16.
- Scott C.V. (1995) *Gender and Development, Rethinking Modernization and Dependency Theory*, Lynne Rienner Publishers, Londra.
- Sebstad, J., Cohen M. (2000) "Microfinance, risk management and poverty", Assessing the Impact of Microenterprises Services Project, USAID, Washington, D.C. (aktaran UN 2009).
- Seguino S. (2000) "Accounting for Gender in Asian Economic Growth", *Feminist Economics* 6(3), s. 27-58.
- Seguino S. (2009) *The Global Economic Crisis, Its Gender Implications, and Policy Responses*, UN, Commission on the Status of Women (March 7, 2009).
- Sen A. (1999) *Development as Freedom*, Anchor Books, New York.
- Sen A. (2004) *Özgürlükle Kalkınma*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Sen A.K. (1985) "Women, Technology and Sexual Divisions", *Study on the Role of Women in International Economic Relations*, INSTRAW, Santo Domingo (aktaran Joeques 1987).
- Sen G. (1982) "Women Workers and the Green Revolution" içinde Beneria L. *Women and Development*, Praeger Studies, New York, s. 29-64.
- Sen G., Grown C. (1987) *Development, Crises and Alternative Visions: Third World Women's Perspectives*, Monthly Review Press, New York.
- Sen G. (1997) "Subordination and Sexual Control: A comparative View of the Control of Women", içinde Visvanathan N., Duggan L., Nisonoff L., Wiegiersma N., (derl.) *The Women, Gender & Development Reader*, Zed Books, Londra, s. 142-149.
- Shiva V. (1997) "Women in Nature" içinde Visvanathan N., Duggan L., Nisonoff L., Wiegiersma N., (derl.) *The Women, Gender & Development Reader*, Zed Books, Londra, s. 62-67.
- Sidaway J.D. (2008) "Post-development" içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 16-20.
- Simon D. (1995) "Debt Democracy and development in Africa in the 1990s" içinde Simon D., Van Spengen W., Dixon C., Narman A. (derl.) *Structurally Adjusted Africa: Poverty, Debt and Basic Needs*, Pluto Press, Londra ve Boulder.
- Simon D. (2008) "Neoliberalism, structural adjustment and poverty reduction strategies" içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 86-91.

- Smith D.M. (2008) "Responsibility to distant others" içinde Desai V., Potter R.B. (derl.) *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 129-132.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy, Feminist Perspectives on Class and Work, (first published in Oct 1 2004), <http://plato.stanford.edu/>
- Standing G. (1989) "Global Feminization Through Flexible Labour", *World Development*, 17(7), s. 1077-95.
- Standing G. (1999) "Global Feminization Through Flexible Labor: A theme revisited", *World Development*, 27(3), s. 583-602.
- Şahabettinoğlu M., Uyanık D., Ayhan N., Bakır A., Ataöv A. (2002) "Çocukların Temel Eğitime Katılmasını Sosyoekonomik Engelleri ve Destekleri", Türkiye'de Çalışan Çocuklar Semineri, 29-31 Mayıs 2001, DİE Yayını, Ankara, s. 1-15.
- Şenses F. (1990) *Alternative Trade and Industrialization and Employment in the Turkish Manufacturing Sector*, FES Yayını, İstanbul.
- Şenses F. (1994) "The Stabilization and Structural Adjustment Program and the Process of Turkish Industrialization: Main Policies and their Impact" içinde Şenses F. (derl.) *Recent Industrialization Experience of Turkey in a Global Context*, Greenwood, Londra.
- Şenses F. (1996) *Structural Adjustment Policies and Employment in Turkey*, METU Economic Research Center, Ankara.
- Tekeli Ş. (1981) "Women in Turkish Politics" içinde Abadan-Unat N. (derl.) *Women in Turkish Society*, E.J. Brill, Leiden (aktaran Kandiyoti 1990).
- TEPAV (2007) *Türkiye'nin Rekabet Gücü İçin Sanayi Politikası Çerçevesi*, Ekonomi Etüdleri, www.tepav.org, (1.7.2007)
- Tinker I. (1990) 'The Making of a Field: Advocates, Practitioners, and Scholars' içinde Tinker I. (derl.), *Persistent Inequalities, Women and World Development*, Oxford University Press, New York.
- Toksöz G. (2007) *Türkiye'de Kadın İstihdamının Durumu*, ILO, Ankara.
- Toksöz G. (2008) "Enformel İşgücü Piyasaları ve Göçmen İşçilere Talep: Karşılaştırmalı Perspektiften Türkiye'nin Durumu", içinde *Türkiye İşçi Sınıfı ve Emek Hareketi Küreselleşiyor mu?*, SAV Yayınları, İstanbul.
- Toksöz G. (2009) *Kriz Koşullarında Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden İşgücü Piyasaları*, www.ilo.org/ankara
- Toksöz G. (2012) "Kalkınmada Farklı Yörüngeler-Kadın İstihdamında Farklı Örüntüler Işığında Türkiye'de Kadın İstihdamı" içinde Toksöz G., Makal A. (derl.) *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeginin Durumu*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Toksöz G., Ünlütürk Ulutaş Ç. (2011) "Göç Kadınlaşıyor mu? Türkiye'ye Yönelen Düzensiz Göçe İlişkin Yazına Toplumsal Cinsiyet ve Etnisite Temelinde Bakış" içinde Sancar S. (derl.) *Bir Kaç Arpa Boyu...21. Yüzyıla*

Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- Tutnjevic T. (2002) *Gender and Financial/Economic Downturn, Recovery and Reconstruction* Department, Working Paper 9, ILO, Cenevre.
- TÜİK (2007) *Hanehalkı İşgücü İstatistikleri 2005*, Ankara.
- TÜİK (2007) *Hanehalkı İşgücü İstatistikleri 2006*, Ankara.
- TÜİK *İşgücü İstatistikleri Veri Tabanı* (www.tuik.gov.tr)
- TÜİK *Türkiye İstatistik Yıllığı, 2006* (www.tuik.gov.tr)
- TÜİK *Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri* (www.tuik.gov.tr)
- TÜİK *2006 Aile Yapısı Araştırması* (www.tuik.gov.tr)
- TÜİK *ADNKS Veri Tabanı 2010* (www.tuik.gov.tr)
- TÜSİAD (2008) *Türkiye Sanayiine Sektörel Bakış* (www.tusiad.org).
- TÜSİAD, KAGİDER (2008) *Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri*, 1. Bölüm: Eğitim (haz. Mine Tan), İstanbul.
- UN (1999) *World Survey on the Role of Women in Development: Globalization, Gender and Work*, Report of the Secretary-General.
- UN (2002) *Report of the Expert Group Meeting on Trafficking in Women and Girls*, Division for the Advancement of Women and United Nations Office on Drugs and Crime, Glen Cove, New York, 18-22 November 2002 (aktaran UN 2006).
- UN (2006) *2004 World Survey on the Role of Women in Development, Women and International Migration*, Department of Economic and Social Affairs, UN, New York.
- UN (2009) *World Survey on the Role of Women in Development: Women’s control over economic resources and access to financial resources, including microfinance*, Report of the Secretary General, 17 June 2009.
- UNCTAD (1998) “Major World Trends. Globalization of Trade and Finance. Draft contribution by UNCTAD to the 1999 World Survey on the Role of Women in Development”, prepared by Susan Joekes, Institute of Development Studies, University of Sussex, Brighton, UK, in consultation with UNCTAD’s internal Task Force on Gender (aktaran Joekes 1999).
- Varley A. (2008) “Gender, families and households”, içinde Vandana D., Potter R.B. (derl.), *The Companion to Development Studies*, Hodder Education, Londra, s. 346-351.
- Visvanathan N. (1997) “Theories of Women, Gender and Development” içinde Visvanathan N., Duggan L., Nisonoff L., Wiegersma N., (derl.) *The Women, Gender & Development Reader*, Zed Books, Londra.
- Walby S. (1986) *Patriarchy at Work*, University of Minnesota Press, Minneapolis.

- Walby s. (1996) "The 'Declining Significance' or the 'Changing Forms' of Patriarchy?" içinde Moghadam V. M. (derl.) *Patriarchy and Economic Development*, Clarendon Press, Oxford.
- Walby S. (1997) *Gender Transformations*, Routledge, Londra ve New York.
- Walby S. (2002) "Feminism in a global era", *Economy and Society*, 31(4), November 2002, s. 533-557.
- Walby S. (2009) *Globalization & Inequalities, Complexity and Contested Modernities*, Sage Publications, Los Angeles.
- White J. (1999) *Para ile Akraba, Kentsel Türkiye'de Kadın Emegi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Whitehead A., Bloom H. (1992) "Agriculture" içinde L. Ostergaard (derl.), *Gender and Development, A practical guide*, Routledge, Londra ve New York, s. 35-53.
- Whyte R. O., Whyte P. (1978) *Rural Asian Women: Status and Environment*, Institute of South Asian Studies, Singapore (aktaran Kandiyoti 1985).
- Wolf D. (1997) "Daughters, Decisions and Dominations: An Empirical and Conceptual Critique of Household Strategies" içinde Visvanathan N., Duggan L., Nisonoff L., Wiegersma N., (derl.) *The Women, Gender & Development Reader*, Zed Books, Londra, s. 118-132.
- World Bank (1998) *East Asia: The Road to Recovery* (www.worldbank.org/html/extpb/rdtoec/rtor.pdf) (aktaran Aslanbeuigi, Summerfield 2000).
- World Bank (2000) *East-Asia: Recovery Exhibits Greater Breadth and Depth but Remains Uneven* (www.worldbank.org/eapsocial/index.html) (aktaran Aslanbeuigi, Summerfield 2000).
- Yaman Öztürk M., Akduran Ö. (2010) "Tütün Tarlalarında Kadın Emegi: Bafra'da Tütün Üreticisi Olmak" içinde Dedeoğlu S. (derl.) *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emegi*, SAV Yayınları, İstanbul.
- Yeldan E. (2001) *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yentürk N. (1999) "Türk İmalat Sanayinde Ücretler, İstihdam ve Verimlilik", *Türk-İş Yıllığı '99*, Türk-İş, Ankara.
- Young K. (1997) "Gender and Development" içinde Visvanathan N., Duggan L., Nisonoff L., Wiegersma N., (derl.) *The Women, Gender & Development Reader*, Zed Books, Londra, s. 51-54.
- Yunus M. (1997) "The Gramscian Bank story: rural credit in Bangladesh" içinde Krishna A., Uphoff N., Esman M.J. (derl.) *Reasons For Hope: Instructive Experiences in Rural Development*, Kumarian Press, Londra.
- Yunus M. (1999) *Yoksulluğun Bulunmadığı Bir Dünyaya Doğru*, Doğan Kitap, İstanbul.

KALKINMADA KADIN EMEĞİ

GÜLAY TOKSÖZ

Kadın emeği ile dünyanın farklı bölgelerindeki ülkelerin kalkınması arasındaki ilişki üzerine çalışmalar Türkiye’de son derece sınırlıdır. Öte yandan son yıllarda hem çeşitli toplumsal çevrelerde hem de kadın hareketinde kadın emeği ve istihdamıyla ilgili konulara artan bir ilgiden söz edilebilir.

Kadınların özgürleşmesi sayesinde toplumun özgürleşeceği inancıyla kaleme alınan ‘Kalkınmada Kadın Emeği’ bu alandaki önemli bir boşluğu doldurmaya aday görünüyor ve şu sorulara tarihsel bir perspektiften yanıtlar arıyor:

- Kapitalist kalkınma sürecinde kadın emeğinin rolü ve kalkınmanın kadın emeğine etkisi ne olmuştur?
- Kadınların hane içinde harcadığı emek toplumsal yaşamın sürdürülebilirliği açısından nasıl bir rol oynamaktadır?
- Farklı büyüme modellerinin, emeğin ithal ikameci sanayileşme dönemi ile ihracata yönelik sanayileşme döneminin kadın emeği ve istihdamı açısından farklılıkları nelerdir?
- Kadınların eğitim ve gelir getirici istihdam imkânlarına erişimlerini ve dolayısıyla kalkınmanın olumlu etkilerinden yararlanmalarını önleyen patriarkal tahakküm değişik coğrafyalarda ne tür farklılıklar göstermektedir?
- Kapitalizm ve patriarka arasında nasıl bir etkileşim vardır?

Gülay Toksöz kadınların ev içindeki karşılıksız emekleri ve işgücü piyasasında karşılığı ödenen veya ödenmeyen çalışma biçimleriyle ekonomiye, topluma ve insan refahına yaptığı büyük katkısı açığa çıkarmayı amaçlıyor. Türkiye’nin kalkınma sürecinde kadın emeğinin dünü ve bugününü kapitalizm ve patriarkanın karşılıklı ilişkisi bağlamında, dünya deneyimlerinin ışığında tartışıyor.

VARLIK

ISBN 978-9;

9 78 9754